ŽUPA SUKOŠAN

O 700. OBLJETNICI PRVOG SPOMENA
MJESNOG IMENA SUKOŠAN

1289 – 1989

ŽUPA SUKOŠAN

O 700. OBLJETNICI PRVOG SPOMENA
MJESNOG IMENA SUKOŠAN

1289 – 1989

ZAGREB 1989

Izdavač: Župni ured Sukošan

Odgovara: msgr. don Ivan Zorica, Sukošan

Uredili: Božidar Finka i Nedo Grbin

Napisali: Jerko Bezić, Božidar Finka, Nedo Grbin, Nikola Jakšić, don Eduard Peričić, Šime-Tome Peričić, o. Petar Runje, don Rozario Šutrinj, Zvonko Smolić, don Ivan Zorica

Fotografije: Nedo Grbin, Šime Raspović i Lovre Torbarina

Tisak: »Zagrebačka tiskara«, Zagreb, Preradovićeva 21-23

»Leti ko lišće što vir ga vije
za let si, dušo, stvorena
za zemlju nije
za pokoj nije
cvijet što nema korijena!«

Tin Ujević

SUKOŠANU I SUKOŠANCIMA NA SPOMEN
1289 – 1989

Uvodna riječ

Navršilo se punih 700 godina od onoga 24. srpnja 1289. godine kada je sklopljen jedan ugovor o prodaji zemlje u mjestu »Sanctus Casanus« i u povijesti ostalo prvi put zapisno ime našega Sukošana. Danas, nakon sedam vjekova burne povijesti i nebrojenih generacija Sukošanaca koji su svoje životne sudbine vezali za svoje mjesto, ostajemo im zahvalni za sedam vjekova životne borbe, nadanja, stradanja i stalne vjere do naših današnjih dana.

Obilježavajući taj rijedak jubilej, svim tim naraštajima htjeli smo se odužiti ovom knjižicom, koja je upravo pred vama. Nastojali smo na jednom mjestu sažeti i na pristupačan način na temelju poznatih dokumenata sakupiti i objaviti te predati sadašnjim Sukošancima i budućim naraštajima zapisanu povijest Sukošana do naših dana.

Suvremena povijest Sukošana, naročito naše burno dvadeseto stoljeće u kojem još živimo, traži mnogo temeljitiju i svestraniju znanstvenu razradu, koja nije moguća u ovako maloj knjižici i od nas kao izdavača, pa to ostavljamo znanstvenom vrednovanju kompetentnijih ustanova.

Dužni smo ovom prilikom uputiti svoju punu zahvalnost akademiku jezikoslovcu dr. Božidaru Finki i proučavatelju hrvatske glagoljske baštine Nedu Grbinu, obojici iz Zagreba, na uredništvu ove knjige. Za sve mnogobrojne probleme koje je tražilo redigiranje i izdavanje ove knjige i za njihovo nesebično zalaganje da se ona izda još jednom velika im hvala.

Hvala i svim ostalim suradnicima koji su svojim prilozima osvijetlili pojedina poglavlja života Sukošana, a posebno našim sukošanskim povjesničarima dr. Eduardu Peričiću i dr. Šimi-Tomi Peričiću koji su nastojali svojim prilozima rasvijetliti njegovu povijest.

Kao vašem župniku, dragi moji župljani i mještani Sukošana i Debeljaka, neobično mi je drago da na ovaj vidan način dajemo svoj doprinos obilježavanju ovoga velikoga jubileja.

Molimo vas, primite ovu knjigu čista srca i duše na slavu našega nebeskoga zaštitnika sv. Kasijana i na spomen svih generacija Sukošana koje su ugradile svoje živote u njegovu povijest.

U Sukošanu na blagdan sv. Ante
13. lipnja 1989. godine.

Vaš župnik
Msgr. don Ivan Zorica

Don EDUARD PERIČIĆ, Zadar

SUKOŠAN – PRESJEK KROZ POVIJEST

Do sada prvi poznati spomen mjesta Sukošan potječe iz godine 1289. Bilo bi međutim znanstveno neodrživo tvrditi da je on kao naselje nastao tek tada ili nekako u to doba. Izvanredan geografski položaj u prirodno zaštićenoj luci (Zlatna luka), bogatstvo plodnim zemljištem, pašnjacima i šumama, sve su to izvanredni preduvjeti za razvoj jednog većeg i značajnijeg naselja. Sačuvani tragovi u daljoj i bližoj okolici govore o naseljenosti još u doba Ilira i Rimljana. Zajamčen kontinuitet života na užem prostoru današnjeg Sukošana možemo pratiti od vremena hrvatskog naseljenja pa do danas, zahvaljujući sačuvanim materijalnim ostacima iz doba predromanike. Samo ime Sukošan (Sv. Kasijan) čisto je slavenskog-hrvatskog karaktera kao što su to na drugim mjestima Sumartin, Supetar, Sutivan i sl.[1] Kontinuiranu povijest Sukošana možemo dakle vezivati uz slavensko odnosno hrvatsko nasljavanje. I kada su bila cvatuća, prosječna ili teška vremena za sav hrvatski narod, onda su isto takva vremena, takve okolnosti pratili i Sukošan i njegovo stanovništvo.

U ovom radu kojem smo ne bez razloga dali naslov »Sukošan - presjek kroz povijest«, pokušat ćemo dati jednu koliko je to moguće zaokruženu sliku njegove povijesti od prvih mogućih početaka, pa do danas. Za najstariji period služit ćemo se metodom vjerojatnosti na temelju skromnih materijalnih ostataka. To vrijedi za prethistoriju, rimsko doba i ranosrednjovjekovni hrvatski period. Pred kraj XIII. st. javljaju se prvi, iako još dosta oskudni pisani izvori. Bogati pisani podaci su iz doba ratova s Turcima od XV. do XVII. st. Bogate i zanimljive podatke nalazimo u izvještajima papinskih i biskupijskih vizitatora u vremenu od XV. do XVIII. st. Dragocjeni su izvor dokumenti sačuvani u župnom arhivu u Sukošanu: glagoljske matice rođenih, vjenčanih i umrlih, knjige bratovština i noviji spisi koji daju mogućnost da zaokružimo sliku povijesti ovog mjesta sve do danas. Vrijedni podaci nalaze se u Historijskom arhivu u Zadru

i u Arhivu samostana sv. Frane u Zadru. Služeći se spomenutim izvorima negdje je trebalo biti iscrpniji, a negdje sažetiji da bi se izbjegla ponavljanja u samom ovom zborniku radova iz povijesti Sukošana. Sve u svemu jedan »presjek«, koji bi mogao biti i stanoviti prednacrt jedne iscrpne i cjelovite povijesti Sukošana ne samo kroz zadnjih 700 godina, nego barem kroz 2000 godina života na današnjem sukošanskom prostoru.

I.

Najstarije razdoblje u povijesti Sukošana, koje sigurno seže u doba prije dolaska Hrvata u današnju postojbinu, u nedostatku pisanih izvora, prekriveno je tamom. Postoje ipak sačuvani materijalni podaci koji nam pružaju barem malo svjetla u najstarije doba naseljenja šireg, a vjerojatno i užeg prostora današnjeg Sukošana. Naime, sjeveroistočno od Sukošana na udaljenosti od 6 km nalaze se vidljivi ostaci ilirske gradine, a kasnije i turske utvrde Vrčevo. Lokalitet još nije proučen. Južno uz obalu oko jedne milje od sela na lokalitetu Barbir ili Bribirčina nalaze se u moru i uz obalu vidljivi ostaci rimske vile, na više mjesta u selu ima ostataka rimskih građevina i grobova, a poviše sela prolazio je rimski vodovod.[2] Na temelju ovih još znanstveno neobrađenih podataka mislim da smijemo zaključiti da je sukošanski teritorij bio naseljen još u predslavensko doba, ilirsko i rimsko.

Povijesno razdoblje koje obuhvaća vrijeme doseljenja Hrvata u ove krajeve vrlo je oskudno podacima. Bizantski car i historičar Konstantin Profirogenet piše da su Hrvati u ove krajeve došli na poziv bizantskog cara Heraklija da bi oslobodili romansko stanovništvo od Avara i sami u miru zaposjeli ova prostranstva. Bilo je to između 630. i 640. godine.[3] Vjerojatno je već tada počelo i naseljavanje sukošanskog teritorija uz obalu i po širini njegovih plodnih terena. Prema pisanju splitskog kroničara Tome Arhiđakona sinovi cara Heraklija izdali su godine 638. vladaru Dalmatinske Hrvatske povelju kojom mu daju bizantsku Dalmaciju na upravu, pošto je njihovim posredovanjem Split izmiren s Hrvatima.[4] Grad Zadar koji je preživio razaranja izazvana seobom naroda preuzima ulogu nekadašnjeg centra provincije Dalmacije Salone i postaje političkim centrom Bizantske Dalmacije s gradskim agerom koji se prostirao od Dikla do Bokanjca na sjeveru i Bibinja na jugu.[5] Premda izvan gradskog agera Sukošan je svakako bio u ekonomskom, kulturnom i duhovnom pogledu upućen na blizi Zadar.

Kada su se posve smirile seobe naroda nastupio je period širenja kršćanstva među Hrvatima. O tome su vodili računa i bizantski car, i rimski papa, i biskupi Splita i Zadra.[6] Da li je Sukošan u to doba u crkveno-pravnom pogledu pripadao susjednoj zadarskoj biskupiji ili dalekoj splitskoj čija se nominalna vlast protezala »sve do obala Dunava«[7], u nedostatku izvora nije moguće utvrditi. Vjerojatno je s pokrštenjem povezan i naziv mjesta Sukošan, sv. Kasijan, kome je bila posvećena župna crkva vjerojatno još od starohrvatskog doba.

U teritorijalno-političkom pogledu Sukošan je pripadao Dalmatinskoj Hrvatskoj, i to župi Sidraga, koja se prostirala od Bibinja i Nadina do rijeke Krke.[8] Dolaskom Hrvatske krajem VIII. st. pod vrhovnu vlast Franaka, koju je za kratko vrijeme priznavao i Zadar[9], bilo je izgleda da i Sukošan dođe u čvršću društveno-političku i crkveno-pravnu vezu sa Zadrom. Međutim mirom u Aachenu 812. g. Zadar sa svojim agerom dolazi ponovo pod vlast Bizanta, a sav prostor dalje kao i čitava Hrvatska, pa tako i Sukošan, pod Franke. Sada je uslijedio i završni proces pokrštavanja svih Hrvata predvođen franačkim misionarima koji su dolazili iz Italije i širili kult franačko-akvilejskih svetaca.[10] Ako ne ranije, Sukošan je najkasnije tada, u IX. st., dobio sv. Kasijana za svog zaštitnika.

Što je više slabila moć Franačkog Carstva to su više jačali hrvatski knezovi koji se sve više osamostaljuju u svakom pogledu. Hrvatska koja je s franačkom vlašću u crkvenom pogledu bila podvrgnuta patrijarhatu u Akvileji s procesom sve veće političke samostalnosti dobiva u drugoj polovici IX. st. svoju zasebnu biskupiju sa središtem u Ninu.[11] U crkveno-pravnom pogledu Sukošan je sada pod vlašću ninskog biskupa kao i čitava Hrvatska, uza svu blizinu Zadra koji je kao i drugi dalmatinski gradovi pripadao političkom teritoriju bizantske Dalmacije. U to doba Dalmatinska Hrvatska doživljava svoj snažni uspon i procvat pod knezovima Mislavom (835-845), Trpimirom (845-864), Domagojem (864-876), Branimirom (879-892), kada Hrvatska postaje nezavisna država, Mutimirom (892-910) i Tomislavom (910-928), najprije knezom a zatim kraljem ujedinjene Hrvatske od Drave do Mora.

Iako iz ovog razdoblja hrvatske povijesti nemamo u pisanim dokumentima spomena mjesta Sukošan, postoje ipak sasvim određeni materijalni dokazi. Naime, na baroknoj Gospinoj crkvici na starom groblju nalaze se dva pleterna dovratnika te jedan pleterni fragment u zidu iste crkve i jedan na ogradnom zidu, a pleter je karakterističan za predromaničku crkvenu umjetnost

Hrvatske od IX. do XI. st. Predromaničkih spolija ima još uzidanih i na župnoj crkvi sv. Kasijana. Navedeni ulomci predromaničke skulpture svjedoče da je crkva sv. Kasijana (kojoj je vjerojatno pripadao prije restauracije u XVII. st. i pleter s Gospine crkvice) »bila opremljena predromaničkim crkvenim namještajem, a služe kao dodatni argumenti u procjeni njene starosti, najkasnije do XI. stoljeća.«[12]

U doba kralja Tomislava održani su splitski crkveni sabori 925. i 928. g. na kojima je izvršena reorganizacija crkvenih pokrajina na teritoriju čitave Hrvatske i Dalmacije koja je također tada bila pod vlašću kralja Tomislava. Na tim saborima ukinuta je ninska biskupija, a metropolitska vlast nad čitavom državom dodijeljena je splitskom biskupu. Nezadovoljni ninski biskup Grgur i zadarski Formin nisu svojim protestima u Rimu uspjeli ništa izmijeniti. Grgur se morao zadovoljiti biskupijom u Skradinu, a Forminu je upućena opomena da zadrži svoju biskupiju u onim granicama koje je imala od starine.[13] Sukošan je tada vjerojatno pripao skradinskoj biskupiji, premda nije isključena mogućnost da je ušao u sastav i zadarske biskupije.

Za vladanja hrvatskog kralja Petra Krešimira IV. (1058-1074), koji je bio stvarni vladar Hrvatske i Dalmacije[14], osnovana je biskupija u Biogradu na moru.[15] Budući da je Biograd bio središte sidraške župe u koju je ulazio Sukošan, to možemo s pravom zaključiti da je Sukošan sada ušao i u sastav biogradske biskupije. Petar Krešimir IV. je 1066. g. izdao samostanu benediktinki sv. Marije u Zadru povlasticu »kraljevske slobode« i obdario ga mnogim posjedima od kojih je najznačajniji onaj u Točinju odnosno današnjem Bibinju.[16] Nije poznato da je kralj ili tko od drugih odličnika poklonio samostanu bilo kakav posjed u susjednom Sukošanu. Izgleda, međutim, da je 1107. g. opatica Vekenega proširujući samostanske posjede kupila i neki posjed na sukošanskom terenu »in uno loco ubi Lesse dicitur«, možda na području današnjih Lesina.[17] Vjerojatno je samostan imao i neke druge posjede na području Sukošana[18], a možda i glasoviti benediktinski samostan sv. Ivana u Biogradu.[19] Iako o tome nemamo sačuvanih podataka, najvjerojatnije je da je i biogradska biskupija imala znatne posjede u Sukošanu.

U svojim osvajačkim planovima usmjerenim na hrvatsku obalu Jadrana, koja je doživjela svoj neuspjeh za hrvatskih knezova Mislava (možda upravo kod Sukošana)[20] i Branimira, Mlečani privremeno uspijevaju 1000. godine za dinastičkih sukoba u Hrvatskoj. Ponovo se Mlečani usmjeruju na našu obalu nakon smrti posljednjeg Trpimirovića Stjepana II. (1089-1091) i

pogibije posljednjeg hrvatskog vladara hrvatske krvi Petra, koji je poznat kao Petar Svačić (1093-1097). Godine 1102. Hrvatska ulazi u državnu zajednicu s Ugarskom prihvaćanjem ugarskih vladara iz dinastije Arpadovića za svoje kraljeve, sačuvavši i nadalje svoju državnu samostalnost. Udaljenost novih vladara »strogih kontinentalaca« od mora, pogodovala je mletačkim osvajačkim planovima. Godine 1115. oni osvajaju bizantsku Dalmaciju i hrvatski kraljevski grad Biograd, dočim im se odupro zadarski kaštel.[21] U svibnju slijedeće godine Mlečani dolaze ponovo te osvajaju Zadar i Šibenik. Vjerojatno je tada i sukošanski teritorij došao pod vlast Mlečana, i to do 1124. g. kada je hrvatsko-ugarski kralj Stjepan II. (1116-1131) uspio predobiti Biograd, Šibenik, Trogir i Split, ali ne Zadar i otoke. Uspjeh je bio kratka vijeka. Godine 1125. mletačka vojska pod vodstvom dužda Dominika Michielija ponovo dolazi u hrvatske teritorijalne vode. Dužd se više ne zadovoljava vlašću samo nad dalmatinskim gradovima, već ulazi u borbu za hrvatske gradove na tom području. On poslije zauzeća barbarski ruši staru hrvatsku prijestolnicu Biograd, jer mu taj grad najviše smeta.[22] Gradsko stanovništvo se razbježalo kojekuda, najviše u Skradin i Šibenik, dočim sijelo biskupije prelazi u Skradin.[23] Najveći pak dio biogradske biskupije pripojen je zadarskoj biskupiji, koja je time gotovo udvostručena.[24] I Sukošan je tada pripao zadarskoj biskupiji, koja vjerojatno otada ima u Sukošanu svoje posjede.

Godine 1154., po volji Venecije, zadarska je biskupija uzdignuta na nadbiskupiju i metropoliju za sufraganske biskupe osorskog, rapskog, krčkog i hvarskog (za ovoga samo do 1181. g.) da bi tako mletački posjedi u južnoj Hrvatskoj bili ujedinjeni u jednoj metropoliji.[25] Protivno volji prvog zadarskog nadbiskupa Lampridija i Zadrana, koji se nikada i nikako nisu slagali s mletačkim vrhovništvom, zadarski je metropolit bio podvrgnut vlasti mletačkoga patrijarha u Gradu. Duh Zadrana se međutim nije dao promijeniti.[26] Već davno po osjećaju i krvi Hrvati, u čvrstoj vezi sa sada već svojim naveliko proširenim hrvatskim zaleđem, gradskim distriktom koji će se protezati od Petrčana do Sukošana,[27] stalno će se odupirati mletačkom gospodstvu dokazujući svoj hrvatski identitet i pripadnost hrvatskom političkom teritoriju. Svoje hrvatstvo Zadrani su naročito jasno pokazali kada je 13. ožujka 1177. na putu za Veneciju u njihov grad stigao papa Aleksandar III. Kler i puk zadarski dočekao je papu gromkim pjevanjem lauda i kantika na svom hrvatskom jeziku.[28] Dolazak pape u Zadar sigurno je potaknuo i brojno pučanstvo zadarske okolice da radosnim srcem i brojnim darovima pohiti u

grad za tako značajni i jedinstveni događaj. Oni Sukošanci koji iz bilo kojeg razloga nisu mogli ići u Zadar mogli su barem sa svojih obala promatrati papinu galiju i sjajno brodovlje koje ga je pratilo.

Godine 1180. Zadrani su se odmetnuli od Venecije i priznali svojim gospodarom hrvatsko-ugraskog kralja Belu III. Mlečani su uzaludno pokušavali da povrate »buntovni grad«, sve dok nisu strahovito poraženi kod Mikinog rta (Puntamika) 14. svibnja 1190. Sada je slijedio period najvećeg ekonomskog procvata i Zadra, a samim tim i njegova distrikta. Nažalost ne za dugo. Godine 1202. Mlečani uz pomoć prevarenih i prisiljenih križara osvajaju Zadar, pljačkaju ga i ruše.[29] Najveći dio stanovnika sklonio se po okolnim selima i na otocima. Nakon tih događaja Zadar će se polako obnavljati, ali u znatno skučenoj samoupravi pod direktnom kontrolom Venecije u svakom pogledu. Do godine 1285. bit će iz temelja restaurirana i proširena zadarska katedrala sv. Stošije, a dio njenog kamenog namještaja bit će prenesen u Sukošan i ugrađen u župnu crkvu sv. Kasijana.[30] Nakon ovog vjerojatnog podatka slijede sigurni pisani dokumenti o Sukošanu, njegovu životu, stanovnicima i crkvenim objektima.

II.

U pisanim dokumentima Sukošan se po prvi put spominje godine 1289. U Hrvatskoj povijesti to je period slabljenja moći i ugleda dinastije Arpadovića, a jačanja pojedinih velikaških porodica među kojima neosporno prvo mjesto zauzimahu knezovi Bribirski - Šubići, koji su imali brojne posjede u južnoj Hrvatskoj, među kojima je za nas ovdje značajan onaj u Sukošanu od kojeg su do danas ostali tek blijedi tragovi dvorca na lokalitetu Bribirčina.[31] Bribirski knezovi bili su k tome knezovi Nina, Skradina, Šibenika, Trogira i Splita, te je sasvim razumljivo da je Pavao Bribirski, ban Hrvata i gospodar Bosne, koji je vladao cijelim Primorjem od Senja do Neretve, održavao ne samo prijateljske odnose sa Zadrom već i nastojao da ga otrgne ispod vlasti Venecije.[32] Zadar u to doba doživljava ponovno svoj ekonomski procvat, što rječito potvrđuje sada već gotovo sasvim nova katedrala kao i vrlo srdačni odnosi s kraljevskom kućom Anžuvinaca u Napulju, čija su poslanstva za Ugarsku, Srbiju i Bugarsku upravo u ovo doba brodovima dolazila u Zadar da bi odatle produžila dalje.[33] Ta su poslanstva prolazila Pašmanskim i Zadarskim kanalom, kraj Bribirskih i nadbiskupskih posjeda u Sukošanu, čija im je »Zlatna luka« mogla služiti i kao sklonište u eventualnim vremenskim nepogodama. I konačno, ovo je doba kada ban Pavao ozbiljno radi na tome da na hrvatsko-ugarsko prijestolje dovede Anžuvince iz Napulja. Nisu li se možda i u njegovu dvorcu kraj Sukošana kovali takvi planovi i dostavljali napuljskim povjerenicima u Zadru?

U ovim okolnostima javlja se 24. srpnja 1289. prvi pisani spomen Sukošana. Radi se naime o jednom kupoprodajnom ugovoru prema kome braća Slavić i Petar, sinovi pokojnog Bokanje iz Perlingovca[34] na području Sukošana, prodaju Zadranima Skoronji sinu Strianne i njegovoj ženi Mariji kćeri pokojnoga Dese čitav vinograd sa stablima zasađenim na zemljištu nadbiskupije zadarske u zadarskom distriktu u Sukošanu, s obavezom desetine. Kupci imaju sva prava obzirom na raspolaganje njime, a tako i njihovi nasljednici. Slijedi zatim opis položaja prodanog zemljišta u odnosu na vlasnike graničnih parcela. Spomenuto zemljište prodano je za 60 malih venecijanskih dinara s ponovo naglašenim pravima raspolaganja njime uz poštivanje temeljnih prava glavnog vlasnika - nadbiskupije. Ugovor je sklopljen dozvolom i pristankom Nascia plebana crkve sv. Stjepana.[35]

Iz ovog »krsnog lista« Sukošana, koji se nalazi u historijskom arhivu u Zadru, među spisima zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, možemo sa sigurnošću zaključiti da su neki stanovnici Zadra obrađivali zemlje na nadbiskupskom posjedu u Sukošanu i da su obradive površine mogle mijenjati drugotnog vlasnika, svakako uz pristanak i poštivanje temeljnih prava nadbiskupije. Također je jasno da je tada Sukošan pripadao zadarskom distriktu te je tako barem nominalno priznavao istog zemaljskog gospodara - Veneciju, ne prestajući kao ni Zadar održavati stalnu vezu s hrvatskim državnim teritorijem u čemu su im bez sumnje pomagali i susjedni Šubići.

Drugi dokument jest isprava od 8. kolovoza 1289. kojom Martin sin pokojnog Stojka, stanovnik Zadra, prodaje Zadranima Jurini sinu Dobrene i njegovoj ženi Çiçari jedan posjed koji se nalazi u Sukošanu na zemljištu nadbiskupije zadarske, sa svim pravima raspolaganja uz zadržavanje prava nadbiskupije na redovite dažbine od svih plodova zemlje. I ovaj je dokument izdan uz pristanak Nascia plebana sv. Stjepana i ekonoma zadarskog kaptola, a nalazi se kao i prethodni i slijedeći dokument među spisima Henrika i Creste Tarallo.[36]

Treći od najstarijih dokumenata u kojima se spominje Sukošan jest testament Zadranina Jurja po zanimanju kožara koji u svom tek djelomičnom sačuvanom testamentu spominje vinograd u Sukošanu. Testament pripada vremenu 1291/92. godine.[37]

Nakon spomenuta tri dokumenta izvori ponovo šute o Sukošanu. Sukošan je svakako proživljavao sudbinu kako Zadra i njegova distrikta tako i šire hrvatske domovine. Godine 1301. na hrvatsko-ugarsko prijestolje ban Pavao Šubić dovodi napuljske Anžuvince, koji će pomagati Zadrane u njihovu nastojanju da se oslobode mletačke vlasti, odnosno da se njihov odnos prema Veneciji učini što povoljnijim. Naročito vrijedne usluge u tom pogledu činili su Zadranima Šubići, posebno Pavlov sin Mladen II. »ban Hrvata i Bosne i vječni knez Zadra« kako se je on naslovljavao u ispravi od 23. lipnja 1312.[38] Slijedeće godine Zadar sklapa vrlo povoljan ugovor s Venecijom, koji je uvelike poboljšao njegovu autonomiju a time i ekonomski položaj kako samog grada tako i čitavog njegovog distrikta. U tome je svakako značajnu ulogu odigrao ban Mladen, po posjedima u Sukošanu susjed privrženih Zadrana.

Kada su pak Anžuvinci u cilju učvršćenja svoje kraljevske vlasti u Hrvatskoj uklonili Šubiće sa pozornice političkih zbivanja u južnoj Hrvatskoj, dajući im umjesto starih uz more, posjede u prekovelebitskoj Hrvatskoj s centrom u Zrinu, i njihov dvorac pokraj Sukošana gubi na svom značaju. Najvjerojatnije je tada pripao kraljevskim posjedima, te kao krajnje isturena točka postepeno stao propadati, da bi od njega do danas ostala tek uspomena u nazivu lokaliteta Bribirčina ili Barbir.

Godine 1358. kralj Ludovik I. Anžuvinac nakon višegodišnjeg ratovanja konačno pobijedi Veneciju i mirom u Zadru, sklopljenim 18. veljače u samostanu sv. Frane, prisili je da se odreče »cijele Dalmacije i to od polovice Kvarnera do granica Drača, svih gradova, naselja, kaštela, otoka, luka i prava koja su imali i držali ... i naslova Dalmacije i Hrvatske kojim su se spomenuti duždevi služili ... «[39] Nakon ovog mira, najsjajnijeg što ga je ikada sklopio hrvatsko-ugarski kralj, Zadrani su mogli u punoj autonomiji razvijati svoj komunalni život kao i svestranu povezanost s čitavim hrvatskim teritorijem.

Nova politička situacija sigurno je poticajno djelovala i na svestraniji privredni razvitak Sukošana čije se stanovništvo bavilo zemljoradnjom, vinogradarstvom i stočarstvom, a također i proizvodnjom soli koju je na tržište najbolje moglo plasirati preko Zadra. C.F. Bianchi spominje da su solane u Sukošanu postojale 1396. godine, no ne navodi na koje se dokumente poziva.[40] Sasvim konkretan podatak je isprava iz 1397. g. u kojoj se navodi da majstor Nikola Arbusionić prodaje polovicu od 16 solana u Sukošanu trgovcu Krševanu Lukinu iz Zadra.[41] Bianchi za ovaj period navodi i podatak da se 1399. g. spominje u Sukošanu crkva

sv. Kasijana kome je posvećen glavni oltar. Crkva je dosta stara i ima još dva oltara, i to sv. Ante i Gospe od Karmela.[42]

Posljednji Anžuvinac na hrvatsko-ugarskom prijestolju Ladislav Napuljski, koji je za kralja okrunjen u Zadru 5. kolovoza 1403., ne osjećajući se sigurnim nasuprot drugom pretendentu na prijestolje, Sigismundu Luksemburgovcu, prodaje 9. srpnja 1409. Mlečanima za 100.000 dukata gradove Zadar, Novigrad, Vranu, otok Pag i sva svoja prava na Dalmaciju. Uz Zadar Veneciji je pripao cjelokupni njegov teritorij, sa svim otocima, utvrđenjima, selima i posjedima. Ovim sramotnim kupoprodajnim ugovorom i Sukošan će odsada kao integralni dio zadarskog distrikta pripasti Veneciji odnosno mletačkoj Dalmaciji, a ovaj je svoj posjed Mletačka republika iz godine u godinu proširivala. Godine 1412. dobila je Šibenik, 1420. Trogir, Split, Hvar, Korčulu i Kotor, zatim 1444. Omiš i konačno 1480. Krk. Novi gospodari postepeno su skučivali autonomiju dobivenih gradova i komuna u političkom pogledu, a u ekonomskom pogledu morali su biti Veneciji sasvim priključeni, bez svake slobode trgovačkog kretanja i svoga zasebnog ekonomskog zamaha.[43] Ovoj nedaći gotovo u isto vrijeme pridružila se i druga još teža - Turci.

III.

U zadarskom distriktu turska se je opasnost osjećala već prvih decenija XV. st. Iako se izričito ne kaže, može se razumjeti da su Mlečani mislili na Turke kad 1411. g. naređuju da se pregleda zadarska tvrđava i pažljivo ustanovi da li bi gradska posada bila u stanju uspješno odbiti neprijatelja u slučaju navale. Ujedno nek se pojača posada u Ninu koliko im se čini potrebno. Slične rasprave vođene su u Mlecima 1412. i 1414. g.[44] Krajem zime i na proljeće 1415. g. Turci već robe oko Makarske i Omiša.[45] U jednoj provali u listopadu 1418. dopiru čak do Štajerske, a jedan nepoznati ljetopisac govori da su u to vrijeme Turci prodrli i do Zadra.[46]

U rano proljeće 1432. g. izvješćuju Dubrovčani kralja Sigismunda kako je turski vođa Ishakbeg prešao preko Bosne s po prilici 3000 vojnika u Hrvatsku, u Luku i zadarski kraj, gdje je nanio veliku štetu. Ljudima je pak, nastavljaju Dubrovčani u svom izvještaju, mogao učiniti mali ili nikakav plijen, jer su se ovi sklonili na vrijeme na sigurna mjesta.[47] Poslije ove provale nema više spomena u izvorima o Turcima u zadarskom kraju sve do 1466. g. kada su bili u okolci Zadra i Šibenika, te pljačkali, rušili i palili.[48] Dvije godine kasnije 1468. prodrli su čak do Senja.

Tada su u zadarskoj okolici opustošili ognjem i mačem sve do čega su došli i odveli nebrojeno plijena u ljudima i blagu.[49] Da bi se lakše oduprli sve učestalijim turskim provalama i pružili utočište bjeguncima iz manjih okolnih naselja, iste godine opasana su zidom i utvrđena naselja Bibinje, Sukošan i Turanj.[50] Od 1470. godine mogli su se bjegunci sklanjati i u dvorac zadarskih nadbiskupa koji je te godine dao u sukošanskoj luci podići nadbiskup Valaresso.[51]

O učestalosti turskih napada svjedoči i podatak da su 29. svibnja 1482. godine ovlastila 42 župnika s teritorija zadarske i ninske biskupije dvojicu svojih drugova da im u Mlecima isposluju oslobođenje od desetine zbog stalnih zalijetanja Turaka i drugih neprijatelja. Među župnicima iz zadarske biskupije kojih je bilo 21 bio je i župnik Sukošana.[52] Nije poznato da li su župnici uspjeli u svojoj molbi.

Za vrijeme tursko-mletačkog rata 1499-1503. vojska bosanskog sandžakbega Skendera pljačkala je u zadarskom kraju u ožujku 1499. godine, još prije formalnog početka rata, te ponovo u lipnju iste godine. Domaći ljetopisac fra Šimun Glavić piše: »1499. tada pride Skender baša s Turci v Hrvate na 21. ijuna i vzeše ljudi 7000 i živine vele i male 700 i ubiše dum Ivanka na Hraščah i dum Luku na Rašicah i dum Martina na Mahurcih i dum Jakova na Tršcah i dum Vida na Mirah i dum Stipana na Rogovi pisca.«[53] Godine 1500. iz zadarske okolice odvode Turci 3000 osoba i 25.000 blaga, a 1520. g. 300 ljudi i preko 300 glava blaga.[54] U tim teškim danima, mjesecima i godinama i Sukošan je prolazio svoju kalvariju, sigurno je i dio njegovih ljudi završio u ropstvu i njegovo blago pljačkano, a i samo je selo bilo pljačkano i pustošeno, tako da 1527. g. u njemu ima samo 130 stanovnika.[55]

O veličini turske opasnosti sasvim jasno govori i izvještaj zadarskog kneza A. Delfina iz 1578. g. koji spominje između 12 naseljenih mjesta na zadarskom kopnu s našeg područja samo Biograd, Turanj i Sukošan i dodaje da su sva ostala sela zbog teških prilika koje su tamo vladale bez pučanstva.[56]

Podaci koji slijede odnose se na sjajne podvige Sukošanaca protiv Turaka. Navest ćemo samo neke od njih budući da o tome govori u svom radu ovdje i Šime Peričić.

Godine 1639. Sukošanci su se zalijetali duboko u tursku pozadinu i tamo nanosili znatne štete, tako da se iste godine karinski aga obraća mletačkom generalnom providuru u Zadar i moli ga da se kazne stanovnici Sukošana, jer su ubili nekog turskog podanika.[57] Slijedeće godine i opet Sukošanci provaljuju na tursko područje, zapale Raštević i ubiju nekoliko turskih seljaka te se karinski aga ponovo obraća mletačkoj upravi u Zadar tražeći sankcije protiv Sukošanaca.[58] I opet 1646. g. Sukošanci zajedno s vojnicima stražarima provaljuju na turski teritorij i prodiru sve do Nadina, do tabora Ibrahim-paše i s plijenom sretno umaknu kući. Od Ibrahim-pašine osvete zaštiti ih zapovjednik zadarske konjice M. Pisani.[59] Pred turskom osvetom skloniše se tada Sukošanci u nadbiskupov dvorac u luci.[60] Izgleda da su Turci tada zapalili Sukošan i Bibinje.[61] Sredinom 1648. g. Sukošanci su napravili najveći podvig kada su zajedno s Kotarcima, predvođeni svojim harambašama Božom i Petrom Miljkovićem, provalili čak u Bosnu, gdje su napravili Turcima veliku štetu i ubili nekoliko stotina ljudi. Kao odgovor u srpnju iste godine provali jedan turski odred do Bibinja i Sukošana, gdje zapali velik broj kuća.[62]

Ratnim nedaćama pridružila se 1469. i 1659. g. i kuga. Budući da od pošasti u Sukošanu nije stradalo nego samo nekoliko osoba, zahvalni mještani podižu pred vratima sela crkvicu Gospe od Milosti, nastojanjem kapelana don Ivana Šangulina.[63] Osam godina ranije (1642) unutar seoskih zidina restaurirana je župna crkva sv. Kasijana za župnikovanja Šimuna Banovića.[64] Obje ove gradnje govore o ustrajnosti i odvažnosti ljudi koji su znali istovremeno držati u ruci i mač i dlijeto, baniti se, ako je potrebno i napadati, ali i graditi i restaurirati.

Opasnost od Turaka bila je još uvijek sasvim konkretna. Godine 1658. provalio je bosanski paša Ahmed s 15.000 do 16.000 vojnika sve do Zadra. Od gotovo neizbježne opasnosti koja je tada zaprijetila Sukošanu spasila ga je bračka galija koja je topovskim hicima prisilila neprijatelja na povlačenje. Ovako je kapetan Zen izvijestio providura Bernarda.[65] Međutim, Benvenuti i Bianchi tvrde da je tom zgodom zapaljen Sukošan.[66] Četiri godine kasnije (1662) u jednom sukobu s Turcima poginulo je 400 Kotaraca, a među njima i 23 Sukošanca, čija su imena navedena u glagoljskoj matici umrlih u Sukošanu.[67] U matici vjenčanih spominju se vojvode dobrovoljačkih odreda protiv Turaka: Mate Bonaurić (1664), Jure Renisi (1666) i Mate Pizerić (1695).[68]

Da bi obrana od Turaka bila što efikasnija, naređuje 1671. g. zadarski providur Morosini Sukošancima Mili Smoljiću i Mati Matačiću da odmah i bez odlaganja zazidaju rupe koje su u prijašnjem ratu nastale na seoskom zidu sve unaokolo, jer je ovakvo stanje utvrđenja na štetu javnog i privatnog interesa.[69] Sukošansko utvrđenje spominje 1673. g. prilikom vizitacije i

zadarski nadbiskup Parzago navodeći da se crkva Gospe od Milosti nalazi izvan zidina utvrde.[70]

U toku morejskog rata (1684-1699), Mlečani su u savezu s carem Leopoldom konačno protjerali Turke sa zadarskog teritorija. Na početku rata Sukošan je raspolagao sa 181 naoružanim i nenaoružanim muškarcem spremnim za oružje te sa 166 pušaka i 15 konjanika s uvježbanim konjima[71] te je tako mogao pridonijeti i protjerivanju Turaka sa svog područja. Pa iako su Turci 1684. provalili iz Gračaca, a malo iza toga i iz Vrane te nanijeli velike štete Sukošancima,[72] nisu ih uspjeli pokolebati. Oni ne samo da pružaju otpor nego i sami četuju na turskom teritoriju, zalijećući se na svoju ruku sve do drugog kraja Kotara, vođeni svojim harambašama i vojvodama, a po potrebi i sa svojim svećenicima kao što je bio glasoviti junak Raspović don Vicko,[73] ili nešto ranije iz susjedne Gorice Sorić don Stipan.[74]

U toku višestoljetnih ratova s Turcima u Sukošanu su nalazili sklonište brojni bjegunci iz Ravnih kotara, zatim iz Galovca, koji je do 1761. g. bio u duhovnom pogledu podređen sukošanskoj župi.[75] U njemu su našli svoju sigurnu zaštitu i sklonište stanovnici manjih naselja oko Sukošana kao što su: Mokro,[76] Slovšane,[77] Prljane,[78] Brižine[79] i Račica.[80] Kao i u ostalim primorskim mjestima i na otocima u Sukošanu su bježeći pred Turcima našli svoj novi dom i mnogi iz Bosne, što će dati štokavski pečat govoru današnjih Sukošanaca. I tako je kroz sukošanske župne knjige i glagoljske matice zabilježeno u vremenu od 1608. do 1826. godine 312 prezimena, računajući samo ona kojih danas u Sukošanu više nema.

IV.

Niz vrlo zanimljivih i dragocjenih podataka o Sukošanu iz vremena njegovih najtežih dana, iz vremena svakodnevnih borbi s Turcima, ili barem stalne ugroženosti od njih, nalazimo u izvještajima papinskih vizitatora kao što su poimence Agostino Valier (1579), Michiele Priuli (1603), Ottaviano Garzadori (1625), kao i pastirskih vizitacija zadarskih nadbiskupa kao što su Minuccio Minucci (1597) i Ivan Ev. Parzago (1669-1688). Svi su ti vizitatori u duhu i prema odredbama koncila u Tridentu (1545-1563) trebali ispitati i utvrditi pravo vjersko stanje u biskupijama i župama da bi se provela unutrašnja obnova u Crkvi te da bi protestantskoj reformaciji suprotstavili katoličku reformu.[81] Prikazujući crkvenu situaciju daju nam mogućnost zaokruživanja slike o općim prilikama onih crkvenih područja koja su

obilazili. Izvještaji svih vizitatora jasno su pokazali da je i u Dalmaciji kao i u čitavom katoličkom svijetu potrebita reforma, i to da je na vjerske prilike u ovoj pokrajini u mnogome utjecala stalna opasnost od Turaka.

Prvu posttridentinsku vizitaciju u mletačkoj Dalmaciji, pa prema tome i u zadarskoj nadbiskupiji, obavio je 1579. g. A. Valier, biskup talijanskog grada Verone. Obavljajući vizitaciju zadarske nedbiskupije Valier je 5. svibnja 1579. došao u Sukošan. Iz njegova izvještaja saznajemo da je crkva sv. Kasijana bila pokrivena slamom, da je bez pločnika i s malenim zvonikom bez zvona. Na oltaru je stara ikona. Crkva posjeduje bakreni pozlaćeni križ, maleni srebrni križ, dva srebrna kaleža od kojih je jedan napuknut, srebrnu piksidu, jednu misnicu od damasta i jednu od platna, dva glagoljska misala od kojih je jedan nov a drugi vrlo trošan, stari naupotrebljiv superpelicej za svećenika. Postoji i grobište. Svećenik Jakov Bartulić je odsutan, a njegov prihod se sastoji od 1/3 desetine vina, žita i stoke. Ukupno oko 24 dukata godišnje.

Vizitator je naredio neka se crkva pokrije kamenim pločama, crijepom ili presvodi, da može odoljeti svakoj nepogodi, a osobito vatri, iz čega zaključujemo da je crkva već imala prilike nastradati od požara. Naredio je neka vjernici te radove obave bez novčane naknade. Slamnati krov bio je u takvu stanju da svećenik nije mogao za vrijeme kiše obavljati službu Božju ako ga vjernici ne natkriju. Odredio je također da se oltar opskrbi svim potrebnim, da se postavi pod ili barem poravna tlo i cijela crkva obijeli. Budući da je krstionica sazidana nedolično (valjda na brzinu), neka se nabavi nova u manjoj formi i na stari način. Nek se nabavi nova svilena misnica, glagoljski misal popravi na mjestu gdje je kanon, a napuknuti kalež neka se ne upotrebljava prije nego se popravi.[82]

Slika koju nam Velier daje o crkvi u Sukošanu odraz je teških prilika u kojima su živjeli i sami mještani. Stalna opasnost od Turaka dovela ih je u težak ekonomski položaj budući da su i polja, i vinogradi, i stoka, i kuće, pa i oni sami bili stalna meta neprijateljskih odreda i većih vojnih formacija koji nikada nisu dali pravo mirovati. Turci su robili, plijenili i palili pa nam izgled crkve i siromaštvo njenog namještaja daje pravo zaključiti da su i stambene zgrade bile još u bjednijem položaju.

Nadbiskup zadarski Minuccio Minucci (1596-1604) premda rođen u Italiji u mjestu Serravalle del Friuli (1551) imao je prilike upoznati životnu i vjersku situaciju Zadra i okolice prateći ovamo svog strica Andriju Minuccia nadbiskupa zadarskog (1567-1572)

s kojim je sigurno dolazio u nadbiskupski dvorac-ljetnikovac u Sukošanu i koji se je uvjerio da mnoge lijepe planove nije moguće ostvariti upravo zbog turske opasnosti. Kada je i sam, nakon plodne diplomatske aktivnosti u službi Svete Stolice, postao zadarskim nadbiskupom, poduzimao je brojne inicijative u cilju unapređenja cjelokupnog vjerskog života svoje dijeceze. U tom cilju obavio je i vizitaciju čitavog teritorija svoje nadbiskupije, koja je trajala u prekidima dvije godine.[83]

U Sukošan je nadbiskup Minucci došao u petak 3. listopada 1597. u podne. Budući da je poznavao situaciju otprije, odmah na početku ističe da mjesto raste pridolaženjem stanovnika iz bližih krajeva koji su pod Turcima. Crkva je mala. Potaknuo je stanovnike da svojim doprinosima misle na proširenje crkve obećavši da će ih sam materijalno u tome pomoći, budući da je sav Sukošan pripadao zadarskoj nadbiskupiji. Pregledavši crkvu, oltar presv. Sakramenta, krstionicu i liturgijsko ruho, primijetio je da korporali nisu čisti te je naložio da od njega zatraže čiste i dolične. Narod je žalio što je nedavno izgubio kapelana i hvalio je život i pobožnost svećenika Jure Grancarića kojeg im je nadbiskup poslao u zamjenu. Međutim budući da je Grancarić osim evanđelja i epistole misu služio na latinskom jeziku, molili su da im dade, po starom običaju, drugog svećenika, i to Hrvata. Nadbiskup im je obećao ispuniti želju, no nije u stanju da to učini odmah pa neka za sada prihvate latinske svećenike. Nakon toga je zadarski kanonik Petar Rodoteo održao propovijed kao pripravu za sakramenat krizme koji je nadbiskup sutradan na večer podijelio. Završivši tako pastirski pohod, vratio se nadbiskup lađom u Zadar.[84]

Šest godina poslije Minuccijeva postirskog pohoda obavio je vizitaciju zadarske nadbiskupije apostolski vizitator u Dalmaciji biskup Vicenzo Mihovil Priuli.[85] On je u Sukošan prispio 29. travnja 1603. godine i ušavši u crkvu sv. Kasijana blagoslovio je okupljeni narod. Pregledao je euharistiju, koja se čuva u pozlaćenom tabernakulu u srebrnoj pozlaćenoj piksidi u kojoj se nosi pričest bolesnicima, pa je naredio neka se nabavi nova malena piksida sa srebrnom pozlaćenom kupom. Odredio je također da se nabavi umbela i lampada od auriskalka mjesto sadašnje malene od stakla. Uzidana krstionica nalazi se na dnu crkve u kojoj je posuda s vodom krštenja. Vizitator je odredio nek se krstionica ukloni i na njezino mjesto na kamenom stupu neka se postavi kamena krstionica konkavna oblika i nad njom ciborij od daske. U crkvi je i srebrni kalež, a postoji i drugi koji župnik drži kod sebe i njime se služi dok ne nabavi svoj. Vidio je i četiri

misnice, glagoljski misal od pergamene i drugi glagoljski misal »in bombicino« te dva križa od auriskalka. Dao je odrješenje mrtvima i odredio da se za oltar sv. Kasijana nabavi sve potrebno.

Vizitator Priuli nam govori i o bratovštini sv. Kasijana koja ima 50 članova, posjeduje nešto malo vinograda s malo prihoda, od kojih se pribavlja ono što je potrebno za crkvu i oltar. Bratovština ima svoja pravila, vode se uredno svi računi. Odredio je da se kamena posuda za blagoslovljenu vodu prenese u crkvu i da se ukloni oltar koji se nalazio izvan crkve. Grobište je ograđeno suhim zidom. Župnik je već četiri godine Lovre Fatović iz Savra, a župa se sastoji od 52 ognjišta s 200 osoba koje se pričešćuju. Ukupno ima 350 stanovnika. Vlasnik je župne kuće i čitavog sela zadarski nadbiskup koji od svakih 16 kvarta žita koje skupi u ovom selu daje župniku jedan. Župnik izjavljuje da je veoma siromašan i da u Sukošanu nema drugih svećenika osim mještanina đakona Bare Stošića, koji je veoma dobar. Vizitatoru je rečeno da Pavao Šašinić iz Sukošana već 10 godina živi u konkubinatu s Margaretom kćerju Andrije Andreanića iz Sali, premda se drži da joj je muž još živ. Vizitator je naredio da se uz prijetnju izopćenja Šašinić rastavi od Margarete.[86]

Poslije 20 godina slijedila je ponovo apostolska vizitacija u Dalmaciji. Ovaj je put vizitator bio zadarski nadbiskup Ottaviano Garzadori, plemić iz Vicenze. Za vizitatora je određen 17. lipnja 1624, tek četiri mjeseca pošto je preuzeo zadarsku nadbiskupiju. Svojom vizitacijom on je započeo u studenom 1625. godine.[87] Kao vizitator i reformator brinuo se za sređivanje crkvenih prilika u čitavoj Dalmaciji. O svojoj vizitaciji ostavio je iscrpni izvještaj, koji samo za zadarsku nadbiskupiju obuhvaća 366 stranica.[88] Akti vizitacije još nisu proučeni, a donose podatke o svim crkvama, samostanima i mjestima nadbiskupije, pa i o Sukošanu.[89]

Nadbiskup Ivan Evanđelist Parzago u toku devetnaestogodišnjeg upravljanja zadarskom nadbiskupijom sedam puta je obavio kanonsku vizitaciju dijeceze, održao jedan sinod, obnovio nadbiskupsku palaču i katedralu, a u Sukošanu nadbiskupski ljetnikovac u luci i posvetio restauriranu crkvu sv. Kasijana 15. sbivnja 1674. g. kako to svjedoči glagoljski natpis u sakristiji.[90]

Za pastirskog pohoda u Sukošanu 26. svibnja 1678. navodi da je Sukošan 'castrum' i da se crkva Gospe od Milosti nalazi izvan zidina utvrde »extra mura turris«.[91] U izvještaju o pastirskom pohodu koji je obavio 14. svibnja 1681. navodeći u crkvi sv. Kasijana oltare sv. Kasijana, Gospe Karmelske i sv. Ante Padovanskog dodaje da svaki oltar ima i svoju bratovštinu, a osim

njih da postoji i bratovština Presvetoga Sakramenta, pa bi to bile prve bratovštine u Sukošanu. Bratovštine se vode uredno. U crkvi se nalazi uredna ispovjedaonica, u redu su krstionica, sveta ulja i oltari. Crkva ima zvonik s dva zvona. Župnik Šimun Velislavić je vrlo savjestan i marljiv u vršenju svojih dužnosti, poučava djecu u vjeronauku, dijeli sakramente i nitko nije umro a da nije bio providen sakramentima. Materijalno stoje dobro i župnik i mještani koji su svi dobri kršćani i korektni u svojim obvezama prema crkvi osim petorice koji su zbog svog vladanja isključeni od primanja sakramenata ispovijedi i pričesti. Navodi k tome da Nikola Piljušić drži neku Baricu iz Senja koja je skandalozna vladanja i da se Zuane Schimunović često opija. Podatke o nedoličnom vladanju ove dvojice potvrdila su još dva zaprisegnuta svjedoka. Inače kler ovog mjesta živi časno i ne daje povoda puku za prigovore, jasno osim one dvojice. Kod dijeljenja sakramenata asistiraju svi svećenici i klerici osim Piljušića i Šimunovića.[92]

Ako se sada samo i u najkraćim crtama osvrnemo na podatke koje nam donose citirani vizitatori, možemo zaključiti slijedeće: opisujući izgled crkve daju nam indirektan uvid i u sliku samog mjesta; siromaštvo obzirom na opskrbljenost crkve liturgijskim predmetima govori nam i o siromaštvu samih župnika i njihovih vjernika; obratno, ljepši izgled i bolja opremljenost crkava govori i o poboljšanom ekonomskom položaju svih mještana; selo je glagoljaško; u selu djeluju dobro organizirane bratovštine; uz neke izuzetke moralni lik mještana i njihova klera je na visini i, konačno, sve obradive površine vlasništvo su zadarske nadbiskupije (ili barem uglavnom sve), te su Sukošanci njezini koloni ili kmetovi. Stupanj opasnosti od Turaka odrazuje se na cjelokupni život Sukošana kao i svih stanovnika ugroženih područja zadarske nadbiskupije i čitave Dalmacije i Hrvatske.

V.

Iz novije povijesti Sukošana, posebno one po završetku ratova s Turcima, sačuvano je više vrlo zanimljivih podataka o gospodarskom položaju i prilikama Sukošana i Sukošanaca. O njima ovdje nećemo govoriti budući da tu temu u svom radu opširno obrađuje Šime Peričić.

U arhivu Zadarske nadbiskupije nalaze se još podaci o vizitacijama koje su obavili zadarski nadbiskupi: Vicko Zmajević (1713-1745) godine 1727., 1737. i 1742, zatim Ivan Carsana (1774-1771) godine 1779. i Josip Grgur Scotti (1807-1813) godine

1810.[93] Nakon samo letimičnog pregleda njihovih podataka čini se da nekih naročitih novosti ne donose, no trebalo bi ih ipak detaljno proučiti. Jednako tako bi trebalo pregledati i spise u arhivu samotana sv. Frane u Zadru gdje se također nalaze neke sukošanske isprave.[94]

Nadbiskup Zmajević se kao i njegov predšasnik Viktor Prioli (1688-1712) i nasljednik Mate Karaman (1745-1771) brinuo za restauraciju ljetnikovca u sukošanskoj luci.[95] Do danas je sačuvan Zmajevićev grb na nadbiskupskoj zgradi u Sukošanu, koja se nalazi uz obalu nasuprot sada već srušenom ljetnikovcu. Između nadbiskupa Zmajevića i Sukošanaca došlo je 1728. godine do neke parnice zbog njihovih obaveza prema nadbiskupiji. O tome su sačuvana dva spisa u Naučnoj biblioteci u Zadru.[96] I Zmajević i Karaman bili su mecene naših glagoljaša kojih je u njihovo vrijeme bio lijepi broj baš iz Sukošana.

O svećenicima glagoljašima rodom iz Sukošana nalazimo zanimljive izvorne podatke u matičnim knjigama župe Sukošan za period od XVII. do XX. stoljeća. Budući da je i o tome zaseban rad u ovom zborniku, o njima i njihovoj aktivnosti u Sukošanu i po drugim mjestima nadbiskupije zadarske ovdje nećemo govoriti. Radi informacije i uspoređivanja podataka navodimo samo to da je nadbiskup Mate Karaman počeo s godinom 1746. voditi zasebnu knjigu ređenika. U toj uredno vođenoj knjizi »Collatione ordinum ab anno 1746-1857« nalazimo imena i datume primanja nižih i viših redova i bogoslova iz Sukošana, kao na primjer Grge Raspovića, Šime Miloševića, Grge Šikića, Josipa Raspovića, Ante Kožulića i drugih.[97]

Kada je 1797. g. pala Mletačka Republika, Zadar kao i čitava mletačka Dalmacija dolazi pod austrijsku vlast ostajući i dalje administrativnim središtem Dalmacije. Od početka 1806. g. do potkraj 1813. ovi su krajevi pod francuskom okupacijom. Po naredbi francuskih vlasti u siječnju 1813. iz župnog ureda u Sukošanu morale su biti predane općinskom arhivu u Zadru Glagoljska matica krštenih i Glagoljska matica mrtvih[98] da bi opet, vjerojatno po odlasku Francuza, bile vraćene prvotnom vlasniku.

Od prosinca 1813. do listopada 1918. period je druge austrijske vladavine. Nakon provođenja administrativno-političke organizacije Dalmacija postaje posebna pokrajina pod izravnom upravom Beča. Zadar postaje jaki činovnički centar s brojnim službenicima iz Italije. Austrijska vlast je svijesno podupirala proces potalijančivanja ovog grada. Od 1857. Zadar je i centar manje teritorijalne jedinice kotara ili preture, kao i općine Zadar

kojoj pripada i Sukošan.[99] Hrvatsko stanovništvo općine i kotara koje je svakodnevno dolazilo u grad nametalo je hrvatski jezik i ometalo proces potalijančivanja.

Unatoč protivnim nastojanjima austrijske politike Zadar postaje centar hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji i središte borbe za sjedinjenje s Hrvatskom. U borbi za pobjedu na izborima za Dalmatinski sabor Narodna stranka se oslanjala na sela kopnenog dijela: Bibinje, Sukošan, Crno, Zemunik, Galovac, Škabrnje, Biljane Donje, Smoković i Murvicu sa 736 birača. A ovi su birači bili moralno pripremljeni da se u izbornoj borbi 1870. ponesu s veoma jakim protivnikom i da, usprkos svim autoritetima i mjerama prisile i prijevare, odlučno svojim glasom potvrde svoje političko uvjerenje. Ta je smjela i odlučna skupina i odnijela kompletnu pobjedu u trećem izbornom tijelu i tako pomogla Narodnoj stranci, svojoj stranci, da pobijedi na izborima.[100]

Pobjedi Narodne stranke na izborima pridonijeli su bez sumnje vrlo mnogo domaći svećenici glagoljaši, koji su stoljećima u teškim uvjetima borbe za goli opstanak, borbe s Turcima, podizali moral puku, a po potrebi uzimali sami oružje u ruke; koji su u uvjetima strane vrhovne vlasti mletačke kroz liturgiju, kroz propovijedi i kroz savjesno vođenje matičnih i bratovštinskih knjiga čuvali i sačuvali hrvatsku nacionalnu svijest naših ljudi. A naši su se ljudi sakupljali u crkvi i oko crkve i u svojim bratovštinama i tu nalazili okrepe, oduška i međusobnu suradnju i pomoć. U Sukošanu je tih bratovština prema Bianchiju bilo osam,[101] dok ih sačuvani libri i madrikule u župnom arhivu spominju sedam.[102] U njihov opis i djelovanje nećemo ovdje ulaziti jer i o tome postoji zaseban rad.

Po završetku I. svjetskog rata, 4. studenog 1918. godine ulazi u zadarsku luku talijanska torpiljarka A S 55. Rapalskim ugovorom 12. studenog 1920. Zadar je nepravedno pripao Italiji. Sudbina Sukošana nije slijedila sudbinu svog višestoljetnog političkog i vjerskog centra. U političkom pogledu priključuje se hrvatskom Biogradu, a u vjerskom pripada zadarskoj apostolskoj administraturi kojom upravlja šibenski biskup. Šira politička cjelina kojoj Sukošan tada pripada jest Kraljevina SHS, kasnije Kraljevina Jugoslavija.

Jedinice NOV Jugoslavije oslobodile su 1. studenog 1944. grad Zadar od njemačkih i talijanskih fašističkih vojnih jedinica i vratile ga Hrvatskoj i time novoj Jugoslaviji. Sukošan je ponovo u svakom pogledu: političkom, vjerskom i ekonomskom povezan sa svojim Zadrom, slobodan u slobodnoj domovini.

Bilješke

1. JADRAN vodič i atlas, Jugosl. leksikografski zavod, Zagreb 1975, 76-77.
2. A. Fortis, Put po Dalmaciji, Zagreb 1984, 16; Jadran vodič i atlas, 76; vidi i priloženu kartu Z.Brusića, Lučica uz rimsku vilu na položaju »Barbir« (Sl. 1.).
3. D. Mandić, Dolazak Hrvata na Jadran, Rasprave i prilozi, Rim 1963, 51; F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb 1962, 76.
4. Historia Salonitana Maior, izd. N. Klaić, Posebna izdanja SANU, Beograd 1967, 93.
5. N. Klaić, Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra, Zadar-Zbornik, Zagreb 1964, 135.
6. E. Peričić, Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija, Povijest grada Nina, Zadar 1969, 111-113.
7. J. Stipišić – M. Šamšalović, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I, Zagreb 1967, 5.
8. »Slavensko ime Sidrage, kojoj je središte vjerojatno bio Biograd, označuje da se županija nalazila uz more.« F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 449, bilj. 48.
9. N. Klaić – I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, Zadar 1976, 69-72.
10. N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 205.
11. M. Perojević, Ninski biskup u povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1939, 34.
12. N. Jakšić, Tri umjetnička i epigrafska spomenika iz Sukošana, Diadora 10/1988, Zadar 1988, 198.
13. F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije I/1, Zagreb 1914, 223-224.
14. Godine 1061. papa Aleksandar II. potvrđujući odredbe donesene na sinodima dalmatinskih gradova piše »regi et episcopis Dalmatiarum«. Cod.dipl. I, 95. Ovakvim naslovom papa priznaje hrvatskog kralja i vladarem Dalmacije.
15. Njeno se područje proteže od Nina i Karina preko lučke županije do Skradina i Bribira. N. Klaić, Povijest Hrvata, 357.
16. V. Novak, Zadarski kartular samostana svete Marije, Zagreb 1959, 140-151.
17. Ibid., 226; M. Klaić, Obrovac sredovječnih isprava, Vjesnik hrv. arh. društava, N.S. XVI, 19-56; E. Peričić, Samostan svete Marije od njegova osnutka do danas, Kulturna baština samostana sv. Marije u Zadru, Zadar 1968, 36.
18. I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, Split 1964, 76.
19. Ibid., 231.
20. Prema mišljenju L. Kosa (Pašmanski kanal i njegovo značenje u prošlosti, Zadarska revija XIII/1964, br. 4, str. 314) da je nakon rata Hrvata i Mlečana došlo do mira u »Sutmartindolu (Sukošan) između hrvatskog vojvode Mislava i mletačkog dužda Petra Tradonika g. 840.«
21. N. Klaić - I. Petricioli, o.c., 162.

22. Ibid., 162.
23. Ibid., 163; E. Peričić, Presjek kroz povijest otoka Pašmana, Pašmanski zbornik, Zadar 1987, 115.
24. Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji, Zagreb 1974, 304.
25. J. Butorac - A. Ivandija, Povijest katoličke Crkve među Hrvatima, Zagreb 1973, 98-99.
26. G. Novak, Presjek kroz povijest grada Zadra, Grad Zadar - presjek kroz povijest, Zadar 1966, 13-16.
27. T. Raukar - I. Petricioli - F. Švelec - Š. Peričić, Zadar pod mletačkom upravom, Zadar 1987, 222.
28. A. Strgačić, Papa Aleksandar III. u Zadru, Radovi Instituta JAZU u Zadru I, Zagreb 1954, 153-187; J. Bezić, Razvoj glagoljaškog pjevanja na zadarskom području, Zadar 1973, 82-83, uvjerljivo dokazuje da su Zadrani bili obaviješteni o papinom dolasku.
29. G. Novak, o.c., 17-21.
30. N. Jakšić, o.c., 200-201.
31. »Un miglio circa distante da Sancassiano si protende nel mare una punta, da'paesani Bribircina appellata, ch'ebbe il nome dal castello, ivi una volta esistito, fabricato dai potenti conti di Bribir. Non vengonsi ora che i rottami delle antiche sue muraglie.« C.F. Bianchi, Zara cristiana II, Zara 1880, 165.
32. G. Novak, o.c., 24-29.
33. E. Peričić, Zadar u doba prvih veza s Anžuvincima, Radovi sa znanstvenog skupa »Dalmacija u vrijeme anžuvinske vlasti«, Zadar 1984, 251-266.
34. Lokalitet kod Bokanjca.
35. Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279.-1308., I, priredio M. Zjačić, Izdanja Državnog arhiva u Zadru, Spisi zadarskih bilježnika I., Zadar 1959, 106.
36. Ibid., 132-133.
37. Ibid., 67.
38. T. Smičiklas, Codex diplomaticus VIII, Zagreb 1910, 295.
39. Š. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Republike II, Zagreb 1870, str. 368-371.
40. C.F. Bianchi, o.c., 165.
41. T. Raukar, Zadar u XV stoljeću, Institut za hrv. povijest, Zagreb 1977, 210.
42. C.F. Bianchi, o.c., 162.
43. G. Novak, o.c., 45.
44. S.M. Traljić, Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova, Povijest grada Nina, Posebna izdanja Instituta JAZU u Zadru, Zadar 1969, 529-530.
45. Ibid., 530.
46. Ibid., 530.
47. J. Gelcich- L. Thalloczy, Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusane cum Regno Hungariae, Budapest 1887, p. 367-368.
48. J. Tomić, Mletačko naseljenje u Dalmaciji, Niš 1915, 5.

49. Š. Ljubić, Listine... X, Zagreb 1891, 413, 418, 423.
50. L. Jelić, Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju, Vjesnik Hrv. ark. društva III, Zagreb 1898, 113.
51. C.F. Bianchi, o.c., 165.
52. S.M. Traljić, o.c., 533.
53. Ibid., 534.
54. Ibid., 535-536.
55. Š. Ljubić, Commissiones et relationes Venetae I, Zagreb 1876, 219.
56. Š. Ljubić, Commissiones et relationes Venetae IV, Zagreb 1964, 224; A. R. Filipi, Biogradsko-vransko primorje u doba mletačko-turskih ratova, Radovi Instituta JAZU u Zadru 19, Zadar 1972, 421.
57. Š. Peričić, Sukošan u borbi protiv Turaka, Zadarska revija XIII, br. 6, Zadar 1964, 536; A. Filipi, o.c., 423.
58. Ibid.
59. A. de Benvenuti, Storia di Zara dal 1409 al 1797, Milano 1944, 145.
60. C.F. Bianchi, o.c., 165.
61. G. Novak, prošlost Dalmacije I, Zagreb 1944, 222.
62. Š. Peričić, o.c., 588.
63. Š. Peričić, o.c., 588; C.F. Bianchi, o.c., 163.
64. C.F. Bianchi, o.c., 162; N. Jakšić, o.c., 200-201.
65. A.R. Filipi, o.c., 424.
66. A. de Benvenuti, o.c., 153; C.F. Bianchi, Fasti di Zara, Zara 1888, 97.
67. Glagoljska Matica mrtvih g. 1658-1750., str. 12-14. Župni ured Sukošanu.
68. Glagoljska Matica vjenčanih g. 1658-1775. Župni ured Sukošan.
69. Historijski arhiv u Zadru, Gen. prov. Z. Morosini (1671-1673) III, str. 24.
70. Nadbiskupski arhiv Zadar, Atti antichi I, Visita localis foranea del'archivescovo Parzago, str. 81.
71. A.R. Filipi, o.c., 426.
72. Š. Peričić, o.c., 589-590; A.R. Filipi, o.c., 426.
73. A. Kačić-Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskoga, Zagreb 1946, 216; A.R. Filipi, o.c., 426.
74. C.F. Bianchi, Zara cristiana I, 378-379; Isti, Fasti di Zara, 95.
75. A.R. Filipi, o.c., 428.
76. Spominje se 1385, 1459, 1658. i 1759. Kao i susjedna Tustica pripadalo je samostanu sv. Dominika u Zadru. C.F. Bianchi, Zara cristiana I, 401.
77. Spominje se u dokumentima iz 1426. i 1436. C.F. Bianchi, o.c., 401.
78. Pripadalo je posjedima zadarske nadbiskupije. Spominje se u dokumentima 1430-1487. Godine 1548. bio je tu župnik Matej Bončić, C.F. Bianchi, o.c., 411.
79. Spominje se kao Brišane 1391. C.F. Bianchi, o.c., 415.
80. Župa. Spominje se u dokumentima 1454, 1460, 1462, 1518, 1520, 1542. i 1566. C.F. Bianchi 410.
81. H. Jedin, Crkveni sabori, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1980, 100-130; I. Vitezić, La prima visita apostolica posttridentina in Dalmazia (nell'anno 1579), Roma 1957, 5-10.

82. Archivio Segreto Vaticano, Valierova apostolska vizitacija zadarske nadbiskupije, Arch. Concil. 29,53, fol 71r; A.R. Filipi, o.c., 421-422.
83. Atti pastorali di Minuccio Minucci arcivescovo di Zara (1596-1604) a cura di A. Marani u Thesaurus Ecclesiarum Italiae III, 2, Roma 1970, IX-XXVIII.
84. Ibid., 16-17.
85. Akta vizitacije u Archivio Segreto Vaticano, Miscellanea Arm. VII, voll. 100 i 101.
86. Ibid., fol., 942r-945v.
87. I. Vitezić, o.c., 8.
88. Archivio della Congregazione de Propaganda Fide, Visite e Collegi, vol. 2 i 3, fol. 1413-1779.
89. Ibid. fol 1531-1532.
90. C.F. Bianchi, Zara cristiana I, 1887, 70; II, 162.
91. Nadbiskupski arhiv Zadar, Atti antichi I, Visita localis foranea 1678. dell'archivescovo Parzago, fol. 55-56.
92. Nadb. arhiv Zadar, Ibid. Visita localis foranea 1681, fol. 101-103.
93. Nadb. arhiv Zadar, Atti. antichi I. i II.
94. A. Matijević, Arhiv i knjižnica franjevačkog samostana, Zadar-Zbornik MH, Zagreb 1964, 673.
95. C.F. Bianchi, Zara cristiana II, 165.
96. Naučna biblioteka Zadar. Stampa per il Comun di san Cassiano 1728, br. 1104, Miscellanea c. 48-II; Stampa: reverendissima mensa archiepiscopale di Zara - al laudo 1738, br. 10665, Miscell. C. 33.
97. Nadb. arhiv Zadar, Collatione ordinum ab anno 1746-1857. Tvrdo uvezana i nepaginirana.
98. Glagoljska Matica krštenih 1761-1805. te 1808-1811, bilješka na str. 326; Glagoljska Matica mrtvih g. 1800-1826., bilj. na str. 26.
99. D. Foretić, Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zbornik, Zagreb 1969, 90.
100. D. Foretić, Ibid., 122-123.
101. Te bratovštine su: sv. Kasijana, Bl. Djevice od Milosti, sv. Križa, Bl. Djevice Karmelske, sv. Ante, Duša čistilišta, sv. Martina i Presv. sakramenta. Bianchi, o.c., 163-164.
102. Prema sačuvanim madrikulama skula: Gospe od Milosrđa, sv. Antuna, sv. Kasijana, Divice Marije od Mirakula, Duša od Čistilišta, sv. Križa i sv. Martina. O madrikulama vidi u ovom zborniku rad Neda Grbina.

ŠIME TOME PERIČIĆ, Zadar

GOSPODARSKE PRILIKE SUKOŠANA DO 1914. GODINE

Premda je Sukošan smješten samo desetak kilometara jugoistočno od Zadra, dakle u neposrednoj blizini vjekovnog glavnog grada Dalmacije, ipak o njegovoj prošlosti znamo relativno malo. U zadnje doba su neki povjesničari samo doticali njegovu prošlost. To je temeljni razlog da se ovom prilikom nešto više kaže o njegovu razvoju i životu do prvog svjetskog rata. Dakako, u ovom prikazu je uključen i Debeljak koji je sve donedavno tvorio njegov integralni dio. Na žalost, ne raspolažemo dovoljnim podacima za sveobuhvatni prikaz života ovog naselja u daljoj prošlosti, pa ćemo naše kazivanje temeljiti na onim izvorima koje smo uspjeli dosada sakupiti. Stoga ovo treba shvatiti kao okvir, ulomke iz prošlosti Sukošana, koji će poslužiti budućim piscima njegove opširnije povijesti jednom drugom prilikom.

I.

Sukošan je kao naselje jamačno postojao još u rimsko doba. Na takvu nas tvrdnju navodi postojanje lokaliteta Barbira i onodobni spomen Zlatne luke. U pisanim izvorima prvi se put spominje koncem 13. stoljeća[1], što ne znači da datira tek otada. Jer, već tada, netom se spominje, Sukošan egzistira intenzivnim gospodarskim životom.

Naime, u razdoblju od 13. do 15. st. njegovo pučanstvo se, pored zemljoradnje, stočarstva i ribolova, bavilo proizvodnjom morske soli, oduvijek značajnom za život ljudi.[2] Vlasnici tih solana bili su zadarski građani. Tako se zna da 1397. g. majstor Nikola Arbusinović prodaje polovicu od 16 solana u Sukošanu trgovcu Krševanu Lukinu iz Zadra.[3] Njih je zacijelo uništila mletačka vlast sredinom 15. st., kako je to uradila s mnogim dotadašnjim solanama u Dalmaciji.

Tada su žitelji naselja uglavnom obrađivali tuđe zemlje, koje su bile u posjedu zadarskih plemića, samostana i nadbiskupske

menze. Kmetovi Sukošana uzimaju u zakup (1438, 1459) pašnjake zadarskih građana; kao naknadu oni daju vlasnicima 28 dana tlake godišnje[4]. U blizini bila su neka manja naselja: Zlošane, Prljane, Mokro, Kozmatac, koja spominju izvori 14. i 15. st. Štoviše, Prljane (u izvoru Pergliane) su neko doba posebna župa.[5] Izrijekom se spominje da je to naselje bilo uništeno od Turaka u njihovim prvim naletima na zadarsko područje.[6] Zacijelo se to isto zbilo i s ostalim naseljima neposredne okolice Sukošana, kako neki misle.[7] No, unatoč tome početkom 16. st. se u izvorima spominje nešto udaljenije Površje (Podversie)[8]. Pučanstvo razrušenih selâ sklanja se najvećim dijelom u Sukošan, ali je već tada bilo onih koji su preselili na obližnje otoke, pa i dalje, u Istru i Italiju. Da je tome bilo zaista tako, pokazuje činjenica tadašnje slabe naseljenosti samog Sukošana, nedovoljne snage da se obrani od neprijateljskih navala, koje su otada predstavljale stalnu opasnost. Ne samo da su Turci rušili i palili naselja, sazidana u suhozidu, ubijali, odvodili ljude u ropstvo, uništavali usjeve, plijenili stoku nego su uništavali sve na što su nailazili. Tako su uništili mlinove na Potoku u Prljanima (Virina) i Mokrom. A upravo su te mlinice bile od posebnog značenja za ovdašnje pučanstvo. Zapravo je otada čitavo to područje, pa i Sukošan, doživljavalo prave apokaliptične dane, gotovo tri sljedeća stoljeća.

Kada su Turci zastalno zadobili veliki dio sjeverne Dalmacije, mletački posjed je bio ograničen na uski pojas uz more. Na taj način je ostao bez većine dotadašnjih zemalja, budući da je međudržavna granica išla visovima moru najbližih brdâ. Među osam primorskih naselja zadarskoga distrikta bio je i Sukošan; on je nekako bio smješten u sredini toga područja. Ljubač i Sukošan su dugo bile dvije najisturenije točke ovoga dijela mletačkoga posjeda u Dalmaciji, temelji obrane Zadra.[9] Izvori ne govore izravno o tadašnjoj sudbini Sukošanaca, ali činjenica da je početkom 16. st. ovo naselje brojilo samo 130 žitelja, od čega manje od polovice sposobnih za oružje[10], jasno pokazuje njegov značaj i položaj, pravu egzodusnu situaciju. Naročito teške dane Sukošan je proživljavao u doba dvaju mletačko-turskih ratova, g. 1499-1500, i 1537-1538, kada su Turci dopirali do samog Zadra, pustošeći i pljačkajući njegovu okolicu. Sigurno je da Sukošan pri tome nije bio pošteđen, to prije što dotle nije bio dovoljno utvrđen; stoga je u opasnim prilikama preostali živalj nalazio spas u netom sagrađenom ljetnikovcu zadarske nadbiskupije.[11] Moguće je također da je Sukošan stradavao prilikom naleta Turaka u zadarsku okolicu koji su uslijedili g. 1478, 1481. i 1499[12]. Slično je bivalo poslije Ciparskog rata (1571-1573); tada je u selu bilo samo 86 muškaraca sposobnih za rad i oružje, pa su Turci s Vrčeva 1586. godine mogli do temelja razoriti susjedno seoce Mokro, koje se nikad više nije obnovilo. Nakon toga u Sukošan stalno nadolaze novi doseljenici s turskog teritorija.[13] Budući da je Sukošan bio pod izravnom jurisdikcijom Zadra, to je bio nešto sigurniji od turskih upada; u takvim prilikama mu je u pomoć priskakivala vojska iz glavnoga grada. Ali ni to nije uvijek značilo istinsku garanciju.

Novonastale prilike prisilile su mletačke vlasti na utvrđivanje Zadra i svih primorskih naselja njegove okolice kako bi se zaštitili životi i imetak njihovih podanika. Tako su Bibinje, Sukošan i Turanj bili donekle utvrđeni već poslije prvih turskih provala na zadarsko područje.[14] Svejedno nije se uspijevalo uvijek obraniti Sukošan, nego je u nekoliko navrata (1520, 1528) bio pljačkan i pustošen. Stoga su vlasti počele već tada u ove predjele dovoditi novo stanovništvo iz krajeva zaposjednutih od Turaka, kako u svrhu obrade zemljišta tako i obrane preostaloga mletačkoga posjeda.[15] I tijekom ratovanja Sukošan je utvrđivan, što mu je pribavilo naziv castruma, kaštela,[16] koji nije bio branjen od srazmjernog broja ljudi.

Pedesetak godina je u ovim krajevima vladalo stanovito zatišje, neka vrst primirja. Međutim, Sukašanci nisu mirovali ni tada, nego su znali upadati na turski teritorij i nanositi štetu tamošnjem pučanstvu; godine 1639. su ubili jednog turskog podanika, a sljedeće napali, zapalili Raštević i ubili nekoliko ljudi.[17] Štoviše, i pored izričite zabrane neki su njegovi žitelji trgovali s Turcima, žitom i drugom robom.[18] Isto tako je tursko žito preko Sukošana odlazilo u Zadar radi opskrbe njegova pučanstva.[19] Ali kada je uskoro otpočeo Kandijski rat (1645), te su veze odmah prekinute. Već na početku rata Turci uspijevaju dvaput zapaliti Bibinje i Sukošan. Slično se dogodilo 1658; premda su se žitelji Sukošana junački branili, svejedno ga je neprijatelj uspio zapaliti.[20] No, Sukošanci nisu Turcima ostajali dužni, nego su uzvraćali istom mjerom. Sudjelovali su gotovo u svim mletačkim protuakcijama na tursku pozadinu, stječući na taj način određena sredstva za život. Tako je njih 150 na broju sredinom 1646. iznenada upalo na turski teritorij, u jednom žestokom naletu dospjelo do Nadina, te se s obilatim plijenom sretno vratilo kući.[21] Ovdašnje harambaše, braća Miljković, sudjelovali su u nekoliko takvih akcija. Ratnim nedaćama ubrzo se pridružila kuga; ona je u Sukošanu otela nekoliko ljudskih života, što je u nedostatku ratnika bio velik gubitak za selo. Kada

je opasnost nestala, mještani su u znak zahvalnosti pred seoskim vratima podigli crkvicu u čast Gospe od Milosti.

Neki su Sukošanci, po svoj prilici, sudjelovali u osvajanju Zemunika 1647. Odmah zatim generalni providur Foscolo šalje svog kondotjera Civalellija u Sukošan poradi organizacije obrane sela u slučaju napada od osvetoljubivih Turaka. Kako do toga nije došlo, ovaj je dio boraca iz Sukošana poveo u Zemunik. Poslije su ti borci sudjelovali u mnogim mletačkim akcijama protiv Turaka; u borbi na Otresu (1662), u kojoj su pobjedu iznijeli brojno nadmoćni Turci, poginula su čak 23 Sukošanca, među kojima harambaša Pave Rebac.[22] Taj događaj je tužno odjeknuo među mletačkim podanicima, a Sukošan zavio u crno. Poslije toga su uskoci bili daleko oprezniji kada su odlazili u tursku pozadinu, poučeni velikim iskustvom. Sukošanci su sudjelovali u obrambenom sustavu, čuvanju prolaza i klanaca. Naime, oni su bili raspoređeni na stazu kod Margitine vode, pod zapovjedništvom harambaše Ivana Devića.[23] Malo kasnije su to činili u neposrednoj blizini Zadra.

I u doba mira se mletački podanici zalijetaju na tursku stranu, koja je tada Sukošancima bila nešto udaljenija. Premda su mletačke vlasti to strogo zabranile, u jednoj takvoj akciji 1675. sudjeluju i oni. Poslije poraza Turaka pod Bečom 1683. Sukošanci često prelaze na tursku stranu i uznemiravaju tamošnji uplašeni živalj. Na jedan takav pohod su otišli pod vodstvom Ilije Jankovića. Tada je u Sukošanu bilo oko 180 muškaraca sposobnih za oružje, od kojih su većina bili pješaci, budući da je naselje raspolagalo samo s 15 konja.[24] No, i pored toga su Turci iz Like slijedeće godine uspjeli iz Sukošana odvesti nešto stoke, a oni iz Vrane zaplijenili manji broj stoke i nešto drugih materijalnih dobara. Sukošanci su poduzimali, zajedno s drugim mletačkim podanicima, kaznene ekspedicije na turski teritorij. Upravo tada su se mnogi od njih istakli u borbama. Najbolji glas stekao je don Vicko Raspović, kojega je opjevao Andrija Kačić Miočić:[25]

»Vitez biše Raspović don Vicko
Od lijepa sela Sukošana:
Sivi soko i delija biše
Velikoga rata od Morije«

Svršetkom ovog rata Sukošanci su prestali sudjelovati u borbama protiv Turaka. Tako su se konačno mogli posvetiti više svojim svakodnevnim poslovima, obnoviti porušeno i zaplijenjeno.

II.

Značenje Sukošana u obrani Zadra učinilo je da je on bio i ostao jednim od najvećih naselja ovog područja u ono apokaliptično doba. Tome je svakako pogodovala njegova utvrđenost, koja je barem donekle pružala sigurnost. Teško stanje tjeralo je njegov autohtoni i doseljeni živalj na izbjeglištvo, spašavanje gologa života. To je onda bio poglaviti razlog njegove povremene slabe napučenosti. Naime, 1527. u Sukošanu obitava 130, a 1586. pak 242 stanovika.[26] Trideset godina poslije Ciparskog rata, 1603. godine, u selu je 350 žitelja u 52 obitelji, a pet godina poslije samo 336 ljudi.[27] Njima je ostalo na raspolaganju samo 50 kuća jer su ostale bile uništene i neprikladne za življenje. Prve godine nakon Kandijskog rata (1670) Sukošan su nastavali starosjedioci i malo doseljenika s kopna.[28]

Tako mali broj življa u selu svakako je posljedica istinskih životnih neprilika koje su tada vladale ovim krajevima. Jer, već početkom 18. st. broj njegovih žitelja raste, netom su nastupili nešto bolji životni uvjeti. Tako 1709. u Sukošanu obitava 577, a 1717. pak 655 duša.[29] Tijekom toga stoljeća broj njegovih stanovnika oscilira: 1756. u selu prebiva 723, a četiri godine poslije samo 623 žitelja.[30] U doba nemirne napoleonske epohe u naselju obitava 690 žitelja.[31] Smanjenje žitelja zacijelo su uzrokovali teški životni uvjeti i ratne neprilike, sudjelovanje u Napoleonovoj vojsci. Kako se broj življa Šukošana kretao do sredine prošlog stoljeća, pokazuje tabela sačinjena na temelju arhivskih podataka:[32]

Godina	Stanovnika
1814.	695
1822.	691
1826.	801
1830.	773
1844.	935
1847.	944

Ovi podaci pokazuju očitu oscilaciju broja žitelja, kao posljedicu teških životnih prilika u čitavoj Dalmaciji toga doba. Naime, naročito velika oskudica živežnih namirnica uslijedila je 1816/1817, 1829. i 1846/1847, koja je uzrokovala bolest i umiranje. A smanjen broj žitelja se sporo nadoknađivao. Dakako, i nepo-

voljne higijensko-zdravstvene prilike utjecale su na veću smrtnost, kako djece tako i odraslih. Zna se da je 1825. god. 129 obitelji živjelo u isto toliko kuća, a 1830. pak 135 obitelji u 128 kuća[33], što donekle pokazuje standard ovdašnjeg življa.

Službeni, tiskani statistički podaci od sredine prošlog stoljeća do prvog svjetskog rata pokazuju dalje kretanje broja stanovništva Sukošana. Stoga i njih, zornosti radi, podastiremo tabelarno:[34]

Godina	Stanovnika
1857.	943
1869.	1055
1880.	1155
1890.	939
1900.	1030

Brojke pokazuju stanovitu stagnaciju, odnosno opadanje broja žitelja Sukošana sredinom i potkraj prošlog stoljeća, te ponovni porast na početku našeg stoljeća. Pretpostavlja se da je tome jedini razlog bila velika oskudica hrane koja je u devetom desetljeću pogodila pučanstvo čitava zadarskoga područja. Sigurno je da ni Sukošan nije bio pošteđen. Treba pak kazati da se i službeni podaci, premda se to nije smjelo dogoditi, ponešto razlikuju. Crkveni podaci se pak razlikuju uvelike od državnih, zapravo pokazuju znatno veći broj žitelja, ali smo dužni vjerovati tiskanim državnim podacima. Dolaženja i odlaženja su uzrokovala stalnu promjenu, stalno ubrizgavanje nove krvi u Sukošan. To naročito vrijedi za razdoblje do kraja 17. stoljeća. Najviše življa nadolazilo je s bližega i daljega kopnenoga zaleđa, ali isto tako iz Biograda, Šibenika i drugih primorskih mjesta. Podaci iz 1844. pokazuju postojanje velikoga broja prezimena, dakle obitelji kojih danas ondje nema. Zasigurno je i povremeno iseljavanje utjecalo barem donekle na iskazivane podatke o broju stanovnika sela.

III.

Dotle dok je Sukoštan bio pritiješnjen turskom opasnošću, njegovo pučanstvo je doživljavalo razumljivi gospodarski nazadak. Kako su otprije njegovi žitelji obrađivali zemlje raznih feudalnih gospodara (nadbiskupije, samostanâ i zadarskih posjednika), to su stare obveze ostale i dalje na snazi. Promjena je bila u tome što seljani nisu smjeli napasati stoku na samostanskim posjedima bez odobrenja. Ratovi i suša uništili su često usjeve i pašnjake, pa je živalj trebao tuđu pomoć. Još za Kandijskog rata su feudalci zahtijevali pravovremeno podmirivanje podavanja. Ako se tome pridoda činjenica da su Turci često odvodili stoku i uništavali ionako jadna poljodjelska sredstva, onda je sasvim jasno u kakvim su gospodarskim uvjetima živjeli ovdašnji mletački podanici, a tako i stanovnici Sukošana.

Kada je mletački posjed u okolici Zadra postao premalen da zadovolji potrebe njegova življa, ovaj je bio prisiljen obrađivati i koristiti zemlje na turskom teritoriju, naravno, pod uvjetom podavanja tamošnjim feudalnim gospodarima. Isto tako je stoka napasana na pašnjacima s onu stranu granice. Zauzvrat su oni bili dužni šestinu ili desetinu od uroda i travarinu u novcu. Na taj način su i Sukošanci postali gospodarski ovisni od Turaka.[35] Međutim, kako oni nisu uredno podmirivali svoje obaveze, dolazilo je do zabrane korištenja zemljišta na turskoj strani. Naime, dok je turska vlast bila moćna, podavanja su redovito isplaćivana, a kada je ona oslabila, krajem 17. st., zakupnici su sve češće odugovlačili s podmirivanjem obaveza.

Nakon odlaska Turaka iz ovog kraja njihova zemlja postaje vlasništvo države, koju onda ona daje svojim podanicima u zakup pod uvjetom davanja desetine. Pašnjaci i šume postaju opće dobro pod nadzorom države. Potkraj 17. st. Sukošan se spominje među dobro naseljenim selima zadarskog područja, koje raspolaže zemljama dobre kakvoće: njivama, vinogradima i maslinicima.[36] Najveći dio obradivih zemalja u Sukošanu bio je i poslije u posjedu zadarske nadbiskupske menze; zakupnici su podavali crkvenu desetinu ili dominikale u visini od 1/7 do 1/3. Stoga je nadbiskupija u selu imala svoja skladišta u koja se pohranjivalo žito, vino, ulje i drugo. Zastupnik menze bio je dvornik (gastald) koji se brinuo o početku berbe grožđa i maslina, žetve, te o sakupljanju podavanja.[37] Sredinom 18. st. svaki je žitelj naselja, temeljem Grimanijeva zakona, dobio dva kampa zemlje na bivšem turskom posjedu. Ukupno je to bilo 1446 kampa zemlje razne vrste,[38] što je donijelo veći životni prostor žiteljima Sukošana, posebno pašnjaka.

Godine 1709. Sukošan je posjedovao 1483 kampa oranica, 29 kampa vinove loze, 20 kampa livada i 2997 kampa neplodnog tla, šuma i pašnjaka. Tada je selo imalo 2703 glave sitne i 619 krupne stoke.[39] Prema vijesti iz 1717. je Sukošan posjedovao 12 jahaćih konja, 280 oraćih volova, 390 goveda, 2000 ovaca i 100 magara-

ca.[40] Sredinom 18. st. se ovdje, prema jednoj procjeni, proizvodilo oko 500 kvarti maslina odnosno 110 barila maslinova ulja,[41] ali se ne govori o drugoj proizvodnji.

Tijekom prošlog stoljeća su žitelji Sukošana temelj svoje egzistencije nalazili u poljodjelstvu. Stoga ćemo ovdje podastrijeti nekoliko podataka koji to potkrepljuju. Kako su se kretale površine korisnog zemljišta u prvoj i drugoj polovini prošlog stoljeća, u hektarima, zorno pokazuje slijedeća tabela:[42]

Godina	Obradive površine					Šume	Pašnjaci
	oranice	vinogradi	maslinici	vrtovi	livade		
1844.	705	27	59	13	12	2347	563
oko 1870.	657	28	59	13	12	2341	560

Ove brojke pokazuju da su površine oranica oko 1870. bile manje negoli ranije, ali one nisu, što se moglo očekivati, pretvorene u vinograde. Istina, postoje podaci i o oranicama s vinovom lozom, zacijelo »brajdama«, koje su samo djelomično zapremale njihove površine. Možda se upravo tu nalaze površinske razlike. Sredinom 19. st. je samo 22% zemljišta bilo obrađeno; 76% bilo je neobrađeno, dok su 2% pokrivali neplodno tlo, vode i putovi. Kao vučna stoka pri oranju su, pored volova, rabljene i krave, budući da je konja bilo vrlo malo. Tada su se najviše u Sukošanu uzgajale razne vrste žita i sočiva. Godišnje se proizvodilo oko 105000 litara raznih žita i sitnog sočiva, što je iznosilo 112 litara po stanovniku. Nadalje, godišnja proizvodnja crnog vina iznosila je u prosjeku 168290 litara, odnosno 180 litara po stanovniku. Maslinova ulja se proizvodilo 17578 kg, dakle 19 kg po stanovniku, a sijena 57867 kg godišnje. Treba reći da je proizvodnja drva bila prilična: godišnje se sjeklo 6976 kubičnih metara drva, koje je najvećim dijelom prodavano u Zadru. Kako se stvarno kretala proizvodnja vina sredinom 19. st. pokazuju dva podatka: do 1854. je selo u prosjeku dobivalo 3000 barila, najviše u zadarskoj preturi, a već te godine, zbog bolesti loze, samo 200 barila vina.[43] Nema podataka o poljodjelskoj proizvodnji iz kasnijeg razdoblja, ali se može pretpostaviti da je ona ostala na razini prethodnog vremena.

Pored zemljoradnje žitelji Sukošana se zanimaju stočarstvom, zahvaljujući velikim raspoloživim površinama pašnjaka pokrivenih makijom. Kako se kretao broj tamošnje stoke, možemo naslutiti iz podataka iz prve polovine prošlog stoljeća. I njih ćemo predstaviti tabelarno:[44]

Vrst stoke	G o d i n a			
	1822.	1825.	1830.	1844.
konji	16	14	8	4
magarci	127	93	155	99
goveda	241	299	329	386
sitna stoka	1803	1616	1585	1964
svinje	-	10	-	-
Ukupno	2187	2032	2077	2453

Brojke pokazuju da tamo nije bilo onoliko stoke koliko bi se moglo očekivati s obzirom na prostrane pašnjake. Razumljiv je jedino mali broj stoke krupna zuba, budući da nije bilo livada. Isto tako začuđuje mali broj konja, ali također i mali broj svinja, ako je vjerovati jednom podatku. Takvo stanje samo djelomično objašnjava činjenice da je zbog slabe ishrane i smještaja stoka stalno stradavala: tako se npr. zna da je samo 1834. poradi velike suše Sukošan izgubio 205 goveda, 4 konja i čak 839 ovaca,[45] što je bilo pravo decimiranje sukošanskog stočarstva. Slično se dogodilo, u daleko blažem obliku, i 1857. god.[46]

Spomenut ćemo da je u svoje vrijeme u Sukošanu bilo relativno razvijeno pčelarstvo. To potvrđuju neki sačuvani podaci. Naime, 1824. je u Sukošanu bilo 45, 1825. god. 71, a 1826. god. pak 91 košnica s pčelama. Kao pčelar se posebno isticao Grgo Dražić, koji je tada posjedovao 30-34 košnice.[47] No već 1830. u selu nalazimo samo 81 košnicu pčela,[48] što je svakako uzrokovala studen 1828/1829. god. Neki noviji podaci pokazuju da je tada ovdje bilo pčelarenja, ali da se ono znatno smanjilo, te nije imalo nikakva značenja za život ovdašnjega pučanstva.

IV.

Za pučanstvo Sukošana i okolice od posebnog su značenja bili mlinovi na vodu za mljevenje žita. Koliko se može razabrati iz sačuvanih izvora, u prošlosti su ovdje bila najmanje dva takva pogona. Naime, prvi put se mlin u Sukošanu spominje 1340, a 1481. je samostan sv. Dominika u Zadru dopustio Jurju Vlahoviću iz Sukošana da u zaseoku Mokro sagradi mlin, dakako uz obvezu podavanja određenog zakupa.[49] Otada se taj mlin vrlo često spominje, jer je mnogo puta mijenjao vlasnike, zakupnike, koji su ga rabili pod različitim uvjetima.[50] Početkom 16. st. u Prljanima se spominje na posjedu nadbiskupske menze, na

Potoku, jedan mlin vlasništvo braće Dragotić iz zadarskog Varoša.[51] Malo zatim se kaže da je na mjestu nekadašnjeg mlina, koji su jamačno razorili Turci, sagrađen nov, vlasništvo zadarske nadbiskupije, i dan u najam nekom žitelju Prljana.[52] Mlin u Mokrom bio je za Ciparskog rata, te opet 1588, gotovo do temelja razrušen, zatim obnavljan najprije 1599, pa ponovno 1659. od trojice Zadrana koji su ga uzeli u najam[53], premda je bjesnio rat.

Zacijelo je poslije mlin na vjetar postojao uz more, u Makarski, čiji su ostaci donedavno bili vidljivi. Nadalje, još u 17. st. u Sukošanu je postojao primitivni mlin za meljavu maslina i izradu ulja[54], koji se gradio nekoliko godina. Takvi primitivni torkuli (mlinovi) bili su u uporabi sve do prvog svjetskog rata, što nedvojbeno znači da je ovdašnja preradba maslina bila na vrlo niskoj razini.

Veliko naselje kao što je bio Sukošan oduvijek je imalo po kojeg obrtnika. Tako je 1698. ovdje bio jedan kovač.[55] Sredinom 19. st. su u selu bila dva kovača odjednom[56]. Slična situacija bila je sve do Prvog svjetskog rata, s time što se tada javljaju pokoji zidar, stolar i postolar. Stanovnici Sukošana nisu nikada bili više okrenuti ribolovu. Godine 1822. u selu postoji 7 ribarskih brodica, a tri godine poslije samo tri.[57] Potkraj prošlog stoljeća nije bila ništa bolja situacija u tom smislu: 1894. Sukošan raspolaže s pet, a 1899. sa šest brodica[58], što pokazuje da ribolov nije mnogo značio stanovnicima Sukošana. Bez obzira na to, potkraj prošlog stoljeća se planiralo u Zlatnoj luci uspostaviti racionalno uzgajalište kamenica i umjetni ribnjak,[59] što tada nije bilo ostvareno.

V.

Još početkom 19. st. bilo je prijedloga da se u Sukošanu otvori osnovna škola[60], ali ta zamisao nije bila ostvarena. Tek 1864. ovdje je uspostavljena pomoćna muška osnovna škola, u kojoj je nastavu obavljao mjesni župnik, prvi učitelj bio je don Krševan Torbarina. Školske godine 1869/70. školu je pohađalo samo 17 učenika[61]. Prava, državna osnovna škola, u kojoj je nastavu obavljala stručna osoba, Vjeko Skandali, otvorena je 1875.[62] Neki sačuvani podaci pokazuju da je, kao šk. god. 1880/81, škola bila slabo pohađana; od 62 obveznika samo je desetak dječaka redovito pohađalo nastavu.[63] Kao razlog tome roditelji su navodili tadašnju studen, glad i drugo, što, razumije se, ne može biti opravdanjem za izostajanje tolikoga broja učenika s nastave.

Spomenut ćemo da je i pored toga Sukošan dao profesora Josipa Peričića, kasnijega pokrajinskoga nadzornika svih pučkih škola i preparandije,Franu Trobarinu te liječnike Božu Peričića i Marka Grdovića.

Stanovit napredak Sukošan postiže tek u drugoj polovini prošlog stoljeća. Naime, god. 1853-1872. ovdje je postojala lučka ispostava,[64] premda u mjestu nije bilo prikladnoga pristana. Gradnja malog mula i kopanje oko njega uslijedilo je 1870.[65] Tek potkraj toga stoljeća Dalmatinska vlada započela je gradnju gata u luci,[66] koji je dovršen tri destljeća poslije. Početkom 1899. se radilo na uspostavljanju »Težačke zadruge« i »Seoske zajmovne blagajne« za Sukošan i Bibinje[67] . Nije poznato da li su te ustanove bile i utemeljene, budući da ih nekoliko godina poslije nema među sličnima u pokrajini, u službenim popisima.

* * *

Dakle, može se reći da je Sukošan imao prilično burnu prošlost, posebno u doba mletačko-turske apokalipse. Tada i poslije njegov živalj je svoju egzistenciju temeljio isključivo na poljodjelstvu. Prerada i ribolov jedva su postojali. Kako su rijetki seljaci posjedovali dovoljne količine svoje zemlje, većina je obrađivala tuđu. Relativno veliko naselje može se tumačiti jedino relativno dobrim uvjetima života njegovih žitelja, prostranim pašnjacima i šumama. Nešto značajnije mjesto u životu zadarskoga područja Sukošan zauzima tek u drugoj polovini prošlog stoljeća.

Bilješke

1. Mirko Zjačić, Spisi zadarskog bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279-1308, Zadar 1959, 133
2. Carlo Federico Bianchi, Zara cristiana, sv. II, Zadar 1877, 165; Aleksandar Piasevoli, Fragmenti iz ekonomskog života Zadra, Zadar-zbornik, Zagreb 1964, 38; Giuseppe Sabalich, La Dalmazia nei commerci della Serenissima, Zadar 1906, 81
3. Tomislav Raukar, Zadar u XV stoljeću, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1977, 210
4. Isto, 165
5. C. F. Bianchi, n. dj. 411
6. Stjepan Antoljak, Zadarski katastik XV stoljeća, Starine JAZU, knj. 42, Zagreb 1949, 405
7. Luka Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, Zagreb 1898, 81
8. Stjepan Gunjača, Repertorium actuum domini Antonii Zandonatis, olim publici et iurati notarii Jadre, Starine 42, Zagreb 1949, 289
9. Historijski arhiv u Zadru (= HAZd), Ostavština Šime Ljubića, kut. VI, sv. 7, list 45-46; Grga Novak, Mletačka uputstva i izvještaji, sv. IV, Zagreb 1964, 369
10. S. Ljubić, Commissiones et relationes venetae, sv. I, Zagreb 1876, 219
11. C. F. Bianchi, n. dj. 165
12. Amos Rube Filipi, Biogradsko-vransko primorje u doba mletačko-turskih ratova, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 19, Zadar 1972, 406
13. Jovan Tomić, Naselja u Mletačkoj Dalmaciji, Niš 1915, 69 (tipkani tekst)
14. L. Jelić, n. dj. 113; A. R. Filipi, 406; C. F. Bianchi, Fasti di Zara, Zadar 1888, 657
15. S. Ljubić, Commissiones et relationes venetae, sv. II, Zagreb 1878, 42; L. Jelić, n. dj. 46
16. A. R. Filipi, n. dj. 422
17. Šime Peričić, Sukošan u borbi protiv Turaka, Zadarska revija, XIII, br. 6, Zadar 1964, 536; A. R. Filipi, n. dj. 425
18. HAZd, Spisi generalnog providura Antonio Civran (1630-1631), knjiga jedina, list 279
19. HAZd, Spisi gen. prov. Gian Battista Grimani (1641-1643), knj. jedina l. 123
20. G. Novak, Presjek kroz povijest Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 11-12, Zadar 1965,55-56; A. R. Filipi, n. dj. 410
21. Š. Peričić, n. dj. 586-587; A. R. Filipi, n. dj. 425
22. Š. Peričić, n. dj. 588; A. R. Filipi, n. dj. 426
23. Š. Peričić, n. dj. 588
24. A. R. Filipi, n. dj. 24
25. A. Kačić-Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskoga, Zagreb 1946, 216
26. A. R. Filipi, n. dj. 430

27. Roman Jelić, Stanovništvo kopnenog dijela zadarskog područja 1608. i 1695. Zadarska revija, XXXIV/1985, br. 6, 563-564
28. G. Novak, Mletačka uputstva i izvještaji, sv. VIII, Zagreb 1977, 10, 19
29. HAZd, Katastri Dalmacije, br. 9
30. Gligor Stanojević, Popis stanovništva i zemlje u okolici Zadra iz 1756. godine, Miscellanea Istorijskog instituta u Beogradu, knj. 16, Beograd 1985, 52-56; A. R. Filipi, n. dj. 430
31. HAZd, Spisi Intendence, 1811, svež. XV, br. 5524
32. HAZd, Spisi Arhiva, 1910, br. 10; Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, svež. 6, br. 351; svež. 25, br. 575; svež. 34, br. 547; Razni spisi Namjesništva, svež. 21, br. 12125; Miscellanea, svež. I, poz. R, l. 2
33. HAZd, Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, svež. 25, br. 575; Razni spisi Namjesništva, svež. 21, br. 12125
34. Mirko Korenić, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971, Zagreb 1979, 757; A. R. Filipi, n. dj. 430
35. Š. Peričić, n. dj. 592
36. HAZd, Spisi samostana sv. Dominika, kut. 13, br. 484
37. HAZd, Spisi zad. kneza Andrea Querini (1691-1692), knj. jedina, l. 203
38. G. Stanojević, n. dj. 50, 52-56
39. HAZd, Katastri Dalmacije, br. 9
40. HAZd, spisi obitelji Lantana, svež. 28, poz. 1, l. 11
41. HAZd, Spisi zad. kneza Zorzi Bembo (1744-1746), knj. II, l. 291
42. Historijski arhiv u Splitu, Arhiv katastarskih mapa, Zapisnik o k. o. Sukošan iz 1844; HAZd, Spisi obitelji Alberti, svež. 1, br. 40
43. HAZd, Spisi Registrature, 1855, VIII/3 A br. 183/1251/
44. HAZd, Spisi okružnog poglavarstva u Zadru, svež. 6, br. 351; svež. 25, br. 535, 575; Historijski arhiv u Splitu, Arhiv katastarskih mapa, Zapisnik o k. o. Sukošan iz 1844.
45. HAZd, Prezidijalni spisi, 1834, VI/2, br. 51/p
46. HAZd, Spisi Registrature, 1861, VIII/3 B, br. 45/5886/
47. HAZd, Prezidijalni spisi, 1831, VII/1, br. 385/p
48. Isto, 1825, VII/1, br. 1120/p
49. HAZd, Spisi samostana sv. Dominika, kut. 2, br. 56
50. HAZd, Spisi zad. kneza Ottavio Valier (1766-1768), knj. II, l. 500
51. S. Gunjača, n. dj. 329
52. Isto, 265
53. HAZd, Spisi zad. bilježnika Antonio Venier (1603-1605), Protokol IV, l. 8(3); Francesco Sorini (1656-1677), busta I, sv. 6, l. 13-14,33-34

54. HAZd, Spisi zad. kneza Girolamo Loredan (1656-1657), knj. jed. l. 27; Andrea Antonio Marcello (1653-1655); knj. II, l. 352
55. HAZd, Spisi zad. kneza Michele Vizzamano (1697-1699), knj. jed. l. 48
56. HAZd, Prezidijalni spisi, 1842, I/3, sveščić 1
57. HAZd, Spisi Okružnog poglavarstva u Zadru, svež. 25, br. 575
58. Annuario marittimo za 1895, Trst 1895, LXXV; za 1899, Trst 1900, LXXIX
59. Petar Lorini, Ribanje i ribarske sprave, Beč 1903, 195
60. Mate Zaninović, O školstvu u Zadru i njegovu kraju, Zadar 1979, 16
61. Isto, 23; Luigi Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia za 1873, 296; HAZd, Spisi Registrature 1866, VII C, br. 15266/15716/
62. M. Zaninović, n. dj. 24; L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia za 1876-1877, 363
63. HAZd, Spisi Pokrajinskog školskog vijeća, svež. 18, br. 272
64. Oliver Fijo, Pomorstvo zadarsko-šibenske regije u drugoj polovini XIX stoljeća, Radovi IJAZU u Zadru, sv. I, Zagreb 1954, 258
65. L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia za 1871, 303; HAZd, Spisi Registrature, 1871, II, br. 3465
66. Narodni list, Zadar, 1898, br. 84
67. Poljodjelski viestnik, Zadar, VII/1899, br. 5

O. PETAR RUNJE, Zadar

CRTICE O SUKOŠANU U SREDNJEM VIJEKU

Brojne župe zadarske nadbiskupije sežu u duboku prošlost srednjega vijeka. Područjem današnje zadarske nadbiskupije prostirala se u davnim vremenima bigradska, skradinska, kninska i ninska biskupija. U srednjem vijeku zadarska nadbiskupija prostorno je na kopnu (izuzevši otoke) vrlo malena. Župa Sukošan je u srednjem vijeku kao i kasnije uvijek pripadala zadarskoj nadbiskupiji. U ovom kratkom prikazu donijet ću nešto podataka o mjestu, župi i stanovnicima Sukošana u srednjem vijeku.

Osvrćući se na Bianchija, Amos Rube Filipi piše: »Bianchi donosi da se sukošanska župa spominje g. 1523. Međutim nalazimo da sukošanski župnik i još 41 župnik onog kraja g. 1482. mole u Veneciji, da budu oslobođeni od desetine zbog neprestanog zalijetanja Turaka u ove predjele«.[1]

Na pitanje kada je osnovana župa sv. Kasijana – Sukošan nije moguće za sada odgovoriti preciznim datiranjem, ali možemo na temelju dokumenata pokazati da je mjesto Sukošan posluživano od svećenika već u drugoj polovici 14. stoljeća.

Radoslava, udova pok. Radina Radoslavića, iz mjesta Sukošana – »villa sti. Cassiani«, 24. srpnja 1386. u Zadru pred javnim bilježnikom ovjerovljuje oporuku svojega pokojnoga muža Radina, koji je umro 18. srpnja 1386, a svoju posljednju oporuku dao je 14. srpnja u punoj svijesti pred svjedocima iz sela Sukošana i svećenikom Matejem iz sela »Perglano« – Prljane. Među ostalima ostavio je nešto i svećeniku Mateju i crkvi sv. Martina u Prljanima, da se moli za ispokoj njegove duše.[2] Time je zasvjedočeno postojanje crkve sv. Martina u mjestu Prljanima pokraj Sukošana. Selo Prljane postojalo je još i krajem 18. stoljeća.[3]

U neposrednoj blizini Sukošana nalazilo se i mjesto »Mocro«. Zato bi se moglo pretpostaviti da se radi o jednoj župi u 14. stoljeću koja obuhvaća nekoliko zaselaka – »villa«: Sukošan (Sv. Kasijan), Prljane, Mokro, a vjerojatno i druge zaseoke od čijih

imena danas postoje samo toponimi na sukošanskom području. U dokumentima se srednjega vijeka spominju i sela Perglinavas i Perlinadraga negdje na ovom prostoru. I u tom smislu bila bi vrijedna jedna detaljna analiza još danas postojećih imena zemljišnih predjela (toponima) na sukošanskom prostoru. U drugoj polovici 14. stoljeća spominje se u dokumentima svećenik »Dragogna« »de littera sclava« – glagoljaš u Perglinavas i Perglinadraga.[4]

24. listopada 1399. u Zadru pravi oporuku Margareta Businić s Dugog otoka i među ostalima ostavlja dvadeset novčića svećeniku Butku, župniku sv. Martina »de Pregliano«. Oporuka je napisana u Zadru u kući oporučiteljice, u prisutnosti svjedoka svećenika Ratka Cenovkovića »de littera sclava« i Cvitana Boškovića stanovnika Zadra.[5] Usput bilježim da se 6. srpnja 1385. spominje kao rektor crkve u mjestu »Mocro« svećenik Šimun.[6] Je li mjesto »Mocro« zaista imalo već tada crkvu, nisam mogao ustanoviti.

Godine 1407. pojavljuju se u Zadru pred javnim bilježnikom svjedoci Ivan Radinić, Jurko Mikovilić, Jurislav Gregorijević i Utišen Laurentić, svi stanovnici mjesta Sukošana, i izjavljuju da je pokojni Ivan, sluga Stojana Riliševića, napravio svoju oporuku prije smrti i za izvršioce oporuke imenovao Stojana Riliševića i Radetu Vojkovića iz mjesta, tj. Sukošana. Među ostalim svojim dobrima ostavlja u oporuci svećeniku Jurju jednu kabanicu i njegovu đakonu Nikoli (Jurjevu) jednu tuniku »de pano sclavo«. Oporuku je pokojni Ivan napravio 2. studenoga, pred spomenutim svjedocima, a umro je i zatim pokopan 3. studenoga 1407.[7]

Iz oporuke Vidoja pok. Mihovila (Riselenic) »de Sto. Cassiano« – iz Sukošana, napisane 20. siječnja 1408, doznajemo pravo prezime svećenika Jurja župnika sv. Martina u mjestu »Perglano« koji je prisutan kao svjedok:... »domino Juray Cvitchovich parochiano ecclesie Sti Martini de Perglano testibus...« Vidoje je izvršiocima svoje oporuke imenovao Mateja Glubčića iz Sukošana i Jurja pok. Grge iz Zablaća, inače slugu zadarskog nadbiskupa.[8]

Godine 1407. na 19. prosinca u selu Sukošanu napravio je Bogdan iz Mokroga svoju oporuku pred svećenikom Jurjem kapelanom crkve sv. Martina u mjestu Perglani, u prisutnosti Marka Ratkovića i Martina Probašića iz Sukošana. Umro je 16. siječnja i drugi dan pokopan u crkvi sv. Martina u selu Prljanima.[9] To nam samo potvrđuje da su sva navedena mjesta bila povezana u jednu crkvenu zajednicu, koja je u ono vrijeme vjerojatno bila poznatija kao Prljane. S vremenom će prednost dobiti lokalitet bliži moru uz crkvicu sv. Kasijana, po kojemu će nastati i naš hrvatski oblik Sukošan.

Čitajući spise zadarskih bilježnika srednjega vijeka zapazio sam da dio stanovnika Sukošana ima svoje kuće i u gradu Zadru u predjelu Varoša, i do danas najneuglednijega dijela grada. Stoljećima u tom dijelu grada žive seljaci koji imaju svoje posjede izvan grada. Kao što danas stanovnici otoka imaju potrebu smještaja djece za školovanje u gradu, bilo u vlastitim kućama bilo kod prijatelja, tako se i u davna vremena osjećala potreba za zaposlenjem i školovanjem u gradu. Vjerojatno je najveći broj osjećao potrebu za zaposlenjem u raznim zanatskim strukama. Godine 1424. svećenik Nikola Radoslavić, kapelan u Sukošanu, prodaje jedan prazni teren do 11 koraka dužine u gradu Zadru »ad babas« (u Varošu) Grgi Neglošević, za 90 malih novčića. Sa sjeveroistočne strane (»de traversa«) posjeduje dijelom samostan sv. Katarine, dijelom Dragoslav »de S. Cassiano«, a sa jugozapadne strane posjeduje dijelom Marko, dijelom Dumna »de Sto. Cassiano«.[10]

Godine 1425. Jakov sin pok. Antuna »de Butovano« iz Zadra daje na pet godina »svećeniku Nikoli, kapelanu u Sukošanu«, te Jurju Gregorijeviću, Šimunu Radojčiću, Pavlu Uvodiću, svi iz Sukošana, kao i nekima iz Gorice, svoje masline na području Bibinja i obavezuju ih da će ih dva puta godišnje okopati i barem jedan put u roku od pet godina »impiquesere«. Vlasniku će zemlje davati trećinu godišnjih prihoda i to će ga dovesti na svoj račun.[11] Budući da se u dokumentu uz trojicu iz Sukošana navode i neki iz Banja i Gorice, u sve osam ljudi, vjerojatno je da je svećenik Nikola bio voditelj dobara Antuna de Butovano, jer se u dokumentu navodi da svoj osmorici daje po dio na svojim posjedima. Čini se naime da je krivo pretpostavljati da su svećenici u srednjem vijeku manualni radnici ili obrađivači zemlje; oni su radije nadziratelji dobara plemićkih obitelji i u svojim župama dijele plemićke, crkvene, a i vlastite posjede na obradu. Svećenici su glagoljaši školovani ljudi koji su, kako suvremena znanost pokazuje, bili dobri poznavaoci i latinskoga i talijanskoga, pa i grčkoga jezika; odlično su poznavali i staroslavenski, striktno ga razlikujući od govornoga hrvatskoga jezika svoga doba.

Godine 1434. u dokumentu se spominje svećenik Grgo pokojnog Martina i njegov brat »de Perglane«,[12] pa možemo uzeti kao sigurno da je i Grgo rodom uz Prljana.

Interesantno je područje ekonomska snaga sela u srednjem vijeku, na našem prostoru. Najveći su dio zemljišta posjedovali plemići, biskupija, samostani, crkve i razne druge crkvene ustanove kao i bratovštine. Pojedine obitelji obrađuju tuđu zemlju

uz redovito podavanje četvrtine vlasniku terena. Često se u dokumentima navodi kako i seljaci prodaju zemlju, ali oni zapravo ne prodaju svoje vlasništvo, nego pravo na obradu tuđeg vlasništva.

Godine 1431. Juraj Blažević i njegova žena Marica iz Sukošana prodaju vinograd na otoku Ugljanu.[13] Juraj i Petar pok. Blaža (Blažević) kupuju godine 1432. jednu trećinu mlina na nadbiskupskom posjedu, a druge dvije trećine uživaju Jurko Šantić i Matej Ljubičić.[14] Isti dan braća Petar i Juraj Blažević iz Sukošana kupuju jedan vinograd u Mokrom.[15]

Godine 1438. Jakov de Butovano, zlatar iz Zadra, daje na obradu svoje zemlje u Bibinjama i Sukošanu Jurju Jurkovu, Krešolu Volčiću i Martinu Radojčiću na deset godina. Ta trojica i drugih šesnaest ne imenovanih godišnje će vlasniku davati po deset malih novčića, a jedan dan će raditi na imanjima vlasnika bez ikakve nadoknade i hrane. Vlasnik će dati samo vino voditelju posjeda u dane kada budu radili na njegovim posjedima.[16] Isti dan Jakov de Butovano daje na dvije godine Petru Vačiću »de Sto. Cassiano« dva gonjaja zemlje u Bibinjama s 13 stabala maslina koje treba vjerno obrađivati, uz uvjet podavanja četvrtine svih plodova nađenih godišnje na zemlji.[17] 22. kolovoza 1438. Jakov de Butovano, zlatar iz Zadra, daje Radoju Šiškoviću i Petru Blaževiću iz Sukošana četiri gonjaja zemlje u Bibinjama, uz uvijet davanja četvrtine svih godišnjih prihoda sa zemlje.[18] Međutim, dok vlasnici i posjednici zemalja redovito daju zemlju na obradu uz uvjet podavanja četvrtine prihoda, dotle zakupci zemalja daju uz uvjet podavanja jedne trećine. Martin Radojčić i Ivan Marić, zakupci iz Sukošana, daju Petru Raličiću iz Sukošana 38 maslina u mjestu Osrign, uz uvijet da dva puta godišnje okopa masline i daje zakupcima trećinu svih prihoda sa zemlje.[19] Juraj »Gergorevich vocatus Lisica«, upravitelj dobara u Sukošanu gospodina Zanina, zadarskoga plemića, prodaje 17. siječnja 1438. Radoslavu Marojiću »de Villa Gorica« 18 maslina u predjelu sv. Filipa i Jakova, na vlasništvu zemalja crkve sv. Kuzme i Damjana, kojemu treba davati četvrtinu godišnjih prihoda sa zemlje.[20] Uz običajene uvjete podavanja vlasniku, Juraj pok. Kuzme iz Sukošana prodaje godine 1454. zemlju Radašinu Mišljenoviću iz Prljana. Zemlja se nalazi u Mokrom, a vlasništvo je samostana sv. Dominika u Zadru.[21] Braća Juraj i Tomaš Kovačić (»Cognomine covacichi«), nastanjeni u Sukošanu, godine 1439. kupuju zemlje u selu Sukošanu.[22] Godine 1435. Luka Radoslavić, iz Sukošana, prodaje kuću u Zadru braći Grgi i Dujmu, svećeniku glagoljašu. Kuća se nalazi u vlasništvu

hospitala sv. Marka u Zadru.[23] Iz dokumenta nije jasno gdje je na službi svećenik Dujam, ali brat mu Grgo pripada župi sv. Petra u Bibinjama, i živi u Bibinjama.

Mogli bismo iz 15. stoljeća navesti još mnogo drugih podataka i imena seljana Prljana, Mokroga i Sukošana. Obilje podataka pruža mogućnost istraživanja u raznim vidovima. Ovdje ću navesti još samo dva interesantna dokumenta sa skoro 40 prezimena što u Sukošanu što u Prljanima.

Dobar dio zemljišta u 15. stoljeću na području Sukošana posjeduje zadarska nadbiskupija. Biskupija ubire dio prihoda od seljana koji obrađuju zemlju.

Godine 1450. na 24. ožujka javni bilježnik je službeno napravio popis dužnika nadbiskupiji u selu Sukošanu. Donosi se točno koliko je koja obitelj dužna isplatiti. Evo tih imena: Milgost Pletčić, Petar Vlašić, Grgo Rendenšić, Juraj Kovačić, Dražoj Baderlić, Beracije Korilić, Marmogna, Ivan Jagnić, Radin Radinić, Petar Utišenić, Mira ud. pok. Soschi, Antun Lisičić, Martin nećak Jurka, Petar Blažić, Nikola Cvitojević.[24] Ovdje je nabrojeno 15 obitelji iz Sukošana koje obrađuju i koriste zemlju nadbiskupije. Koliko je bilo onih obitelji koje nisu na ovom popisu, ne znamo, ali je vjerojatno da je tada bilo u Sukošanu više obitelji nego pokazuje popis. Broj članova u pojedinoj obitelji sigurno je prelazio u prosjeku pet članova, što bi značilo da je barem stotinu ljudi živjelo u Sukošanu u polovici 15. stoljeća.

Dva dana prije napravljen je u Zadru popis dužnika zadarskoj nadbiskupiji iz sela Prljane. Dužnici su dužni isplatiti svoje dugove do Božića tekuće godine. To su:

Juan Zezich	L. 5,	sol. 10.
Ratchus Dragotich	L. 4,	sol. 15.
Cressius Chelud	L. 2,	sol. 2.
Franulus	L. 5,	sol. 6.
Grubissa	L. 6,	sol. 10.
Percus Radichich	L. 1,	sol. 6.
Stojssa Charmich	L. 4,	sol. 10.
Carsul Dragotich	L. 6,	sol. 7.
Jadrul Dragotich	L. 2,	sol. 16.
Radossius	L. 3.	
Charsul Chuchich	L. 2,	sol. 10.
Juray Skrinarich	L. 5,	sol.10.
Antonius Sasinich	L. 4,	sol. 3. [25]

(L. = libra, sol. = soldin)

Ove sam donio u originalnoj grafiji da bi se vidjelo kako se često isto prezime piše različito. I ta neujednačenost pisanja prezimena vrlo je česta pojava pogotovu kod bilježnika koji nisu hrvatskoga podrijetla.

Vrlo se često piše različito i selo Prljane. Najčešće se piše »Perglane« ili »Perglano«. Ali nije rijetkost da se piše i »Preglane« i »Prelgiane«. 25. studenoga 1495. Jakov Domulić iz sela »Prelgiane« zadarskoga distrikta prodaje Mateju Dujmoviću iz istoga sela »Prelgiane« jedan gonjaj vinograda u mjestu na lokalitetu zvanom »Brisina«.[26] Godine 1490. Petar Skverlić iz Sukošana prodaje komad zemlje Marku Smoljanoviću u selu »Pregliane« na lokalitetu zvanom »Sgon«.[27]

Na području Sukošana i Prljana spominje se više lokaliteta, toponima u srednjem vijeku: »Fulminaria«, »Brnestra« »Nauschy« i slično. Spominju se i razna prezimena koja su potpuno nestala i prezimena koja su vjerojatno stranoga podrijetla, ali su pohrvaćena, kao »Sanudovich«, »Nagoribressich«, »Squerlich« »Smolgianovich«, »Vichich« i ovima slična.

Zanimljivo je da se i do danas sačuvalo prezime Peričić, koje je postojalo u 15. stoljeću.[28]

Završit ću s nekoliko podataka o svećeniku Ivanu Kuzmiću, glagoljašu, koji je bio župnik u Sukošanu u zadnjim desetljećima srednjega vijeka. Katica Kužmić, njegova majka, prodala je godine 1459. svoje posjede u Salima, i to na lokalitetu »Crussevo poglie et Salsco pogle« i drugim mjestima, ali bez službeno pisanog ugovora. To čini 13. svibnja 1465. u prisutnosti svjedoka Šimuna Maričića i svećenika Šimuna Jurja Glavinića, stanovnika Zadra.[29] Ivan Kuzmić, župnik u Sukošanu, javlja se u više službenih dokumenata kod zadarskih bilježnika. Godine 1474. prodaje gonjaj i pol vinograda u Kukljici, na lokalitetu »Dolac«, vlasništvo zadarske plemićke obitelji Zadulinis.[30] Godine 1482. Ivan Kuzmić je među svećenicima koji traže oslobođenje od poreza, jer su vremena vrlo teška i opasna pred navalama Turaka na ove strane. 4. srpnja 1489. izvršitelj oporuke pok. Ivana Kuzmića, bivšeg župnika sv. Kasijana, prodaje gvardijanu samostana sv. Pavla na Školjiću jedan stari brevijar napisan na pergameni, koji je vlasništvo pokojnog Ivana Kuzmića, za 78 libara malih. Brevijar je napisan glagoljicom, a bio je neko vrijeme založen kod zadarskog trgovca Mihovila Perlice.[31]

U ovom razdoblju, tj. krajem srednjega vijeka, zabilježeno je nekoliko vrijednih podataka gdje se pokazuje ljudska i kršćanska solidarnost sa starijima i nemoćnima, koje sukošanske obitelji uzimaju na stan i hranu. Bilo je slučajeva i sudskih rasprava radi

posjeda. U oporukama se često ljudi sjećaju svoje crkve i ostavljaju da se u njoj ili pokraj nje pokopaju i da se prinose gregurevske mise i obavljaju druge molitve.

Čini se da je župa Sukošan s pripadajućim selima u srednjem vijeku živjela punim ljudskim, radnim i kršćanskim životom. Današnje stanovništvo uživa plodove svojih predaka kojih se s ponosom sjeća i priprema bolju budućnost nadolazećem naraštaju. Sam naziv Sukošan potječe iz srednjega vijeka. Mrmogna pok. Mateja »de villa Succossane« prodaje bratu Radoslavu svoj četvrti dio mlina što ga ima u Mokrom.[32] Ona ima sina Mateja koji pravi ugovor o zajedničkom stanovanju s nekim iz »villa Succossane«.[33]

I na kraju, ne mogu a da ne iznesem ukratko jedan važan momenat iz života župe »Pregliane«, iako je podatak s početka novoga vijeka, iz godine 1504! Na blagdan sv. Martina 11. studenoga 1504. slavio se zaštitnik župe sv. Martin u Prljanima. Na okupu su se našli svećenici glagoljaši i to: Luka, župnik župe sv. Petra – Stomorinosello, Andrija, župnik župe sv. Marije – Račice, Juraj Radinić župnik župe sv. Martina – »Perglane«, Juraj Pribilović, župnik župe sv. Marije – Sikovo, Matej Stipanović, župnik župe sv. Tome – Blato. U svoje ime i u ime drugih svećenika glagoljaša zadarskoga područja brane povlastice o narodnom jeziku i glagoljici u svojim crkvama. Izabrali su svoje predstavnike, i to svećenike Mateja Stipanovića, župnika iz Blata, i svećenika Martina Murgašića, župnika iz Sali, kojima daju punomoć da ih zastupaju pred vlastima i papinskim delegatom i pred patrijarhom. Na sastanak su pozvali i nekolicinu svjedoka civila iz Zadra, a sve je to pribilježio u javnoj službenoj formi zadarski bilježnik Matej Sonszonius.[34] Takav su sastanak imali i svećenici glagoljaši u otočkom dijelu zadarske nadbiskupije. Ovdje je važno naglasiti kako se u to davno minulo vrijeme jedan značajan sastanak za narodnu stvar održao upravo na području Sukošana u mjestu Prljane, o kojem se i do danas čuva uspomena u istoimenom toponimu. Izneseni nas podaci potiču da se s ljubavlju sjećamo naših starih, da im odajemo počast i da se za njih molimo.

Bilješke

1. Amos Rube Filipi, Biogradsko-vransko primojrje u doba mletačko--turskih ratova, Radovi Instituta JAZU u Zadru sv. 19, Zadar 1972, str. 422.
2. Historijski arhiv Zadar (HAZd). Zadarski javni bilježnik (SZN) Petrus de Sercana (1375-1416), Sv. I, Svešć. 1, fol. 5 (24.VII.1386).
3. Stjepan Antoljak, Zadarski katastik 15. stoljeća, Starine knj. 42, Zagreb 1949, str. 405, bilj. 94.
4. Na 13. prosinca 1382. Draga »de Perglinavas« ovjerovljuje oporuku pokojnoga muža Petra Stipanicha, koji je umro 30.XI.1382. HAZd SZN, Petrus de Sercana, Sv. I, Svešć. 1 (13.XII.1382) i na 24. ožujka 1383. Stoja »de villa Perglanadraga« bilježi oporuku pokojnoga muža. HAZd SZN, Petrus de Sercana, Sv. I, Svešć, 1. fol. 6. (24.III.1382/1383/).
5. HAZd SZN, Articutius de Rivignano (1383-1416), Sv. V, Svešć. 3 (24.X.1399).
6. HAZd SZN, Articutius de Rivignano, Sv. V, Svešć. 3 (6.VII.1385).
7. HAZd SZN, Theodorus de Prandino (1403-1441), Sv.VI, Svešć. 1, fol. 1 (6.XI.1407).
8. HAZd SZN, Theodorus de Prandino, Sv. VI, Svešć. 1, fol. 2 (20.I.1408).
9. Vidi bilješku 8.
10. HAZd SZN, Theodorus de Prandino, Sv. II, fol. 12 (5.II.1423/1424). Čini se sasvim uvjerljivim da je spomenuti svećenik Nikola Radoslavić, kapelan, isti onaj čovjek koji je prije petnaestak godina bio još đakon svećenika Jurja u Prljanima.
11. HAZd SZN, Theodorus de Prandino, Sv. III, Svešć. 4, fol. 5 (10.VI.1425).
12. HAZd SZN, Theodorus de Prandino, Sv. IV, Svešć. 5, fol. 13 (27.IV.1434).
13. HAZd SZN, Theodorus de Prandino, Sv. IV, Svešć. 5, fol. 1 (25.VII. 1431).
14. HAZd SZN, Theodorus de Prandino, Sv.IV, Svešć. 5, fol. 6 (6.VII.1432).
15. Vidi bilješku 14.
16. HAZd SZN, Theodorus de Prandino, Sv. V, Svešć. 7, fol. 5 (2.III. 1437/1438/).
17. Vidi bilješku 16.
18. HAZd SZN, Theodorus de Prandino, Sv. V, Svešć. 7, fol. 7 (22.VIII.1438).
19. HAZd SZN, Theodorus de Prandino, Sv. V, Svešć. 7, fol. 6 (29.X.1438).
20. HAZd SZN, Nicolaus de Benedicti, (1432-1469), Sv. I, Svešć. 3 (17.I.1437/1438/).
21. HAZd SZN, Nicolaus de Benedicti, Sv. I, Svešć. 1, fol. 15 (15.V.1454).

22. HAZd SZN, Nicolaus de Benedicti, Sv. I, fol. 5 (11.X.1439).
23. HAZd SZN, Nicolaus de Ho de Cremona, Sv. I, fol. 3 (23.V.1435).
24. HAZd SZN, Johannes de Calcina, Sv.III, Svešć. 5, fol. 5 (24.VIII.1449/1450/).
25. HAZd SZN, Nicolaus Lupovich, Sv. I, Svešć. 1, fol. 3 (22.III.1449/ 1450/).
26. HAZd SZN, Franciscus Grisinis, Sv. II, Svešć. 2, fol. 3.
28. HAZd SZN, Franciscus Grisinis, Sv. II, Svešć. 2, fol. 2 (21.II.1489/ 1490/) i fol. 3 (25.II.1489/1490/).
29. HAZd SZN, Nikolaus Lupovich, Sv. I, Svešć. 1, fol. 19 (13.V.1465).
30. HAZd SZN, Simon gn. Damiani, Sv. VI, Svešć. 7, fol. 5 (1.II.1473/ 1474/).
31. HAZd SZN, Johannes de Calcina, Sv. VII, Svešć. 13 fol. 2 (4.VII.1489)
32. HAZd SZN, Johannes de Parentio (1455-1457), Sv. I, Svešć. 1, fol. 1 (6.V.1455).
33. Vidi bilješku 32.
34. HAZd SZN, Matheus Sonszonius (1492-1530), Sv. II, Svešć. 2 (11.XI.1504).

Smještaj Sukošana na zadarskom području

NIKOLA JAKŠIĆ, Zadar

GRADITELJSKI I UMJETNIČKI SPOMENICI U SUKOŠANU KROZ POVIJEST

Osobitim izborom smještaja u dnu prostrane, plitke i zaštićene uvale na malome rtu, Sukošan raspoznajemo kao jedno od onih naselja naše obale koja su svoj »urbani« lik stvarala u prvim desetljećima 16. stoljeća. Pod pritiskom sve učestalijih turskih provala nametnuli su se rtovi - istureni u moru - najprikladnijim pri odabiru lokacija utvrđenih naselja u vremenu kada je opasnost prijetila s kopna, a otvoreno more bivalo posljednjim garantom sigurnosti u slučaju da seoski zidovi nisu u stanju odoljeti prijetećoj artiljeriji. Tako Sukošan svoj današnji izgled duguje onim teškim vremenima u kojima je valjalo napustiti staništa smještena neposredno uz obradive površine koje su inače bile svakodnevna preokupacija seljaka. I mada je naselje u svom današnjem liku oblikovano dosta kasno, početkom 16. stoljeća, položaj mu ipak bijaše odabran od ranije. Jer na mjestu budućeg sela stajala je od davnina crkva posvećena sv. Kasijanu, a bila je vjerskim središtem žiteljima što su se u blizini bavili ratarstvom. Tako se zapravo srednjovjekovno selo u 16. stoljeću okupilo oko središnje točke kojoj su od davnina bili duhovno usmjereni te se opasalo zidom stječući dojam relativne sigurnosti.

U trenutku kada mu se ime po prvi put pomalja iz povijesne tame godine 1289, prije ravno 700 godina, Sukošan je već posjed zadarskog nadbiskupa; i ne samo Sukošan već i susjedno mu selo Prljane. Ta dva sela zajedno činila su najveći i najbogatiji posjed zadarske nadbiskupije, smješten izvan granice grada, koja je bila negdje u Bibinju. Prema Zadru graničilo je sa Slovšanima i Bibinjem, prema kopnu sa srednjovjekovnim selom Račice (danas Debeljak), a prema istoku sa selom zvanim Mokro.

Spomenici rimskoga razdoblja

O najstarijim graditeljskim ostacima na prostoru Sukošana danas znamo još uvijek veoma malo. Ipak uzduž gorske kose poviše

današnjeg naselja pružao se zid vodovoda (aqueductum) što je opskrbljivao vodom rimski grad Zadar (colonia Jader). Taj je vodu dovodio s izvora Biba pokraj Vranskoga jezera, pružajući se od Biograda preko Filipjakova, Turnja i Tukljače do Sukošana i Bibinja prema gradu, a danas mu se kod Sukošana jedva raspoznavaju tragovi.

Na južnom rtu uvale u kojoj je smješten Sukošan, a koji se danas zove Bribirština, uočeni su ostaci nekih davnih građevina o čijem bi se značenju i vremenu nastanka moglo govoriti tek nakon provedenih arheoloških istraživanja. To što su dijelom potopljeni sluti na rimsko razdoblje. U srednjem se vijeku ti objekti ne spominju, mada se susrećemo s nazivima »punta Barbirisce« 1456, i »Barbirov rat« 1475. U oba slučaja spominju se na toj poziciji samo nadbiskupski maslinici, što govori da je arhitektonski kompleks već pripadao prošlosti. U svakom slučaju zabluda je dovoditi ga u vezu s knezovima Bribirskim, osobito s njihovim palačama ili utvrdama, kako to susrećemo kod starijih pisaca.

Sv. Martin na Kaštelini

Par kilometara udaljenosti od Sukošana prema kopnu nalazi se crkvica posvećena sv. Martinu biskupu. To je jednostavan objekt pravokutnog tlorisa sa polukružnom apsidom okrenutom prema istoku. Ulaz je na zapadnom pročelju nadvišen zvonikom na preslicu. Mada nije imala svoda, crkvica se raspoznaje kao građevina romaničkog stilskog obilježja (Sl. 5.).

Bila je to župna crkva srednjovjekovnog sela Prljane, a smještena na položaju Brižina (»Brisina«), kako je zapisano 1508. Prema njoj su vodile dvije ceste, jedna iz Sukošana što se spominje već u 13. stoljeću, a druga od smjera Zadra preko srednjovjekovnog sela Sutmukulje (»Sutmichuliesello«), danas Kopranj kod Babinog duba. Uokolo crkve bili su vinogradi i masline koje na posjedu zadarske nadbiskupije obrađivahu žitelji Prljana. Nedaleko crkve, na potoku (Prljanski) spominje se 1437. šest nadbiskupskih mlinova i neki drugi položaji, Mostina, Zgon, Hovrljica (Babina hovrljica), Belaj.

Ime srednjovjekovnog sela dolazi u tri lika, Pergliane, Perglina draga i Perlina vas. Crkva sv. Martina zabilježena je u izvorima srednjega vijeka mnogo puta, najranije 1387. godine. Iste godine, a i jednu ranije, spominje se i prvi poznati nam župnik, imenom Matej, koji tu i stanuje. Iza toga u godinama

1399, 1401. i 1402. javlja se svećenik Butko, a 1409. svećenik Juraj Cvitković. Žitelji Prljana bili su organizirani u bratovštinu (»fratalia ecclesie Santi Martini de villa Pergiane«) koja se izričito navodi 1430. Katkada su crkvi ili bratovštini oporučno zavještali svoja prava na nadbiskupskom imanju, najčešće manji vinograd. Oko crkve bilo je župno groblje u kome su sahranjeni žitelji triju susjednih sela: Prljana, Sukošana i Mokroga. I danas se na terenu uokolo crkve raspoznaju srednjovjekovni grobovi.

Župna crkva sv. Kasijana

Najznačajniji spomenik Sukošana jest svakako njegova župna crkva. Posvećena sv. Kasijanu postojala je već zasigurno prije 1289. kada se prvi put spominje, a selo je po njoj dobilo i svoje ime. U svom današnjem obliku to je objekt 17. stoljeća (Sl. 2.), građen neposredno pred kandijski rat. Na sjeverozapadnom portalu uklesana je godina gradnje (1642), a u sakristiji i svečani glagoljski natpis o posveti iz 1674. godine. Za to teško vrijeme u kome je nastala prilično je velika, duga 24, a široka 9,5 metara. Zasnovana je kao pravokutni prostor s nešto neobičnom orijentacijom, okrenuta kopnu. Ima raspoznatljive odlike baroknog stila, mada skromne, ponajprije na glavnomu portalu. Uz nju je mnogo kasnije prizidan i zvonik po nacrtu poznatog arhitekta i konzervatora Ćirila Ivekovića. Starijoj crkvi pripadala je svakako oprema sjeverozapadnog portala (Sl. 8.). To je najvredniji detalj na objektu s polukružnom lunetom nadvišenom timpanom. Luneta nosi grb koji se svakako odnosi na nekog zadarskog nadbiskupa, jer su uz njega uklesani pastoral i mitra. Po stilskim odlikama pripada romanici. Odnosi se na popravak ili pregradnju crkve u prvoj polovici 14. stoljeća. Tom je prilikom iz zadarske katedrale prenesen i reprezentativni zabat oltarne pregrade koji više nije bio u upotrebi, sada za novu svrhu opreme portala. Cjelovito sačuvani zabat u potpunosti je ispunjen ornamentalnim motivom lozice što se vješto plete uokolo uklesanog križa. Dvije golubice u vrhu obožavaju križ. Ovo je najreprezentativniji zabat oltarske pregrade u našoj srednjovjekovnoj umjetnosti, nastao valjda u sredini 11. stoljeća ili nešto ranije. Na njemu je naknadno isklesan natpis koji govori o gradnji župne crkve u vrijeme župnika Šimuna Banića, a godina 1642. uklesana na starijoj luneti, odnosi se upravo na taj natpis. Inače u Sukošanu su primijećeni i ulomci skulpture predromaničkog stila iz 9. ili 10. stoljeća, a ti se zasigurno odnose na opremu crkvenog namještaja

drevne crkve sv. Kasijana. To su jedini pouzdani podaci za procjenu njene starosti. Srednjovjekovnu crkvu sv. Kasijana, onu prije gradnje iz 17. stoljeća, opisao je 1579. papinski vizitator Valier. U tim teškim vremenima nakon ciparskog rata bila je pokrivena slamom, bez podnice i sa malim zvonikom bez zvona.

Uokolo same crkve u srednjem se vijeku češće spominju vinogradi, što svakako znači da taj prostor nije bio na današnji način urbaniziran. Nema vijesti groblju. Osim toga, neobična orijentacija crkve izgrađene u 17. stoljeću sluti na to da u vrijeme gradnje više nije poštivala prostornu dispoziciju one starije. Ima čak indicija da nije sagrađena na istom mjestu, već istočnije od one prvotne. Naime u temeljnoj strukturi zida kuće zapadno od crkve vidi se sloj gradnje karakterítičan za romaničko razdoblje.

Među prvim svećenicima u Sukošanu se 1355. godine spominje neki imenom Lovro, a svećenik Nikola je 1425. godine spomenut kao kapelan crkve sv. Kasijana. U godini 1474. zabilježen je svećenik Ivan Kuzmić. On je posjedovao stari glagoljski brevijar »unum breviarium veterum scriptum in littera sclava in bonboncina« koji je godine 1489, nakon njegove smrti, nasljednik Petar Skvarlić prodao gvardijanu eremita sv. Ivana u samostan na otočiću Galovcu pred Prekom. Ova vijest svakako svjedoči da su svećenici 15. stoljeća u Sukošanu bili glagoljaši.

Nadbiskupski ljetnikovac

U pitomu pejsažu sukošanske uvale, usred svog najvećeg i najznačajnijeg posjeda, a na umjetno nasutu otočiću, dao je zadarski nadbiskup Matheo Valaresso podići godine 1470. ljetnikovac. Danas gotovo u cijelosti porušen, sa skromnim ostacima zida što strše sred uvale upućuju na izvanredno vješto odabranu lokaciju takvoj namjeni. Bijaše to palača pravokutnog tlorisa na kat, monumentalnih dimenzija s pravokutnim otvorima (Sl. 9.). Predstavljala je svakako najznačajniji primjerak ladanjske arhitekture u 15. stoljeću na širem prostoru regije. Upravo se u toj palači zrcali dio onog humanističkog duha što u to doba nešto jače zapljuskuje naše obale, a koji je u osobi upravo spomenutog zadarskog nadbiskupa imao jednog istaknutijeg predstavnika. Za kandijskog rata bijaše već oštećena pa ipak posluži taj ljetnikovac za zaštitu lokalnog pučanstva od turske navale. Stariji pisci spominju grbove zadarskih nadbiskupa Priulija, Karamana i Zmajevića što su bili ugrađeni u zidovima ljetnikovca, a to znači da je tijekom 17. i 18. stoljeća ipak obnavljan. Danas se tim

grbovima zameo svaki trag. Ipak jedan reprezentativni primjerak sa simbolom zmaja, grb nadbiskupa Zmajevića, uzidan je u Sukošanu u kuću zvanu biskupija (Sl. 10.), no taj nipošto ne mora potjecati s palače jer je u Sukošanu nadbiskup imao svoju kuću.

Crkva Blažene Djevice na starom groblju

Izvan zidina staroga sela, nasuprot njegovim kopnenim vratima, sagrađena je 1650. godine crkva posvećena Blaženoj Djevici u vrijeme kandijskog rata i velike pošasti kuge (Sl. 4.). Orijentirana slično kao i župna crkva sa svetištem okrenutim kopnu, zacrtana je kao pravokutni prostor s pročeljem prema selu. Građena je od tesanog vapnenca bez vidnih odlika baroknoga stila kome pripada. Najzanimljiviji dijelovi njene gradnje su svakako dovratnici (Sl. 11.). Za tu su svrhu iskorištena dva predromanička arhitrava, onaj lijevo ornamentiran beskonačnom troprutom trakom što tvori niz jednostavnih čvorova (pereca), a desni pak ornamentiran nizom troprutih kružnica, među kojima se isprepleće dvostruka troprutа traka. To su svakako reljefi 9. ili 10. stoljeća i potječu bez sumnje sa stare crkve sv. Kasijana. Ti reljefi najrječitiji su dokaz o njenoj starosti i procjeni vremena gradnje, jednako kao i još jedan ulomak s troprutim osmicama uzidan u samu crkvu sv. Kasijana. Unutar crkvice na njenu jugoistočnom zidu stoji lijepi jednostavni renesansni oltar (Sl. 12.). Zabat oltara u kome je isklesan u visoku reljefu lik mrtvoga Krista nose kanelirani pilastri na čijim su postoljima renesansni grbovi. Taj oltar je svakako dopremljen iz Zadra, pripadao je ranije ili crkvi kojeg ukinutog samostana ili čak samoj katedrali kojoj je interijer u 18. stoljeću posve izmijenjen. Na pročelju crkve nad portalom uzidan je natpis koji spominje gradnju (Sl. 13.):

ADI V APRILE PRINCIPIATO QVESTO COMUN
DI S CASSIAN LA FABBRICA
... A NOME DELLE GRAZIE CHE NE GVARDI
.DA QVESTO MALE CAPELLAN DON ZVANE
SANGULIN DE 1650

Uokolo crkve je napušteno groblje, a u funkciji nadgrobne ploče tik ulaza je jedan reprezentativni renesansni grb iz 15. stoljeća. Nažalost, dio simbola u grbu je otučen pa nije jasno na koga se odnosi. Rad je vrhunske kvalitete (Sl. 14.).

Natpis opata Petra Zadranina

Nasuprot groblju nad Gornjim vratima od sela uzidan je jedan natpis pisan goticom (Sl. 15.). U njemu je riječ o gradnji neke crkve posvećene sv. Ivanu Krstitelju. Crkvu je nanovo sagradio Petar Zadranin opat samostana sv. Kuzme i Damjana sa Ćokovca poviše Tkona i postavio posvetni natpis 4. kolovoza 1376. godine. Smatralo se da natpis potječe sa crkvice sv. Ivana u Bibinju, no kako spomenuti samostan u Bibinju nije imao ni posjeda ni crkve, najvjerovatnije je da natpis potječe sa crkve sv. Ivana Krstitelja u Gorici. Godine 1646. kada je gorički svećenik, čuveni ratnik Don Stjepan Sorić, podigao narod na ustanak, prebacio se na obalu, na mletački posjed, upravo u Sukošan, pa valjda sobom i donio taj natpis kao spomen na svoju bivšu župu. Natpis glasi:

MEMORIE PER HOC SCRIPTUM C/OMENDATUR QUOD RUINATA FUNDITUS HEC ECCLESIA DEO DEDICATA / ET DECOLATIONI GLORIOSI JOH(annis) / BAPTISTE ET IN LAUD (em) EI(us)DE(m) REST(au)RAVIT DE NOVO FRAT(er) PETRUS DE JADRA DEI ET AP(osto)LICE GR(atia) AB/BAS S(an)C(to)R(um) COSME ET DAMI(ani) DE MONTE JADRENSIS DIOCE(sis) ET C/APELLANUS D(omi)NI N(ost)RI PAPE CURRENTIBUS A(n)NIS DOMINI M CCC LXX VI DIE IIII/MENSIS AUGUSTI.

Don Stjepan Sorić bijaše iz Sukošana ili Bibinja, a o tomu posredno svjedoči i stih iz Kačićeve pjesmarice:

I sad mu se nahodi desnica
Koja Turke krajišnike smica
U malenu selu Sukošanu
Slava Bogu pokoj don Stipanu.

Predmeti umjetničkog obrta

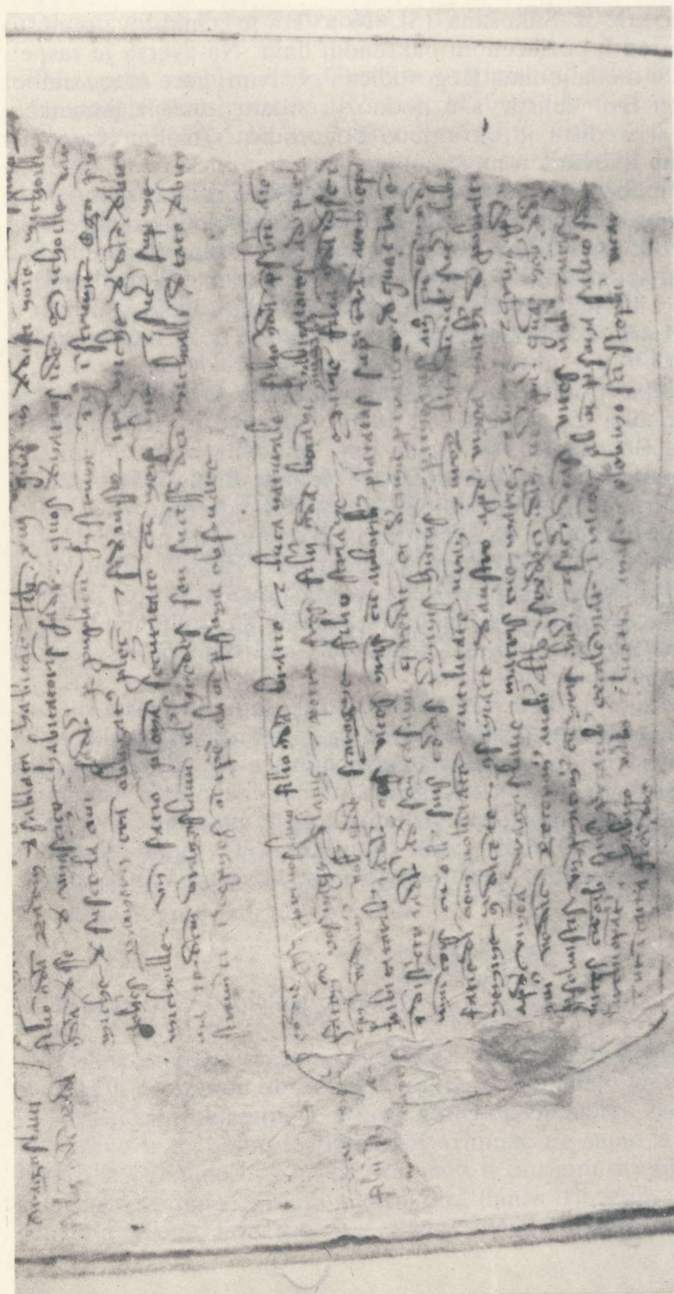
U Sukošanu je sačuvano nekoliko vrlo vrijednih primjeraka zlatarskih proizvoda obrednog karaktera. Pripadaju vremenu 14. i 15. stoljeća i uklapaju se u krug gotičkog zlatarstva Zadra koje je upravo u to doba dostiglo svoj vrhunac ne samo u čuvenoj škrinji sv. Šimuna bogoprimaoca već i u brojnim drugim zlatarskim proizvodima obrednog karaktera danas izloženih u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti u Zadru. Među njima je i jedan

ophodni križ iz Sukošana (Sl. 16.). To je zanimljiv, ponešto rustičan rad u pozlaćenom bakrenom limu. Na aversu je raspeti Krist, a u medaljonima Bogorodica i sv. Ivan, gore orao, simbol sv. Ivana Evanđelista, a u podnožju Adam izlazi iz limba. Na reversu u središtu je okrunjena Bogorodica s malim Kristom i svetačkim likovima u medaljonima.

U župnoj crkvi se čuva jedna gotička piksida (ciborij) od pozlaćenog srebrnog lima (Sl. 17). Kutijica je u obliku kugle koju nosi držak što izranja iz ornamentirane osmerostrane baze. Vrijedan spomena je i jedan gotički kalež kome je zamijenjeno postolje, ali je sačuvan reprezentativni »kaštilac« na dršku s gotičkim arhitektonskim elementima. Rad je u pozlaćenu srebru (Sl. 18.).

Najljepši primjerak je svakako ophodni križ kasnogotičkih karakteristika 15. stoljeća (Sl. 19.). Na aversu je raspeti Krist s likovima Bogorodice, sv. Ivana i sv. Mihovila u medaljonima i Adamom u podnožju. Na reversu je jedan sveti biskup u svečanoj odori, a u medaljonima simboli četiriju evanđelista. Mora da je to sv. Martin koji je na sličan način prikazan i na nekim drugim zadarskim srednjovjekovnim spomenicima. Znamo naime da je crkva u Prljanima bila posvećena sv. Martinu i da je njen inventar dospio najvjerojatnije u Sukošan, zajedno sa župljanima. To je dakle ophodni križ koji je u Zadru u 15. stoljeću izrađen za crkvu sv. Martina poviše Sukošana.

Od vrednijih slikarskih radova u Sukošanu nije ništa sačuvano. Ipak arhivske vijesti svjedoče da je jedna Sukošanka 1492. za pokoj svoje duše ostavila nešto novaca da se načini jedna oltarna slika za crkvu sv. Kasijana »unam anchoniam pro anima sua...« Jednako apostolski vizitator koji je pohodio crkvu 1579. vidio je na njenu oltaru jednu staru ikonu. To su za sada jedini podaci koji govore o srednjovjekovnim slikarijama Sukošana.

Dokument u kojem se prvi put spominje Sukošan

NEDO GRBIN, Zagreb

GLAGOLJICA I GLAGOLJAŠI U SUKOŠANU

Opći pregled

Još uvijek ne znamo kada se je glagoljica, to naše najstarije pismo, pojavila na zadarskom području pa tako i u Sukošanu i njegovoj okolici jer o tim počecima nemamo nikakvih podataka. Dakako, glagoljica i njeni širitelji popovi glagoljaši bili su prisutni i u zadarskom kraju kao i drugdje u Dalmaciji već u X. st., što zaključujemo po odlukama splitskih crkvenih sabora g. 925. i 928. na kojima se je vodila žestoka borba između glagoljaškog i latinaškog svećenstva o upotrebi narodnog jezika u bogoslužju. Od samog početka, u krajevima gdje se uspjela proširiti, glagoljicu prate razne nedaće, progoni, uspjesi i padovi da bi početkom XIX. st. pod pritiskom austrijskih i francuskih vlasti prepustila svoje mjesto latinici kao lakšem i praktičnijem pismu, najprije u javnoj upotrebi, a zatim i u crkvenoj administraciji. Pojavom Rimskog misala tiskanog latinicom g. 1927. više se ne misi niti iz glagoljskih misala, a Drugi vatikanski koncil (1962-1965) uveo je u bogoslužje žive narodne jezike te se od tada misi na suvremenom hrvatskom jeziku i potpuno ukida tzv. glagoljaška misa.

U tim prošlim vremenima nastale su za potrebe bogoslužja i druge crkvene potrebe razne glagoljske knjige i knjižice, koje su pisali domaći popovi glagoljaši (matične knjige, madrikule, oporuke, ugovori i sl.) i vješti prepisivači glagoljaši (misali i brevijari).

Od starih bogoslužnih knjiga u Sukošanu nije nam se ništa očuvalo, premda znamo da su neke postojale. Tako je 4. VII. 1489. prodan gvardijanu samostana sv. Pavla na Školjiću (kod Preka) jedan stari brevijar napisan glagoljicom na pergameni, vlasništvo Ivana Kuzmića župnika sv. Kasijana (Runje 1989). Prilikom Valierove apostolske vizitacije g. 1579. bila su u crkvi sv. Kasijana dva glagoljska misala; jedan nov, a drugi vrlo trošan, pa je vizitator rekao da se popravi na mjestu gdje je kanon (Filipi 1972). Vizitator Michele Priuli g. 1603. našao je u crkvi sv. Kasijana jedan glagoljski

misal od pergamene i drugi »in bombicino« (Filipi 1972). Vjerojatno su to isti misali koje je vidio i Valier g. 1579. Priuli, dalje, u svom izvještaju govori da postoji bratovština sv. Kasijana koja ima svoja pravila i da se uredno vode računi. Najvjerojatnije je, da su ta pravila i računi bili upisani u madrikuli te bratovštine, i to glagoljicom kojom su se tada služili sukošanski svećenici. Od svega toga ništa se nije očuvalo, jedino znamo za odlomke brevijara koji se čuva u Publičnoj biblioteci u Lenjingradu (Milčetić 1955).

Iz XVII. st. očuvala su se 3 natpisa na crkvama sv. Kasijana i Gospe od Milosrđa; 3 madrikule bratovština: sv. Antuna, Divice Marije od Mirakula i Gospe od Karmena; 7 matičnih knjiga; Naredba zadarskog kneza i Zbornik duhovne građe.

Iz XVIII. st. očuvala su se 2 natpisa; 5 madrikula bratovština: sv. Kasijana, sv. Martina, sv. Križa, Duš od Purgatorija i Gospe od Milosrđa; 6 matičnih knjiga; 10 oporuka; Komad zbirke propovijedi i još 5 manjih rukopisa.

U XIX. st. vrlo malo je napisano glagoljicom. To je nekoliko upisa u matičnim knjigama i neki zapisi u madrikulama.

Iz XX. st. odnosno g. 1973. imamo glagoljski natpis na novom zvonu crkve u Debeljaku, koji je nastao kao uspomena na hrvatsko glagoljsko pismo kojim su napisani mnogi naši glagoljski spomenici u prošlosti.

Budući da je Sukošan bio dosta dugo blizu mletačko-turske granice, česta meta turskih napada, pustošenja i paljenja kad su potpuno nestali sukošanski zaseoci Prljane, Mokro i možda još koji danas nama nepoznati zaselak, ne možemo ni očekivati da se je moglo očuvati više te baštine, osobito one starije, nastale prije XVI. st. Zato to što nam je ostalo trebamo još bolje čuvati i očuvati za buduća pokoljenja, jer su to važni izvori ne samo za povjesničare nego i za filologe, ekonomiste, sociologe, pravnike i demografe. Bez te baštine ne može se pisati niti povijest Sukošana. Te knjige i natpisi su spomenici naše kulture i dokaz naše prisutnosti kroz stoljeća na ovim prostorima.

U opisu četiri glagoljska natpisa u ovom su radu obilato korišteni podaci Branka Fučića (Fučić 1982), a za četiri rukopisa koji se čuvaju u Arhivu JAZU u Zagrebu podaci Vjekoslava Štefanića (Štefanić 1969. i 1970). Sedam madrikula i osam matičnih knjiga ukratko je opisao Vladislav Cvitanović te su ovdje korišteni i njegovi podaci (Cvitanović 1951). Četiri matične knjige u Historijskom arhivu u Splitu (Morović 1965.) nisu se uspjele obraditi jer su u rasutom stanju te ih najprije treba urediti i utvrditi im stranice. Također čekaju na obradu i odlomci brevijara koji se čuvaju u Lenjingradu.

U opisima natpisa i rukopisnih knjiga nastojalo se reći ono najbitnije, ne upuštajući se u paleografske osobine pisma ili specifičnosti jezika. Slova koja manjkaju u izvorniku u transliteraciji su nadopunjena i stavljena u zagrade, a kratice su razriješene da budu tekstovi što razumljiviji. U izvornim glagoljskim tektovima nema velikih slova na početku rečenice kao ni točke i zareza na svojim mjestima. U transliteraciji je sve to provedeno da tekstovi budu što jasniji. Slovo Ⱑ (jat) u natpisima je transliterirano kao ê, a u rukopisima je transliterirano odmah kao ja. I u natpisima i rukopisima na više mjesta Ⱑ (jat) je u funkciji slova j te ga na tim mjestima treba i čitati kao slovo j. Slovo Ⱓ (ju) u rukopisima je transliterirano kao ju, ali je ponekad i u funkciji slova j, pa je tako i transliterirano. Slova s brojčanim vrijednostima transliterirana su odmah kao brojke.

U nastavku ćemo malo pobliže opisati sukošanske glagoljske natpise, pa rukopisne knjige, knjižice i spise koliko je to primjereno za ovu publikaciju. Zatim ćemo navesti sve dosad poznate svećenike rodom iz Sukošana i one koji su služili u Sukošanu.

Glagoljski natpisi

1. NATPIS U ŽUPNOJ CRKVI SV. KASIJANA, g. 1674.

BI KRŠĆENA NA JIME
SVETOGA KASIÊANA

CRIKVA OVA I KRSTI VANJ
ELISTA ARHIBISKUP ZADARSKI
MISECA MAÊA NA 15
1674

Dakle u natpisu se govori da je zadarski nadbiskup Ivan Evanđelist Parzaghi (1669-1688) krstio (posvetio) crkvu na ime svetoga Kasijana 15. svibnja 1674 (Fučić 1982).

Natpis je na kamenoj ploči koja je ugrađena u zid sakristije nad vratima koja vode u svetište crkve. Ploča je od sivog tvrdog vapnenca veličine 58 x 34 cm profilirana okvira, a natpisno polje joj je 45,5 x 22 cm. Pismo je glagoljski kurziv s dosta klesarskih grešaka, naime klesar se je zabunio i dio teksta iz trećeg retka upisao u drugi pa je to naknadno ispravljao. Tako se vidi i dio prvobitnog teksta što čini natpis nejasnim u 2. i 3. retku. Slovo Ê (jat) u funkciji je slova j u riječima Kasijana, maja. Slova su visine od 1,1 do 4,5 cm.

2. NATPIS NA UGLU CRKVE GOSPE OD MILOSRĐA, g. 1651.

Na nekadašnjem groblju pred seoskim vratima sagrađena je zavjetna crkva Gospe od Milosrđa, g. 1650. kako glasi natpis nad vratima pisan talijanskim jezikom, a na jednom obrađenom kamenu veličine 56 x 15 x 14,5 cm uzidanom u jugoistočnom uglu pročelja uklesan je glagoljski natpis koji glasi:

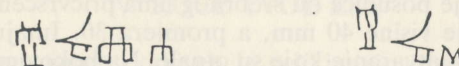

1651
TO PISAH ÊA MIKO PILUŠIĆ

Dakle Miko Piljušić, vjerojatno tada mladi klerik, htio je ovjekovječiti svoje ime i upisao ga ili dao upisati na uglu netom izgrađene crkve g. 1651. Taj Miko (kasnije Miho) spominje se kao svećenik oko g. 1670. I danas postoji to prezime u Nađevici, zaselku između Sukošana i Debeljaka. Pismo tog natpisa je glagoljski kurziv. Drugo slovo I u riječi »Pilušić« je napisano bosančicom, a slovo Ê (jat) u riječi »ja« stoji u funkciji slova j. Lijevo ispod glagoljskog natpisa je grafit pisan bosančicom, ali se može pročitati samo: PISA L... (Fučić 1982).

3. DVA NATPISA NA PRAGU CRKVE GOSPE OD MILOSRĐA, g. 1651. i 1660.

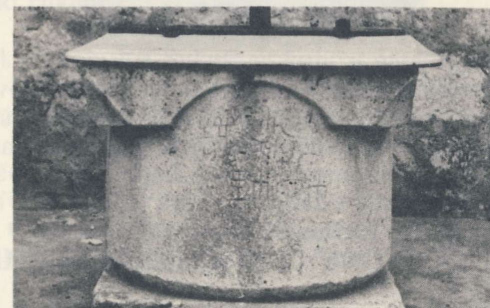
Na donjem pragu lijevog prozora crkve Gospe od Milosrđa napisana su glagoljska slova od iste ruke kao i ona na uglu:

Ta slova označuju godine, to 1651. i 1660. Prag je od sivog i dosta mekanog vapnenca koji se pod utjecajem atmosferskih prilika troši i slova se sve slabije vide (Fučić 1982).

4. NATPIS NA GRLIĆU GUSTERNE JOSIPA PERIČIĆA, g. 1741.

U dvorištu kuće Josipa Peričića pok. Augustina, na gornjem dijelu kamenoga grlića gusterne uklesan je glagoljski natpis koji glasi:

1741 NA
24 LUA
FATA

Dakle: 1741. (godine) na 24. lu(j)a (srpnja) fata (učinjena, dovršena) je ova gusterna ili možda samo njen grlić o čemu govori natpis. Pismo je glagoljski kurziv. Neka slova su ružna i već slabo prepoznatljiva. Riječ »fata« (fatta) uzeta je iz talijanskog jezika i česta je u stilizaciji tekstova na tom jeziku kada se govori o dovršenju nekog djela, objekta ili sl. što se je često primjenjivalo i u našim primorskim krajevima za vrijeme Mlečana (Fučić 1982).

5. NATPISI NA POSUDICAMA ZA SV. ULJA, XVIII. st.

U župnoj crkvi sv. Kasijana bile su u upotrebi posudice za sv. ulja. To su dvije posudice od srebrnog lima pričvršćene jedna do druge. Svaka je visine 40 mm, a promjera 30. Imaju poklopce bez hvataljki za otvaranje koje su otpale. Na bokovima posudica ugravirana su po dva kurzivna glagoljska slova US i UK koja znače: U(lje) S(veto) i U(lje) K(atekumensko). Ispod tih slova ugravirane su riječi: Crisma i Catec(umenorum) što je oznaka ovih ulja na latinskom jeziku.

Te su posudice po obliku, izradi i duktusu slova potpuno slične posudici za sv. ulje u Luci na Dugom otoku, što znači da su proizvedene u istoj radionici, možda negdje u Zadru (Grbin 1988).

6. NATPIS NA ZVONU CRKVE U DEBELJAKU, g 1973.

Debeljak je nekadašnji zaselak Sukošana koji je tek u najnovije vrijeme dobio svoju crkvu pa tako i zvona zalaganjem i doprinosom župljana i njihova župnika don Ivana Zorice. Tom je prilikom g. 1973. na donjem dijelu velikog zvona , u natpisnom polju 20 x 7 cm, odliven glagoljski natpis koji glasi:

S'PASENIE NAŠĆE(!) O MARIÊ
V' RUCÊ TVOE EST

Ispod toga natpisa odliven je velikim slovima latinice ali na suvremenom hrvatskom jeziku isti tekst, koji se lijepo čita na našoj fotografiji: SPASENJE NAŠE, MARIJO, U TVOJIM JE RUKAMA.

Predložak za taj glagoljski natpis bila je jedna sličica s latinskim tekstom prema kome je sastavljen glagoljski tekst. U drugoj riječi glagoljskog teksta zabunom je odliveno slovo Щ (šć, št, ć) umjesto slova Ш (š). Natpis je nastao iz pieteta prema glagoljskom pismu na kome su u prošlosti napisani toliki hrvatski glagoljski spomenici.

Glagoljski rukopisi

Glagoljski rukopisi iz Sukošana koji su nam se očuvali mogu se svrstati u 4 skupine, i to: 1. madrikule bratovština, 2. matične knjige krštenih, vjenčanih, krizmanih, mrtvih i broja duša, 3. oporuke i 4. ostalo. Sve se to danas čuva na nekoliko mjesta: u Župnom uredu u Sukošanu, Historijskom arhivu u Zadru, Historijskom arhivu u Splitu, Arhivu JAZU u Zagrebu, jedno pismo (potvrda) u Gradskom muzeju u Šibeniku i odlomci brevijara u Publičnoj biblioteci u Lenjingradu.

I.

U XVII. i XVIII. st. u Sukošanu je bilo najmanje osam bratovština (skula) od kojih su se očuvale njihove »poslovne knjige« - madrikule, i to: sv. Kasijana, sv. Martina, sv. Antona,

sv. Križa, Duš od Purgatorija, Divice Marije od Mirakula, Gospe od Karmena i Gospe od Milosrdja. U oporukama još se spominju dvije: Večere Gospodinove odnosno sv. Sakramenta i Duha Svetoga. Te bratovšine su nastale (ili su obnovljene) od g. 1638. do 1757, ali se sv. Kasijana spominje već za apostolske vizitacije g. 1603 (Filipi 1972). Prvi udarac zadale su im francuske vlasti svojim dekretima g. 1807. i 1811 (Cvitanović 1964) da bi se potpuno ugasile g. 1818. Djelatnost im je bila svima vrlo slična. Glavna im je briga štovanje i održavânje oltara svojega zaštitnika, mise i molitve za živu i mrtvu braću, međusobno poštivanje, ukop braće i godišnji sastanci - gozbe, što se vidi iz pravila koja su obično na početku madrikule. Zatim slijedi imenik braće redovnika, a potom braće »šekulara« (svjetovnjaka). Najveći dio prostora u madrikulama zauzimaju neke vrste zapisnici: o izboru uprave, obračunu i predaji imovine novoj upravi i tzv. »kantima« (dražbama): kože, mesa, loja, bubrega, srca, slezene, kuhana mesa, turte (vrsta kruha) i sl., što su braća na tim dražbama uzimala i naknadno plaćala.

Pismo madrikulâ je pretežno kurzivna glagoljica sa sjevernodalmatinskim osobinama XVII. i XVIII. st. kojom se piše uglavnom do devedesetih godina XVIII. st., a zatim se piše latinicom i, razumije se, na hrvatskom jeziku. Nekoliko zapisa napisano je bosančicom. Jezik je pretežno čakavsko-škokavski, ikavski. Nekoliko zapisa i odredba vlasti iz g. 1745. kako se imaju voditi ove knjige (u 3 madrikule) napisano je na talijanskom jeziku. Pisari madrikula su sukošanski župnici i kapelani, koji se nisu potpisivali te je teško utvrditi što je tko napisao. Madrikule su dosta oštećene od duge upotrebe, a većini nedostaju korice, nekima i ponešto listova.

Sedam madrikula koje se čuvaju u Župnom uredu u Sukošanu obradio je Vladislav Cvitanović g. 1948-1949 (Cvitanović 1951) i tad im je označio stranice, a Matrikulu Bratovštine Gospe od Karmena i Odlomak matrikule duša u Sutkošanu koje se čuvaju u Arhivu JAZU obradio je Vjekoslav Štefanić (Štefanić 1969. i 1970). Njihovim sam se podacima obilato poslužio u ovom prilogu. U nastavku ćemo ih malo potanje opisati.

7. MADRIKULA SKULE SV. KASIJANA, g. 1704-1800.

Knjiga od 4 rastavljena sveščića 10 + 20 + 20 + 10 = 60 listova odnosno 120 stranica veličine 42,5 x 15,4 cm. Prema staroj glagoljskoj paginaciji u prvom sveščiću manjka 10 listova, vjerojatno isto toliko i u četvrtom, ali se to ne da utvrditi jer tamo nema stare paginacije. Godine 1985. pronašli smo prvi sveščić među spisima u Župnom uredu u Sukošanu koji Cvitanović nije vidio pa ni označio stranice. Drugom, trećem i četvrtom sveščiću koji su bili prišvršćeni označio je stranice od 1. do 100. Zato sada u ovoj knjizi imamo dva puta označene stranice 1-10 i 31-40, pa je poredak stranica ove madrikule 1-10, 31-40 i 1-100. Knjiga je ispisana kurzivnom glagoljicom kojom se piše do 1786, zatim latinicom do g. 1800. Na početku je jedan zapis bosančicom, a na str. 43-45 je Zorzi Bembo g. 1745. upisao svoje opaske na talijanskom jeziku kada je knjigu revidirao. Na praznu str. 67. su nalijepljene 2 potvrde i na str. 96. još je jedan zapis na talijanskom jeziku. Prazne su stranice: 10, (11-30 manjkaju), 31, 37-38, 46, 78-80, 82-91. i 95. Madrikula je vlasništvo Župnog ureda Sukošan.

Knjiga sadržava: popise braće, naknadno upisane kapitule (pravila) i zapisnike o godišnjem izboru uprave (suca i 2 mlađa), njihove obračune i predaju imovine novoj upravi, »kanti« (dražbe), troškove, pozajmice, popis dužnika, inventara i sl. bez pravog kronološkog reda. Pojedinosti:

Na str. 1 na vrhu je zapis napisan bosančicom: *Ja don Miško Marinović donih ovu madrikulu iz Mletak i dah za nu dukat 1.* Slijede 2 zapisa glagoljicom: *1711 mi bratija Sutkošanci odabrasmo da se ne mozi prodati nikada trgovcu kuće nijedne nego bratu selaninu ali* (ili) *u crikvu, ako bi proda da se mozi odvrći od sela. Ja parohijan podpisah po riči iste braće.*

1718 na 1 zunia. Kada poidoše voinici na Dulcin i prid nima voivoda Ante Marinović, s nim bratie 20 i 6, svaki boli od nega. Sutkošan. Alfir i (j)a Jakov Matošić.

Na str. 2 upisana su: *Braća redovnici*, njih 23.

Na str. 3-9 upisana su: *Braća Skule svetoga Kasijana,* njih 226 do g. 1797.

Na str. 34: *1778 na 18 jenara u Sutkošanu. Budući se skupila sva braća starci i starešine od sela u kuću brasku i selansku odrediše i svi jednokupno odabraše i oblubiše za svoga prokaratura općenoga i za vas komun go(spodi)na Zaneta Škangraji dajući rečenom go(spodi)nu Zanetu svu njihovu oblast, da on mozi pojti prid kojemu drago pristole za ne* (njih) *i za nihove pravice prokurati, govoriti i braniti, pravdati se i iskati put od pravice za isti komun. Ako li bi rečeni g(ospodi)n Zaneto otišao kontra u jednoj malahnoj stvari protiva istom komunu, da rečeni komun mozi ga izvaditi namah iz prokuraturstva. Pisah ja pop Šimun Radošević Calović parok po zapovidi svega komuna i staraca.*

Na str. 35: *1787 na 12 novenbra. Ne na(h)odeći se kapitulov potribnih u ovoi madrikuli zato odrediše sva braća skupljeni upisati ovi kapituli zdol pisani.* Slijedi 8 kapitula (pravila) kojima se određuju mir i ljubav među braćom, molitve za mrtvoga brata, kazne za međusobne uvrede, nedolazak na brašćinu, na sprovod umrlom bratu, na crkveni rad, da se ne ispijaju zdravice na zajedničkoj gozbi i sl.

Na str. 39: *1690 na 6 novenbra. Mi braća S(vetoga) Kasiana pogodismo se s voivodom Šimon Bičićem za masline i zemla ka je na Orišinan da bude crkvi S. Kasiana, da braća čine jednu misu na godišće za pokoinoga Mikelića i da braća kupe jedan misa(l) za Bičića. I bihu kuntenta braća i jisti Bičić i negov sin Jure i mi braća S. Kasiana kupismo misa(l).*

Na str. 94: *Na prvi febrara 1782 kada priminu pokoini d(o)n Ante Labus. Budući moleni kapitan Luka Smolić i sudac S. Kasijana Šime Pašić od Mande Labusove matere po(kojnoga) d(o)n Ante da joi crikva zaduži jaspri čin će učiniti sprovod po(kojnomu) d(o)n Anti. I dade joi sudac S. Kasijana Šime Pašić groša šest 6 i polučak šinice čini libar 10 i robu crikvenu u čemu ga zakopaše. Štimasmo robu libar 30 čini usve groša deset 10. A ista Mande Labusova podloži crkvi S. Kasijana šest stupi maslin u Zlošani dokle plati. I bihu svidoci (J)erko Medić i Vid Grakalić i Šime Krekić. Pisa d(o)n Jerolim Šimić parok istoga mista.*

Na str. 99: *Ja isti Perica stratih s volon sve braće za kada su pošli u Osor prid jenerala i hodia (j)e Stipe Raspović i Mate Krešen i Garga Vidak i isti prokaratur Pere Peričića. I stratismo toga puta: to(lori) 5, i li(bar) 5, ga(zet) 6, so(ldini) 10 a to kada su sardara kvarelali ...*

Na str. 100: *1724 na 17 setenbra. Ja Jurica Gašparović i(z) Sukošana i ja Tome Baričević iz Bibin budući došli u Sukošan prisvitlomu arcibiskupu Zmajeviću da nas žusta radi kuće ka je bila Bare Karamarka i nemogući se žustati meju se i budući odluči ja isti Gašparović i jisti Tome Baričević, dasmo je i darovasmo istu kuću crikvi S Kasiana u Sukošanu da mole Boga za one mrtve. I ovo odlučismo i učinismo prid istim arcibiskupom i prid svidoci kapitanom Perom Pizerićem i Jivicom Smolićem i Grubišom Vučinovićem i Stipanom Marinovićem i Prodanom Štavunom i Miškom Margitićem iz Bibin.*

Pisah ja isti don Pave Grdović parok od Sukošana.

8. MADRIKULA SKULE SV. MARTINA, g. 1753-1818.

Knjiga od 60 listova veličine 44,1 x 15 cm. Prvi list bio je prazan te je Cvitanović na njemu napisao naslov: *Bratovština s. Martina 1753-1818 (Glagolica).* Od drugog lista je započeo paginaciju, tako ova knjiga ima 118 označenih stranica umjesto 120. Korica nema ali je ipak dobro očuvana osim vanjskih listova i na rubovima. Pisana je kurzivnom glagoljicom do g. 1783, a potom latinicom do kraja 1818. Samo je manji dio ispisan, i to str. 1-3, 7, 9-11, 19-36, 118 glagoljicom i 37-52, 115, 117 latinicom. Ostale su prazne. Madrikula je vlasništvo Župnog ureda Sukošan.

Knjiga sadrži: kapitule (pravila), imenike braće, zapisnike o »kantima« (dražbama), izboru uprave, obračune i predaju imovine novoj upravi, prošnje, posudbe novaca, primitke i sl. Pojedinosti:

Na str. 1: *1753 na 13 otonbra. Mi braća Skule S(vetoga) Martina u Sutkošanu taknuti Duhom S(vetim) i milošću S(vetoga) Martina ponovismo crikvu negovu da se može u njoj misa govoriti. I učinismo ovu Skulu za moći u napridak jistu crikvu luminati i u poštenu uzdržati s pomoću Božjom i svetoga Martina. I ovda pišemo kapituli po kojih se jimaju vladati jista braća. Ka(pitul) 1. Da bude mir meju braćom ...*

Slijedi 9 kapitula na str. 1, 2 i 3.

Na str. 7: *1753 na 13 otonbra. Ovdi se pišu poštovana braća redovnici. Bi brat po(štovani) go(spodi)n don Pave Grdović parokian od Sutkošana ...* Upisano je svega 8 redovnika.

Na str. 9-11 upisana su braća »šekulari« (svjetovnjaci), njih 100.

Na str. 58 i 115 dva su sporedna zapisa iz g. 1838. i 1843. pisana na talijanskom jeziku.

9. MADRIKULA SKULE SV. ANTONA, g. 1673-1818.

Knjiga od 54 lista veličine 41,2 x 14,0 cm odnosno 108 stranica. Na početku ima još sivi zaštitni list dok je na kraju otpao, kao i korice. Knjiga je manjkava i slabo očuvana, oštećena je od crva i vlage, ali ipak čitljiva. Pisana je kurzivnom glagoljicom do g. 1796, a potom latinicom hrvatskim jezikom do 1818. Prazne su stranice: 11, 54, 71-76, 90-105 i 107. Madrikula je vlasništvo Župnog ureda Sukošan.

Sadržaj: popis braće, kapituli (pravila), zapisnici o izboru uprave (suca i 2 mlađa), obračuni i predaja imovine novoj upravi, »kanti« (dražbe), davanja, dugovanja, kazne i sl. bez pravog kronološkog reda. Pojedinosti:

Na sivom zaštitnom listu zapis je bosančicom u 7 redaka koji je gotovo nečitljiv. Ispod toga Cvitanović je napisao naslov ovoj knjizi: *Bratovština s. Antuna od g. 1673-1818. (Glagoljica).*

Na str. 1 piše glagoljicom: *1673 na 3 decembra počine Skula svetoga Antona u Sudkošanu. Učini prvu brašćinu* (gozbu) *voivoda Mate Pizerić.*

Na str. 2-3 popis je braće redovnika, njih 25, koji su upisani od g. 1673. do 1818.

Na str. 4-14 popis je ostale braće i sestara koji su upisani u tom vremenu.

Na str. 16, 33 i 42 upisano je 5 odredaba (kapitula, pravila), i to u različito vrijeme: g. 1720, 1776, 1783, 1769. i 1770. Evo samo dvije:

1720 na 8 decenbra u Sukošanu. Oblubismo mi braća svetoga Antona da činimo svako godišće jednoga prokaratura. I tako ovo isto (godišće) *učinismo Matu Nadinića neka naša s(veta) Skula grede upravnije i bole.* Str. 16.

Godišća g(ospodino)va 1783 na 25 otunbra. Mi braća Skule svetoga Antona na stolu Luke Šikića odredismo da se ima kantati (j)edna misa za Levačića koi (j)e sagradio menšu od istoga oltara a to da mu je kanta redovnik brat od Skule ... Str. 33.

Na str. 106: *1720 na 8 decembra. Budući ja Pere Peričić u Skuli svetoga Antona i tako ja isti Pere darovah istoi Skuli i braći tersje u Punti bibinskoi a oni da da(j)e(j)u misu na godišće a to zemla i misa za uvik da bude obsluženo.*

10. MADRIKULA SKULE SV. KRIŽA, g. 1751-1818.

Knjiga od 38 listova veličine 30,8 x 21,2 cm odnosno 76 stranica. Uvezana je u korice od kože, a između korica i listova ima po jedan sivi zaštitni list. Nešto je oštećena od vlage i crva, ali ipak dobro očuvana i u cijelosti čitljiva. Pisana je kurzivnom glagoljicom do kraja g. 1788, a zatim latinicom do 1818. Knjigu su započeli pisati s oba kraja pa su tekstovi na str. 68-76 naopako prema tekstovima na str. 1-50. Prazne su str. Ib, 2, 23, 38, 51-67, 71-72 i IIa. Na prednjoj korici Cvitanović je napisao naslov knjige: *Bratovština s. Križa od god. 1751-1818 (Glagolica). Sukošan.* To je ponovio i na prvom zaštitnom listu. Knjiga je vlasništvo Župnog ureda Sukošan.

Sadržaj: zapisnici o izboru uprave (suca i 2 mlađa), obračuni i predaja imovine novoj upravi, »kanti« (dražbe), popis dugovanja iz stare madrikule, pozajmice i sl. bez pravog kronološkog reda, zatim kapituli (pravila) i popis braće. Pojedinosti:

Na str. 1: *1793 ovo godišće bila (j)e pričinjena kandela stara. Učinena je nova po rukam zlatara Nikole Jurovića. Strošeno (j)e suviše staroga srebra cekina 12, li(bar) 28. Bi sudac Anton Medić.*

Na str. 68 naopako: *Odredismo da imamo činiti kantati (j)ednu misu za Mijata Levačića a to za dobročinstvo što učini menšu od oltara istoga i ovu misu da ima plaćati sudac koi bude i ovo da se ima davati dokle bude Skula i isti oltar.* (1783. na 15 decembra).

Na str. 69-70 naopako, upisano je 9 kapitula (pravila). Početak: *1764 na 10 setenbra. Budući se izgubila madrikula naša s(vetoga) Križa i š nom naši kapituli zato mi jista braća učinismo ovi kapituli po kojih se imamo vladati i obsluževati pod penu* (kaznu) *kako kapitul bude zapovidati.*

Na str. 73-76 naopako, popis je braće od početka do g. 1817. Upisano je 112 braće, od čega 7 redovnika.

11. MADRIKULA SKULE DUŠ OD PURGATORIJA g. 1745-1818.

Ovoj madrikuli pripada sveščić od 22 lista koji se čuva u Arhivu JAZU u Zagrebu pod sign. VIII 155 i naslovom: *Odlomak matrikule Bratovštine duša u Sutkošanu, g. 1745-1818*, koji je g. 1958. kupljen od Antikvarijata PNZ u Zagrebu, i drugi sveščić od 24 lista koji se čuva u Župnom uredu u Sukošanu. Budući da je u ovom drugom sveščiću upisano »poslovanje« do kraja g. 1788, a Skula je postojala još g. 1818, što se vidi iz upisa braće, moguće je postojao još jedan sveščić u koji se je upisivalo »poslovanje« glagoljicom i latinicom do g. 1818.

1) Sveščić u Arhivu JAZU ima 22 lista veličine 27 x 18,5 cm koji su tako označeni i od kojih su ispisani samo listovi: 1, 2-3b, 5, 8-10b, dok su ostali prazni. Pismo je kurzivna glagoljica pisana od više pisara sa sjevernodalmatinskim osobinama XVIII. st.

Ovaj sveščić sadrži samo statut (kapitule, pravila) i popis braće g. 1745-1818. Pojedinosti:

Na listu 1: *Mi braća b(laženih) duš od purgatorija učinismo ovu madrikulu kada poča skula jistoga oltara u koju madrikulu oće se zapišivati jista poštovana braća svaki koji hoće a neka daje u skulu kako kapituli budu zapovidati.*

Na listu 2: *Mi braća b(laženih) duš od purgatorija taknuti s jiskrom Duha S(vetoga) i s pomoću duš od purgatorija učinismo ovu skulu na jime novoga oltara koji je učinen na jime blaženih duš od prgatorija i ovdi pišemo kapituli po kojih se jimaju vladati jista braća.* Slijedi 9 kapitula na list. 2-3b.

Na listu 5: *1745 na 12 zuna. Ovdi se pišu poštovana braća redovnici. Bi brat po(štovani) go(spodi)n don Pave Grdov(i)ć parokian od Sutkošana koji nagovori braću učiniti oltar i skulu i kupi na dar ovu madrikulu.*

Bi brat don Grga Nadinić itd. Ukupno je upisano 11 redovnika.

Na listu 8: *Ovdi se pišu braća šekulari* (svjetovnjaci). *Bi brat kapitan Grgo Pizarić* itd. ukupno 148 braće i sestara svjetovnjaka, list. 8-10b (Štefanić 1970).

2) Sveščić u Župnom uredu u Sukošanu ima 24 lista veličine 27,0 x 18,5 cm odnosno 48 stranica. Broširan je, osrednje očuvan. Ispisan je od više ruku kurzivnom glagoljicom osim 2 kratka zapisa latinicom na str. 46 i 48. Prazna je str. 2. Vlasništvo je Župnog ureda Sukošan.

Ovaj sveščić sadrži zapisnike o »kantima« (dražbama), izboru uprave (suca i 3 ili 2 mlađa), obračune i predaju imovine novoj upravi, pozajmice novca, prodaju žita, pohrane novca u škrinju i sl. sve naizmjence do str. 48 i u slijedu od 1745. do 1788. g. Pojedinosti:

Na str. 12: *1752 na 26 novenbra ... Iznemosmo iz (s)krine cikini 7, filipov 10, dukata 4 a to za ka(n)delu od srebra i za križ od latuna a to z dopušćenem star(i)jih kapitana Pizerića, Šime Nadinića, Jakova Smolića Koralije, suca Vujevića.*

Na str. 20: *1757 na 11 februara dadosmo Mandi Torbarinovoj žita kvarte 2 zapada li(bar) pedeset i dvi a ona založi vola Skuli da će p(l)atiti do brašćine, ako ne plati do brašćine neka braća uzmu vola po štimi.*

Na str. 28: *1763 mi braća Skule b(laženih) duš od prgatorija zajmismo Skuli b(lažene) Gospe popovskoj za oltar cikina 3.* To je Skula Gospe od Milosrdja.

12. MADRIKULA SKULE DIVICE MARIJE OD MIRAKULA, g. 1657-1818.

Knjiga danas ima 99 listova veličine 28,2 x 20,5 cm odnosno 198 stranica. Negda je bila uvezana i vjerojatno imala 120 listova, što se može zaključiti po manjkavim sveščićima (16 + 20 + 20 + 4 + 19 + 20 = 99). Ovi sveščići nisu složeni po slijedu događaja; bit će se razišli, pa ponovno privezani. Zbog vlage neke su stranice slabo čitljive, uglovi istrošeni i saviti, a ima oštećenja i od crvotočine. Pismo ove madrikule je kurzivna glagoljica koja ide do g. 1800, a ostalo latinica. Bosančicom su napisana samo 4 retka g. 1667. (str. 166 i 167), a talijanskim jezikom opaske od vlasti koje su knjigu revidirale g. 1745. (str. 77-79). Prazne su stranice: 6-9, 12-14, 28-32, 47, 69-73, 84, 88, 106-119 i 122-144. Knjiga je vlasništvo Župnog ureda Sukošan.

Knjiga sadrži: dva kapitula iz g. 1657, jedan iz g. 1696, popis braće i sestara, zapisnike o izboru uprave (suca i 2 mlađa), obračune i predaju imovine novoj upravi, »kanti« (dražbe), popise dužnika, plaćanje dugova, zaloge za dug (halje, puške, prstena), »note od senice i mrtvine« i sl. bez pravog kronološkog reda. Pojedinosti:

Na str. 1: *U Jisusu lit G(ospod)inovih tad teciše 1657 kada bi početa(k) od ove poštovane Skule Divice Marije od Mirakula i ka Divica Marija je od mirakulo(v) i ona da nam u pomoć bude.*

Kapitu(l) parvi. Ki će se dojti pridati u ovu našu Skulu Divice Marije od Mirakula da jima učiniti lemozinu ku može a to najmane li(bar) 6, tri ovo godišće a do leta tri i sviću.

Kapitu(l) drugi. Ako bi koga g(ospod)in B(og) brata ali sestru sudi iz ovoga svita da jima dati svaki brat i sestra za brata ili sestru soldini 4 za negovu dušu i ki ne bi da ti groši, budi kaštigan izvaržen iz naše Skule.

Na str. 11: je popis braće redovnika, njih 19, od 1657. do 1783.g.

Na str. 15: *U ime g(ospodi)na Boga i Divice Marije lit Gospo(dino)vih 1657 na 3 miseca aprila kada se sastaše ova braća da se popišu na čast i na slavu blažene i slavne Divice Marije majke dekana Vice u kući vojvode Ivana Krećića u Sutkošanu ki čini učiniti ovi naš novi o(l)tar od svojega u(bo)štva na čast i na poštene Divice Marije ki stoji u crikvi s live strani blažene Gospe od Milosrdja ka je prid Sutkošanom crikva nova.*

Bi brat Stipe Krećić namisto oca.

Slijedi popis braće i sestara, njih 195, do g. 1818 (str. 15-22).

Na str. 27: *1657 na 6 miseca otumbra kada počeh pisati ovu madrikulu ja don Mikula Bonaučić kada zapisah najprija braću u nu, budući u ono vrime žaknom pištulski(m) zahvaleći g(ospodi)nu Bogu i Divici Mariji. A ovu madrikulu biše posla vojvoda Ivan Krećić iz Bnetak oltaru svomu koga je učini na poštene i na čast i na slavu Divice Marije da mu bude pomoćnica na onom i na vom svitu nem i braći negovoi amen.*

Na str. 35, 36 i 37 zapisi su glagoljicom iz g. 1723. gdje je nekoliko puta napisano ... *mi braća blažene Gospe od Kanavaca.* Danas u Sukošanu nije poznato značenje riječi »Gospe od Kanavaca«. Možda je to ipak »Gospa od Mirakula«?

Na str. 120-121 popis je sestara, njih 30, od 1657. do 1818?

13. MATRIKULA BRATOVŠTINE GOSPE OD KARMENA U SUTKOŠANU, g. 1638-1818.

Knjiga od 58 listova veličine 26,2 x 20,3 cm. Uvezana je u smeđu kožu, dobro je očuvana. Sva je ispisana (osim str. 2a) čak i na unutrašnjim stranama korica. Pismo je kurzivna glagoljica pisana od raznih ruku, ali pretežu nekaligrafski i neuredni oblici. Na str. 7b i na korici dva su sporedna zapisa pisana bosančicom. Knjiga je sada u Arhivu JAZU u Zagrebu (sign. VIII 154) koji ju je kupio g. 1958. od Antikvarijata PNZ u Zagrebu.

Sadrži: pravila (kapitule), imenik braće, godišnji izbor uprave (suca i 2 mlađa), obračune i predaju imovine novoj upravi, »kanti« (dražbe) mesa i žita i poneku kaznu nediscpliniranoj braći. Sav taj zapisnički materijal razasut je po knjizi bez kronološkog reda. Pojedinosti:

Na list. 3-6 upisan je statut bratovštine (skule). Početak: *1638 na 18 luja kada počesmo Skulu Blažene Gospe od Karmena u Sutkošanu budi nam u pomoć u vike vikom amen.*

Parvi kapitu(l) svaki brat i sestra ki te se pridati u ovu Skulu Divice Marije od Karmena da jima dati najmane li(bre) 3 i sviću a to udile za stolom i da ne mozi sudac pisati nikogar dokle ne pita braću.

Ukupno ima 25 kapitula od kojih su prva 22 pisana od prve ruke, a drugi dodani nešto kasnije. Iz statuta odnosno kapitula se vidi da ova bratovština nije imala posebne fizionomije: glavna je briga za oltar, za ukop braće i za godišnje sastanke. Određuje se da se na skupove ne smije nositi oružje, do koje udaljenosti imaju ići po brata koji je umro izvan mjesta, kako ukopati okuženog: *zavući ga s kukami u grob i zakopati ga.*

Na list. 7-13 imenik je braće redovnika njih 32 i svjetovnjaka kojih je do g. 1818. upisano 270.

Na unutrašnjoj strani prednje korice je ovaj glagoljski zapis: *1645 na 25 luja kada se napovida rat s Turci gospoda bnetačka i činiše Bnečani sve živo i dicu i žene i robu da se ponese i(z) svega kraja go(r)nega u gradi i po školi* (otocima) *a ludi* (ljudi) *ki su za boi da stoj(e) u seli(ma) a tad bih za p(a)rohijana u Sutkošanu ja don Šimun Banović.*

Iako je bratovština osnovana g. 1638, u ovoj knjizi nema njenih zapisnika prije g. 1645. kao ni poslije g. 1747. što znači da knjiga nije potpuna; njen dodatak je vjerojatno izgubljen (Štefanić 1970).

14. MADRIKULA SKULE GOSPE OD MILOSRDJA, g. 1728-1818.

Knjiga od 87 listova veličine 42,3 x 15,4 cm odnosno 174 stranice. Korice su joj ispale, a uvez popustio. Listovi su od vlage potamnjeli i oštećeni na uglovima. Neki listovi su odrezani i manjkaju. Knjiga je pisana od više pisara, kurzivnom glagoljicom do g. 1789, a dalje latinicom. Započeta je pisati s oba kraja pa su tekstovi od str. 107 do kraja naopako u odnosu na one sprijeda. Prazne su stranice: 17, 18, 60-62, 73-106, 139-157, 161-165 i 173. Vlasništvo je Župnog ureda Sukošan.

Knjiga sadrži: zapisnike o izboru uprave (suca i jednog mlađeg), »kanti« (dražbe), davanja, popis pripravnika, obračune, pozajmice novca, davanje novca na dobitak u zalog zlata, »note od šenice i mrtvine«, inventare, imenik braće »šekulara« i redovnika, kapitule i sl. Pojedinosti:

Na str. 9: *1728 na 5 luja. Ovdi se zapišivaju braća ona koja žele biti naša braća od Skule b(lažene) Divice Marije od Milosrja a to u priporuku.*

Budući da u Skuli ne može biti više od 30 braće: 20 redovnika i 10 šekulara (kapitul 12), na ispražnjeno mjesto primao se onaj koji je imao bolju preporuku. Zato su se zainteresirani ovdje upisivali i čekali da ih zapadne ta čast. Taj tekst glasi: *Bi u prokuri Nikola Smolić* itd. Ukupno je ovdje upisano 30 ljudi »u prokuri«, tj. koji čekaju.

Na str. 15: *1736 na 10 luja. Mi ista braća b(lažene) Gospe odlučismo kantati jednu misu za pokoinoga Pavla Laću a to na isti dan od skup(a) a to do nikoliko vrimena dokle se braći bude viditi a jere isti biaše ostavijo Skuli cikina 8 i dolamu s puci i jednu sablu a to ne ostavlajući nam nijedan obnig. I jiste jaspre stratismo u spizu od piatov od peltre* (kositra).

Na str. 137-138 ali naopako i od str. 138 prema str. 137 imenik je braće »šekulara«, njih 58, od 1728. do kraja.

Na str. 159-160 ali naopako i od str. 159 prema str. 160 imenik je braće redovnika, njih 52 od g. 1728. do kraja.

Na str. 167-172 ali naopako i od str. 172 prema str. 167 statut je s kapitulima (pravilima). Početak: *1728 na 20 zunna. Mi bratća b(lažene) Gospe od Milosardja u Sutkošanu učinismo ovu madrikulu po kojo(j) se imamo vladati u lubavi meju sobon kako reče naš Spasitel Isukarst učenikon svoin: mir moj da(j)en vam paki po ton pozna(j)en da ste moi učenici … Ovo sada počimlu kapituli koih bratća meju sobon naredismo i oblubismo uzdaržati u lubavi vazda.* Slijedi 22 kapitula od kojih je 14 napisano pri osnivanju, a drugi su dodavani kasnije. Kapitul 19. napisan je talijanskim jezikom, a 15. se određuje da se na skupu ne smiju piti zdravice: *zašto to dilo ni(j)e redovniško niti je ugodno g(ospodi)nu Bogu.*

Na str. 174 je zapis: *1763 na 5 luja u Sutkošanu. Učinismo oltar od m(r)amora u maloj crikvi i gusta cikini 98. Pisa don Pave Grdović parokian prez spize što se je činilo meštru.*

Postoji još jedan primjerak ove madrikule u vlasništvu talijanskog slavista Artura Cronie. O tome znamo po njegovu članku »LIBAR SKULE BL. D. MARIJE OD MILOSRĐA« U SUKOŠANU KRAJ ZADRA (1727) (Cronia 1936).

Taj primjerak je knjiga od 116 listova veličine 26 x 19 cm uvezana u smeđu kožu. U njoj su ispisani samo kapituli od 7. do 20. i popis braće redovnika i braće svjetovnjaka, str. 3-6, 11-12 i 19-21. Sve ostale stranice su prazne. Manjka prvi list na kojem je napisano prvih 6 kapitula. Pismo je uglata glagoljica i nešto malo latinice, ali na latinskom ili talijanskom jeziku. Najveći dio tekstova napisala je jedna ruka koja piše lijepim rukopisom, a početak kapitula ukrašava inicijalima. Zbog jedinstvenog rukopisa, skraćivanja teksta kapitula i većeg razdoblja kada su upisivana braća, može se zaključiti da je taj »Libar Skule Bl. D. Marije od Milosrđa« prijepis neke starije madrikule učinjen u drugoj polovici XVIII. st., što pretpostavlja i Cronia. Vjerojatno je prijepis učinjen prema našoj madrikuli koju smo naprijed opisali, samo nas zbunjuje godina 1727. u prijepisu, koja je napisana samo na jednom mjestu. To može biti greška prepisivača, a možda i samoga Cronie.

II.

Nakon Tridentinskog sabora (1545-1563) svećenici po župama bili su dužni voditi matične knjige: krštenih i vjenčanih, a poslije krizmanih, broja duša i umrlih (Strgačić 1959), što su oni i vodili, ali nam se sve te knjige nisu svugdje očuvale. O pravilnom vođenju tih knjiga brinule su biskupije koje su ih povremeno pregledavale. Kasnije su matice postale i vlastima zanimljive pa svećenici - matičari dobivaju prerogative javnih državnih službenika. Zato su ih vlasti po potrebi oduzimale i vraćale vlasnicima. Nije nam poznato kako i kada su četiri sukošanske matične knjige došle u obiteljski arhiv Garanjin-Fanfonja (Morović 1965). Osam drugih matičnih knjiga čuvalo se do g. 1949. u Župnom uredu u Sukošanu, a onda su odredbom vlasti dodijeljene Arhivu JAZU, koji ih je ustupio Historijskom arhivu u Zadru gdje se i danas čuvaju (Strgačić 1959).

Glagoljske matične knjige u obiteljskom arhivu Garanjin-Fanfonja, danas u Historijskom arhivu u Splitu:

15. MATICA KRŠTENIH. SUTKOŠAN, g. 1640-1666.
Sveščić od 14 listova veličine 35 x 11 cm u rasutom stanju.

16. MATICA VJENČANIH. SUTKOŠAN, g. 1608-1641.
Sveščić od 38 listova veličine 35 x 11 cm u rasutom stanju.

17. MATICA KRIZMANIH. SUTKOŠAN, g. 1610-1675.
Sveščić od 15 listova veličine 35 x 11 cm u rasutom stanju.

18. MATICA MRTVIH. SUTKOŠAN, g. 1610-1668.
Sveščić od 21 lista veličine 35 x 11 cm u rasutom stanju.

Glagoljske matične knjige u Historijskom arhivu u Zadru:

19. MATICA KRŠTENIH, g. 1658-1732.
Knjiga od 130 stranica veličine 29 x 10 cm. Uvezena je u poluplatno i dobro je očuvana. Slova su na više mjesta izblijedjela, ali su ipak čitljiva. Ispisana je kurzivnom glagoljicom. Na str. 430 je jedan zapis bosančicom: *1760 kada bi kruta zima velika od Miholje do pola maja*. Prazne su str. 199, 242, 245, 362 i 381.

20. MATICA KRŠTENIH, g. 1732-1760.
Knjiga od 350 stranica veličine 28,4 x 9,4 cm. Uvezana je u poluplatno i dobro očuvana osim str. 84-174 koje su oštećene u gornjem dijelu od miševa i na donjem dijelu uglavnom od upotrebe. Sva je ispisana kurzivnom glagoljicom. Čitljiva. Na str. 96 jedno krštenje upisano je latinskim jezikom. Prazne su str. 195, 197 i 198.

21. MATICA KRŠTENIH, g. 1761-1805. i g. 1808-1818.
Knjiga od 332 stranice veličine 27,8 x 10 cm. Uvezana je u poluplatno i vrlo dobro očuvana i čitljiva. Glagoljicom je pisana do g. 1783, a do kraja latinicom, ali ima nešto latinice i g. 1769. Po jedno krštenje upisano je talijanski g. 1767, 1771. i 1774. (str. 59, 89 i 104), a po dva g. 1779. (str. 146 i 147). Jedno krštenje upisano je i bosančicom g. 1780. (str. 157). Sporadično ima glagoljice među latinicom do g. 1792. Ova matica je g. 1813. bila predana francuskim vlastima u Zadru, a zatim vraćena (str. 326).

22. LIBAR BROJA OD DUŠ, g. 1748-1783.
Knjiga od 208 stranica veličine 28,2 x 9,5 cm. Uvezana je u poluplatno i vrlo dobro očuvana. Prvi dio knjige (str. 1-182) je zapravo Matica krštenih g. 1812-1827. pisana latinicom i hrvatskim jezikom, a drugi dio (str. 183-208) je Broj od duš g. 1748-1783. pisan kurzivnom glagoljicom. Tu su podaci i za župu Galovac za g. 1748-1761. jer je tada Galovac bio kapelanija župe Sukošan. Prazne su str. 1, 8, 84-90 i 130-180.

23. MATICA VJENČANIH, g. 1658-1775.
Knjiga od 320 stranica veličine 29 x 10 cm. Uvezana je u poluplatno. Dobro je očuvana i čitljiva. Neke su joj stranice

požutjele. Ispisana je kurzivnom glagoljicom, a prazne su str. 262 i 263. Paginacija je pogrešna: nakon str. 183. vraća se na 174. Na str. 312 je ovjera s pečatom u crvenom vosku: Visto e consistente in pagine No. 312 dall'I. reg. Capitanato Circolare Zara li 26. 9-bre 1826. U matici ima imena i Kotaraca, koji su ovamo prebjegli pred Turcima, npr: *»Mate Novaković i Mandalina Gurguričić oba dva od vlahov koji stoje pri Sukošanu«* vjenčani su g. 1666 (str. 26).

23. MATICA VJENČANIH, g. 1776-1826.

Knjiga od 190 stranica veličine 29,1 x 10,3 cm. Uvezana je u poluplatno, vrlo dobro očuvana i čitljiva. U njoj se nalazi i latinička Matica krizmanih g. 1786-1825 (str. 171-176). Pisana je kurzivnom glagoljicom do g. 1783, a do kraja latinicom. Ima nešto latinice i od g. 1777. Od g. 1808. do 1812. nema ni jednog vjenčanja. Vjenčanja g. 1825. i 1826. upisana su na talijanskom jeziku i vrlo kratko.

25. MATICA MRTVIH, g. 1658-1759.

Knjiga od 352 stranice veličine 29 x 9,5 cm. Uvezana je u poluplatno i dobro očuvana. Prvi listovi su od vlage izblijedjeli, ali čitljivi. Sva je pisana kurzivnom glagoljicom. Prazne su str. 294 i 295. Ima mnogo prebjega iz Ravnih kotara koji se skloniše u Sukošan za Kandijskog rata. U veljači g. 1662. poginula su 23 Sukošanca kod Otresa u borbi s Turcima. To su: Ivan Milošević, Anton Rebac, Jure Rafajlović, Toma Vučković, Tome Šćavunović, Anton Rebac, Luka Bulić, Toma Pavlićev, Ivan Matić, Frane Brčić, Pave Rebac, Nikola Kovač, Bare Matanić, Jure Stojčević, Ivan Brkić, Grgo Bričić, Nikola Radat, Petar Kičić, Vučen Dragičević, Grgo Klančić, Petar Vezli, Vulija Vezli i Ilija Grbić (str. 12-14).

26. MATICA MRTVIH, g. 1765-1799.

Knjiga od 152 stranice veličine 27,8 x 9,8 cm. Uvezana je u poluplatno, dobro očuvana i čitljiva. Ispisana je kurzivnom glagoljicom do g. 1784, a do kraja latinicom, ali ima latinice i u g. 1778-1780. G. 1792. upisan je jedan slučaj glagoljicom. Prazna je str. 18.

Tih osam matica dao je g. 1908. uvezati Giovani Battista de Krekich-Strassoldo viši savjetnik Namjesništva u Trstu, vjerojatno iz rodoljubnih pobuda jer njegovi preci potječu iz Sukošana. Poznavao je glagoljicu i bosančicu te je svakoj knjizi izradio indekse imena s godinama kada se spominju (Cvitanović 1951).

27. MATICA KRŠTENIH U GALOVCU, g. 1768-1801.

Knjiga od 43 lista veličine 28,3 x 9,6 cm odnosno 86 stranica koje su sada označene. Između str. 2. i 3. i str. 84. i 85. manjkaju po 3(?) lista, što se vidi po prekidu kontinuiteta pisanja. Listovi su na početku i kraju oštećeni, potamnjeli i izlizani, a list 29/30 nema svoga para jer mu je odrezan. Oštećenja su i na rubovima. Knjiga nema korica. Pisana je kurzivnom glagoljicom do g. 1789, a zatim latinicom do kraja g. 1796. Od travnja 1797. dalje do 1801. opet se piše glagoljicom. Pet je krštenja upisano bosančicom g. 1789. i 1790. Pisari su kapelani i župnici Galovca. Prazne su str. 1. i 81, a bila je i str. 2. dok na njoj nisu upisane neke črčkarije latinicom i glagoljicom.

Župa Galovac nekada je bila u sastavu župe Sukošan pa se ova matica i čuva u Župnom uredu u Sukošanu.

III.

U Historijskom arhivu u Zadru u zbirci zadarskih knezova pod naslovom: Tastamenti presentati nella Cancellaria dei Conti di Zara (1318-1797) u 7 velikih svezaka-knjiga, među oporukama pisanim latinski, talijanski i hrvatski latinicom, uvezano je oko 310 oporuka sa zadarskog područja pisanih glagoljicom.

Među tim oporukama ima ih 10 koje su napisali župnici Sukošana don Pave Grdović, don Jerolim Šimić, don Šime Špar i župnik Dračevca don Jure Nižić za Lucu Martincevu iz Sukošana. Te oporuke obično su napisane na prednjoj stranici prvog lista arka papira (neke i na više stranica i više araka) dok iza toga slijedi prijevod oporuke na talijanskom jeziku koji je napisao notar i dodao svoje primjedbe, datum smrti i sl. kad je oporuku primio od župnika. Ti arci odnosno listovi različitih su veličina i naknadno uvezani. Tada su i prišiti lijevom stranom u knjigu te im se širina ne može točno izmjeriti. Stoga pored broja koji označava širinu stavljen je upitnik, a to znači da je to približna širina lista. Evo tih oporuka:

28. OPORUKA DON MIŠKA SMOLIĆA, g. 1727.

Pisana je na prednjoj stranici lista papira veličine 28,1 x 19 cm koji je lijevom stranom prišit u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je napisao 25. listopada 1727. don Pave Grdović, a svjedoci su bili don Miat Marinović i don Jure Proto. Evo čitav tekst te oporuke:

1727 na 25 otonbra.

Ja don Miško Smolić čujući se u lošu životu a u dobroj pameti

poručujem dušu go(spodinu) Bogu a tilo da bude pokopano u crikvi s(vetoga) Kasiana. A sada činim pisati moi taštamenat koi oću da bude dobar po mojoj smrti.
Sada ostavlam jedan cikin u crikvu s(vetoga) Kasijana neka kupe kamiž za oni u koi mene ukopaju i neka drže manine (valjda masline?) *dokle da cikin meštar Frane. Ostavlam Skuli Duha S(vetoga) groša 10.*
Ostavlam parokianu nakon parokiana masline u Gunači moi dija da mole Boga za me i za moi mrtvi. Ostavlam moi dio od intrade i od blaga svega mojoi braći da drže dokle su živi zajedno a po smrti Nikole i Mate ostavlam sve Vidu momu sinovcu. Ako li bi se braća podililа ostavlam Nikoli braide i masline moi dio. Ako li bi bio koi pop od kuće isti moi dio ostavlam istomu popu ki bude.
Ostavlam na moi god da imaju držati popov koliko budu moći, vazda da to čini koi bude uživati moje.
Sada činim moga prokaratura parokiana nakon parokiana.
Pisah ja isti don Pave Grdović parok od Sutkošana po zapovidi istoga don Miška Smolića prid svidoci don Miatom Marinovićem i don Jurom Protom.
(HAZd. Tast. sv.II. list. 246)

29. OPORUKA DON PAVE GRDOVIĆA, g. 1763.

Pisana je na 4 stranice odnosno na 2 lista papira od kojih je svaki veličine 28,4 x 20? cm, koji su prišiti lijevom stranom u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je napisao sam don Pave Grdović dugogodišnji župnik u Sukošanu rodom iz Sutomišćice na otoku Ugljanu, koji već na početku određuje da bude pokopan u *crikvi svete Fumije u Sutomišćici.* Nakon što je u oporuci najveći dio svoje imovine rasporedio braći i brojnoj rodbini u Sukošanu i Sutomišćici, završava na str. 2: *Ja jisti don Pave potvrju(je)m kako ozgora* i na str. 3. i 4. nastavlja:

A sada ostavlam Grgi i Jivi i Jerolimu mojoj braći svakomu po jedan dukat a don Jivi Jerolimovu šubu ku nosim, Šimici Grginu jedne papuče, Mati Jivinu jedne papuče, Pavi nećaku ako bude pop brvija(l) i Život svetih i Pokriplene umirućih i moju kotu i dolamu od raše. Malomu Jeri prsten od zlata a drugi prsten Stipi malomu ako bude pop. Pavi sinovcu gaće modre sponami sebrini(mi), Anti ječermu vinovu sponami sebrnimi i kota(l) od rakije koji sam bijo dajo Juri i Pavi neka im buda(!) za vazda.
Ostavlam da imaju učiniti jedan rub pristojni s mirlići velikimi na oltar s(vetoga) Kasiana. Ostavlam Skuli vičere Go(spod)ne

cikina 2 i da s(a)n jim priporučen u š(vetim) s(a)krificiji. Ostavla(m) Skuli Gospe od Milosrja filip 1 a Skuli od Biograda filip 1.
Ostavlam da mi kupe četiri duplira a ona dva koja su doma neka gore dokle se sprovod dospije pak neka se donesu u crikvu s(vetoga) Kasiana u Sukošan. Takojer narejujem da kako preminem jimaju udile dati reći mis sto podeset u Sutumišćici a pedeset u s(veti) Kasijan.
Jošte narejujem da moje siromaštvo što je na Sutkošanu ne ima pojti na ženske glave nego na mužke a ženskim da se dade ruho kako je običaj od mista.
A sada narejujem ako Jere bude pop da don Mate i Jivicu (!) uzmu sebi jednoga od sinovac ali Pavina ili Antina sina koi te ovo uzdržati. I sada priporučujem don Mati i Jivici njihovu braću da se ima(ju) lubiti i držati kako se pristoji i pomagati jedan drugoga u svakoj potribi tako i u napridak koi budu. Ako bi go(spodi)n Bog sudijo Jivici prvo Anice, da Anica ima stati u Sutkošanu svoim sinom i da bude gospodarica dokle bude živa.
Ostavla(m) Luci u mostir da svako godišće kad bude maslin u Sutkošanu da jej daju po jedan sić ula.
A sada narejujem da moji sinovci imaju učiniti krminu po(štovanoj) braći od Skule vičere Gospodinove.
A sada činim moji prokaraturi parokiana od Sutumišćice nakon parokiana i parokiana od Sutkošana, parokiana nakon parokiana, neka budi činiti ispunevati moje naredbe.
Pisah ja don Pave Grdović parokian od Sutkošana s mojom rukom i potvrjujem kako ozgora.
(HAZd. Tast. sv. III. list 420 i 421)

30. OPORUKA ŠIME MARTINCA, g. 1762.

Pisana je na prednjoj stranici lista papira veličine 28,8 x 20,3 cm koji je lijevom stranom prišit u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je pisao 11. rujna 1762. don Jerolim Šimić župnik Sukošana, a svjedoci su bili Luka Stari Smolin i Mio Levačić. (HAZd. Tast. sv. III. list 765)

31. OPORUKA IVICE GARDOVIĆA, g. 1774.

Pisana je na prednjoj stranici lista papira veličine 28,6 x 20 cm koji je lijevom stranom prišit u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je napisao 11. ožujka 1774. don Šime Špar

župnik Sukošana, a svjedoci su bili Andrija Jelavica iz Zadra i Jakov Matošić iz Sukošana. (HAZd. Tast. sv. IV. list 46)

32. OPORUKA DON JURE ŠIKIĆA, g. 1774.

Pisana je na prednjoj stranici lista papira veličine 28,6 x 20? cm koji je lijevom stranom prišit u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je napisao 6. veljače 1774. don Šime Špar župnik Sukošana, a svjedoci su bili Šime Pašića i Lovre Dijanov. (HAZd. Tast. sv. IV. list 108)

33. OPORUKA VICENCA SUDIJE, g. 1774.

Pisana je na prednjoj stranici lista papira veličine 27,6 x 20? cm koji je lijevom stranom prišit u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je napisao 14. travnja 1774. don Šime Špar župnik Sukošana, a svjedoci su bili Mio Levačić i Mate Pavić. (HAZd. Tast sv. IV. list 294)

34. OPORUKA PAVE LETINE, g. 1775.

Pisana je na prednjoj stranici lista papira veličine 20,2 x 14 ? cm koji je lijevom stranom prišit u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je napisao 28. studenog 1775. don Šime Špar župnik, a svjedoci su bili Tomiša Peričić i Mate Štaun. U oporuci se ne spominje Sukošan, ali nam to određuju prezimena oporučitelja, svjedoka i župnika. (HAZd. Tast. sv. IV. list 383)

35. OPORUKA STIPE MARINKOVIĆA, g. 1776.

Pisana je na prednjoj stranici lista papira veličine 28,7 x 20? cm koji je lijevom stranom prišit u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je napisao 17. travnja 1776. don Šime Špar župnik Sukošana, a svjedoci su bili Frane Pačić(?) i Šime Smolić. (HAZd. Tast. sv. IV. list. 384)

36. OPORUKA LUCE MARTINCEVE, g. 1775.

To je oporuka Luce Martinceve iz Sukošana koja je bila na službi *»u Mande Grdovića u Gaženicah«*. Pisana je na drugoj stranici lista papira veličine 29,1 x 20? cm koji je desnom stranom prišit u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je napisao 28. ožujka 1775. u Gaženicama don Jure Nižić župnik Dračevca, a svjedoci su bili Stipe Petrićev i Miho Marcelić iz Sutomišćice. (HAZd. Tast. sv. IV. list. 436)

37. OPORUKA GAŠPARA ŠTAUNA, g. 1778.

Pisana je na prednjoj stranici lista papira veličine 28,9 x 20? cm koji je lijevom stranom prišit u knjigu. Pismo je kurzivna glagoljica. Oporuku je napisao 2. lipnja 1778. don Jerolim Šimić župnik Sukošana. On pišè krupnim slovima, po čemu se izdvaja i lako prepoznaje njegov rukopis. Svjedoci na oporuci su bili Anton Torbarina i Anton Štrena. (HAZd. Tast. sv. IV. list. 519)

IV.

Nakon opisanih madrikula, matica i oporuka imamo još nekoliko glagoljskih rukopisa različitog sadržaja:

38. ZBORNIK DUHOVNE GRAĐE (IZ DIVKOVIĆA, KAŠIĆA I DR.), kraj XVII. st.

Knjižica od 42 lista veličine 20 x 15 cm. Manjkaju neki listovi i korice. Osnovni dio knjižice (list. 2-22) pisala je jedna ruka koja piše kasnim glagoljskim kurzivom sjevernodalmatinskog tipa. Ostali dio knjižice ostao je prazan pa je na nekim listovima neka druga početnička ruka pokušavala štošta pisati.

Sadžava duhovne pjesme za blagdan Tijelova. Najprije je sedam pjesama prepisanih iz M. Divkovića, Nauk krstjanski (mali), zatim obred procesije na Tijelovo prepisan iz B. Kašića, Ritual rimski (Rim 1640) i razno. Potanje:

List. 2-5: *Versi prilike Isusove veli lipi.*

List. 5-10: *Molitve na verse složene na poštene gospodina Isukrsta našega spasitela.* Pod tim je naslovom pet pjesama: *Zdravo sveto Božj(e) Tilo, Zdravo Tilo Božj(e) sveto, Zdrav Isuse sinu Boga, Zdrav Isuse gospodine* i *Svi hvalimo Gospodina.*

List. 10-13: *Vele slatko i bogolubno prigovarane meju križem i Gospom Divicom Mariom.*

List. 14-20: *Od prosesiona na svetkovinu pr(i)svetoga Tila Isukrstova.* Tu je pet pjesama: *O j(e)ziče spivai virno, Svetkovine i vesela, Rič privična ishodići(!), Naš Ejsuse(!) odkupniče* i *Vični kralu vične od slave.* Zatim je ostali tekst s rubrikama i pjesmom: *Počitaimo dakle smerni.*

List. 20b-22: *Pisan svetoga Ambroza i Agustina privrnuta na hvalu slavne Divice Marie maike od milos(r)dja.*

List. 22b-42b pretežno prazni samo negdje su početničkom rukom pisani odlomci iz đačkih skripata.

Rukopis je vjerojatno iz druge polovice XVII. st., što potvrđuje karakter pisma i papir. Na listu 1 otisnut je pešat na kojemu se vidi lik biskupa i naokolo legenda: *PARO(CHIA) DI S. (C)ASSIANO.* Dakle, knjižica je nekad bila u Sukošanu. Danas se čuva u Arhivu JAZU u Zagrebu pod sign. IV a 21 i ne zna se kojim putem je tamo dospjela (Štefanić 1970).

39. KOMAD ZBIRKE PROPOVIJEDI, XVIII. st.

Sveščić od 12 listova veličine 19,5 x 14 cm koji je pripadao većoj cjelini. Listovi 1 i 12 su otkinuti i vjerojatno nisu pripadali istom sveščiću. Prazni su listovi 10b-11b, a ostali su ispisani kurzivnom glagoljicom. Sudeći po pismu može se svrstati u XVIII. st., a po listiću na kojem piše: *Iz Sukošana 2 Rujna 1857.* odnosi se na Sukošan, gdje ga je našao Ivan Kukuljević i taj listić ispisao. Sveščić se čuva u Arhivu JAZU u Zagrebu pod sign. IV a 80/2.

Sadržaj: Dio jedne zbirke propovijedi, ali je samo jedna propovijed putpuna pod naslovom *Od povraćanja na grih* (list. 1-10). Od druge propovijedi pod naslovom: *Od ufanja* samo je početak (list 12-12b)(Štefanić 1969).

40. NAREDBA ZADARSKOG KNEZA SUCU OD SUKOŠANA, g. 1662.

Jedan list papira veličine 15 x 21 cm u spisima nekadašnjeg samostana sv. Nikole u Zadru (sign. I/C, 1. 58. Historijski arhiv u Zadru). Pisana je na prednjoj strani kurzivnom glagoljicom i glasi:

Knez zadarski

Sudče od Sudkošana na ime go(spodina) doktura Šime Jlubavčića šindika i prokuratura postovanih koludric svetoga Mikule zapovij Jakovu Vujaviću Vlahu ki stanuj(e) u Sudkošanu, da kako požejne žito šiano na zemli jistih koludric u Hrudi, nima u jistu zemlu vičše pačati, ma pusti(ti) ju u slobod(u) jistih koludric i jnihova go(spodina) prokuratura pod penu libar 100 priklojnenih komori fisk(a) i ostali(h) većih od pinez i telesnih u vojli pravde i tako ~

Iz Zadra na 7 luja 1662.

K.H.P.Z.

Drugom rukom: *Bi ov mandat (p)rzentan Jakovu Vujavića na Sutkošanu na 9 luja 1661.(!)*

Ovdje označena g. 1661. očito je pogrešno upisana i treba biti g. 1662. (Strgačić 1949).

41. POPIS CELEBRANIH MISA, g. 1737.

Sveščić od 4 lista veličine 28 x 10 cm, sada označenih 8 stranica. Pismo je kurzivna glagoljica, a piše don Šime Grdović vicekapelan od Sukošana koji je primio jedno ždrijebe od Marije

Žuleve da moli Boga za njene mrtve. Izgovorio je ukupno 111 misa, str. 1-4. Prazne su str. 5-7, a na str. 8. upisani su neki primici i izdaci novca g. 1739. Sveščić se nalazi u Historijskom arhivu u Splitu u spisima arhiva obitelji Garanjin-Fanfonja pod br. 43.

42. PROCJENA ŠTETE, g. 1763.

Listić papira veličine 14,3 x 20 cm. Na prednjoj strani je ispisan kurzivnom glagoljicom. Sadržaj: Dva štimadura (procjenitelja), na poziv don Grge Raspovića, procjenjuju *štetu u prosu na Žednicah*. Bilo je štete u prosu 1 kvarta. Pisao je don Pave Grdović župnik Sukošana. Listić se nalazi u Historijskom arhivu u Splitu u spisima arhiva obitelji Garanjin-Fanfonja pod br. 52.

43. TROŠKOVI ZA OLTAR B. GOSPE OD MILOSRJA, g. 1762-1763.

Dva lista papira svaki veličine 28,3 x 19,7 cm odnosno 4 stranice. Na str. 1-3 pisao je don Pave Grdović isplate (novaca) meštru Pijeru Digani koji je radio oltar Gospe od Milosrđa i još neke druge izdatke. Na str. 4 drugom rukom napisan je *»konat od jaspre od mrtvin(e) u Sutkošanu na 8 luja 1765«*. Slijedi popis devetorice darovatelja koji daju od 20 do 50 libara. Na istoj stranici, ali obrnuto, neka od tih imena upisana su talijanski. Ovaj dvolist nalazi se u Župnom uredu u Sukošanu.

44. PISMO (POTVRDA) ZA PRODANO VINO, XVIII. st.

List papira veličine 21,3 x 13,4 cm pisan na prednjoj strani kurzivnom glagoljicom:

1700. na 3 agusta. Ja Miko Manoš i(z) Zlarina prodah vino u Sutkoštanu Mišu Pozarini, vina barili 40. I bi svidok kapitan Pere Pizerić i suci od Sutkošana. Pisah ja isti don Pave Grdović parokian od Sutkošana.

U ovom pismu sporna je godina 1700. Vjerojatno je nečitko u originalu upisana ili krivo transliterirana. Don Pave Grdović bio je župnik Sukošana tek g. 1721-1762. Pismo se nalazi među glagoljskim oporukama, koje je sakupio don Krsto Stošić, u Gradskom muzeju u Šibeniku (Šupuk 1957).

45. ODLOMCI BREVIJARA, XV.st.?

To je 10 listova (pergamene?) veličine 27 x 18,5 cm uvezanih u »2. tomu Berčićevih odlomaka« označenih br. 18-27, koji se sada nalaze u Publičnoj biblioteci u Lenjingradu, kamo su dospjeli s Berčićevom ostavštinom g. 1873. Nisu pobliže opisani.

Vjerojatno pripadaju nekom starom brevijaru, a u njima se prema Milčetiću govori o grijesima, što se iz kratkog citiranog primjera može i pretpostaviti. Ima velikih i šarenih inicijala, a neki su latinski. Na listu 27a piše: *S.Cassiano*, po čemu zaključujemo da je te odlomke Berčić našao u Sukošanu oko 1860 (Milčetić 1955).

Glagoljske tiskane knjige

Od glagoljskih tiskanih knjiga župa Sukošan posjeduje ove:
MISAL RIMSKIJ ... (R. Levakovića) Rim 1631. g.
2 primjerka
MISSAL' RIMSKIJ ... (M. Karamana) Rim 1741. g.
3 primjerka
MISSE ZA UMERVŠIE (A. Juranića) Rim 1767. g.
1 primjerak
MISI ZA UMR'ŠEE (A. Parčića) Rim 1894. g. 1 primjerak
RIMSKI MISAL ... (A. Parčića) Rim 1905. g. 1 primjerak

Sve je te knjige izdala Congregatio de propaganda fide u Rimu. Uvezane su u kožu i dosta dobro uščuvane.

*

U ovom prilogu opisano je 45 sukošanskih glagoljskih spomenika (natpisi, knjige, spisi) koji su nam se očuvali do danas. Zasigurno ih je bilo i više, ali su propali u paljenju i razaranju Sukošana koji je dugo bio na mletačko-turskoj granici i česta meta turskih napada. I u bijegu i selidbama stanovništva knjige i spisi su propadali i gubili se, pa je moguće da se još neki otkriju u kojem muzeju ili arhivu u zemlji ili inozemstvu. Nabrojili smo još i 8 tiskanih glagoljskih knjiga, koje su također naša kulturna baština.

SVEĆENICI SUKOŠANCI I ŽUPNICI I KAPELANI SUKOŠANA

U opisanoj građi ima dosta imena svećenika. To su odreda naši popovi glagoljaši koji su bili ili rođeni Sukošanci ili iz drugih okolnih mjesta, ali su u Sukošanu obnašali službu župnika ili kapelana. Potrebno ih je ovdje spomenuti i tako otrgnuti zaboravu. Ti naši glagoljaši potekli iz naroda, živjeli su za taj narod i s

njim dijelili svako zlo i dobro. Bili su mu duhovni i narodni vođe. Neprocjenjiva je njihova zasluga ne samo za očuvanje kontinuiranoga vjerskog života nego i narodnog bića, samostalnosti i svijesti. Njihova je velika uloga u očuvanju i razvoju hrvatskoga jezika i narodne kulture uopće. Teško je zamisliti kakva bi bila svijest, a i život Sukošanaca da nije bilo popova glagoljaša. Niti ovdje opisanih glagoljskih spomenika ne bi bilo da nije bilo popova glagoljaša. Zato ih se s ponosom i poštovanjem sjećamo.

Navest ćemo abecednim redom svećenike Sukošance i približne godine kada su i gdje služili, a zatim kronološkim redom župnike i kapelane u Sukošanu i približno vrijeme njihova službovanja.

Svećenici rodom iz Sukošana

1. Blagdan pop, oko g. 1665.
2. Barbić (Barba) don Mate. Dobio dopust boraviti u Padovi g. 1770, 1772. i 1777. Umro 20.10.1786. u 66. godini.
3. Bonaurić don Jure. Župnik Sukošana g. 1608-1623. Umro 3.5.1623.
4. Bonaurić don Mikula. Župnik Dračevca i Crnoga g. 1664-1671.
5. Cimerić don Šime. Župnik Ražanca g. 1603. Umro g. 1630.
6. Čikić don Pave, oko g. 1690.
7. Dražić don Bare, rođen 23.7.1803. Župnik Gorice g. 1827, Poljica g. 1830. i Škabrnja g. 1836. Umro 5.3.1849.
8. Dražina don Šime, oko g. 1700.
9. Gabić don Ante. Umro 21.6.1824.
10. Grdović don Ante. Vicekapelan Sukošana g. 1748-1753, župnik Prkosa g. 1751, kapelan Galovca g. 1753, župnik Škrabrnja g. 1756, kapelan Sukošana g. 1765. Umro 18.5.1806. u 86. godini.
11. Grdović don Jerolim. Dobio dopust boraviti u Trstu g. 1778.
12. Jakovčić don Šime. Župnik Bibinja g. 1665.
13. Jerak don Josip, rođen 6.8.1847. Zaređen je 11.3.1870. Služio je u Viru, Vrsima i Tinju. Umro 20.9.1884.
14. Jerak o. Rudolf, rođen 4.8.1923. u Debeljaku. Postao svećenik franjevac trećoredac g. 1948. Služio u Zagrebu, Zagorju, Školjiću, Zadru i Kotarima (Okić) gdje djeluje i danas.
15. Karanović don Marko. Umro 26.4.1763.
16. Klaričić don Pere. Župnik Prkosa g. 1706. Umro 14.5.1724.
17. Krečić (Krekić) don Jerko. Prisustvovao dijecezanskoj sinodi

u Zadru g. 1680. kao kapelan Crnoga. Umro 22.11.1693.
18. Krekić don Jure. Umro 13.5.1774.
19. Labus don Ante, rođen 10.6.1750. Župnik Filipjakova g. 1779-1780. Umro 1.2.1782.
20. Levačić don Ante. Umro 13.9.1743.
21. Levačić don Tome. Umro 2.2.1759. u 55. godini.
22. Marinović don Mate. Župnik Škabrnja g. 1727. Umro 14.9.1752.
23. Marinović don Mijat (Mihat). Umro 10.11.1768. u 85. godini.
24. Marinović don Miško. Župnik Dračevca g. 1693-1695, viceparokijan Sukošana g. 1708, a kapelan g. 1714-1715. Umro 15.1.1722. u 70. godini.
25. Marinović don Nikola. Umro 3.9.1739.
26. Marinović don Pere. Župnik Crnoga, Dračevca g. 1695-1702. Umro 17.3.1721.
27. Martinčević don Šime, oko g. 1738.
28. Milošević don Mate. Župnik Kožina g. 1730. Umro 23.5.1742. u 35. godini.
29. Milošević don Šime. Umro 2.10. 1777.
30. Mrleta don Mate. Župnik Crnoga g. 1735. Umro 16.12.1758.
31. Nadi(h)nić don Grgo, oko g. 1719.
32. Novoselić don Ivan. Umro 2.2.1640.
33. Pašić (Paša) don Ante. Župnik Gorice g. 1741-1743. gdje je umro 19.8.1743. u 30. godini.
34. Peričić don Grgo, oko g. 1665.
35. Peričić don Jure. Umro 6.10.1647.
36. Peričić don Eduard, rođen 31.12.1935. Postao svećenik 21.7.1963. Bio župnik Murvice i Petrčana. Profesor i znanstveni radnik.
37. Perić don Ante. Župnik Gorice. Umro 9.8.1833.
38. Piljušić don Miho, oko g. 1670.
39. Pizerić don Ive. Župnik Škabrnja g. 1722-1727. Umro 29.8.1727. u 33. godini.
40. Pletikosić don Stipan. Umro 21.11.1697.
41. Protić (Proto) don Jure. Župnik Gorice g. 1725. Umro 15.12.1755.
42. Raspović don Andrija, rođen 28.11.1885. Postao svećenik 17.7.1910. Župnik Dragova, Popovića, Nadina i Sukošana g. 1942-1964. Umro 9.2.1966.
43. Raspović don Grgo. Kapelan pa viceparokijan Sukošana g. 1778-1780, a župnik g. 1782. Boravio u Padovi mjesec dana g. 1777. Umro 7.3.1807. u 88. godini.

44. Raspović don Mile. Župnik Prkosa g. 1681, Škabrnja g. 1686-1719. Bio na dijecezanskoj sinodi u Zadru kao župnik Prkosa g. 1680. Umro 28.10.1722. u 70. godini.
45. Raspović don Vicko. Umro 8.10.1745. u 70. godini.
46. Rašo don Šime, rođen 8.10.1847. Zaređen 27.9.1870. Služi u Obrovcu skoro sav svoj svećenički život. Umro 17.10.1930.
47. Skandali don Ante - Luigi, rođen 11.3.1847. Župnik Tinja g. 1870-1890. Umro 4.9.1890.
48. Smolić don Jakov. Župnik Prkosa Škabrnja g. 1731. Umro 9.1.1751. u 45. godini.
49. Smolić don Jive, oko g. 1737.
50. Smolić don Miško. Vicekapelan Sukošana g. 1715. Župnik Dračevca, Crnoga g. 1718. Umro 3.12.1727. u 50. godini.
51. Smolić don Nikola. Župnik Dikla g. 1740, Gorice g. 1743-1750. Umro 14.3.1750.
52. Stoičević don Ive. Umro 7.8.1639.
53. Stošić don Bare, oko g. 1603.
54. Ščavun don Ive. Umro 29.5.1689.
55. Šikić don Jure. Umro 11.2.1774. u 47. godini.
56. Torbarina don Jerko. Umro 28.12.1816. ... *žakan od malih red od 28 godin cirka*. Bio je vjerojatno tek subđakon.
57. Torbarina don Krševan, rođen 6.2.1814. Župnik Turnja g. 1843-1846, Sukošana g. 1846-1875. Umro 22.4.1875.
58. Torbarina don Marko, rođen 26.11. 1852. Župnik Sukošana g. 1875-1883, Gorice i Raštana do g. 1914. Posjedovao je malu ručnu tiskaru za svoju i crkvenu upotrebu, ali mu je talijanski okupatori zapališe zajedno s kućom g. 1943.
59. Torbarina don Mate. Umro 23.6.1741. u 65. godini.
60. Torbarina don Šime, rođen 8.9.1907. Zaređen 3.4.1933. Služio je Medviđe, Ervenik, Benkovac. Prozvan je »apostol Bukovice« jer je u II. svjetkom ratu i poslije rata obavljao dušobrižničku službu po cijeloj Bukovici.

Župnici i kapelani u Sukošanu

Župnici :

Prezime i ime	Spominje se godine	Mjesto porijekla
1. Lovro	1355.	
2. Kuzmić don Ivan	1474-1482.	
3. Tolić don Mate	1523.	Biograd
4. Bartulić don Jakov	1579.	Preko
5. Grančarić don Grgur	1598.	Zadar
6. Fatović don Lovro	1603.	Savar
7. Rušinić don Ivan	1616-1618.	Veli Iž
8. Bonaurić don Jure	1623.	Sukošan
9. Marasović don Jure	1623-1633.	Sali
10. Mucinigović don Matij	1634.	Sali
11. Banović don Šimun	1634-1650.	Bibinje
12. Šangulin(ić) don Ivan	1650-1658.	Diklo
13. Božičević don Mihovil	1658-1665.	Sutomišćica
14. Špar don Luka	1666-1670.	Sutomišćica
15. Velislavić don Šime	1670-1717.	Sutomišćica
16. V(e)rgada don Jere	1717-1721.	Vrgada
17. Grdović don Pave	1721-1762.	Sutomišćica
18. Šimić don Jerolim	1762-1769.	Sutomišćica
19. Špar don Šime	1769-1776.	Sutomišćica
20. Čalović-Radošević don Šime	1776-1778.	Tkon
21. Šimić don Jerolim	1778-1779.	Sutomišćica
22. Raspović don Grgo	1779-1780.	Sukošan
23. Šimić don Jerolim	1780-1782.	Sutomišćica
24. Raspović don Grgo	1782.	Sukošan
25. Calović don Šime tzv. Grgo	1782-1803.	Tkon
26. Stručić don Bože	1803-1814.	Kožino
27. Calović don Šime	1814-1825.	Tkon
28. Calović don Šime ml.	1825-1846.	Tkon
29. Torbarina don Krševan	1846-1875.	Sukošan
30. Torbarina don Marko	1875-1883.	Sukošan
31. Pavlović don Ante	1883-1884.	Molat
32. Bazdarić don Ivan	1884-1888.	Novigrad
33. Jadrošić don Petar	1888-1904.	Premuda
34. Basioli don Ugo	1904-1920.	Sali
35. Ivasović don Srećko	1920-1923.	Kaštel Stari
36. Čotić don Ante	1923-1927.	Lisice (Herceg.)
37. Rudelić don Krsto	1927-1942.	Radovin
38. Raspović don Andrija	1942-1964.	Sukošan
39. Zorica don Ivan	1964.	Biograd

Kapelani :

1. Radoslavić don Nikola	1425-1428.	
2. Bonaurić don Jure	1608-1622.	Sukošan
3. Rušinić don Ivan	1611-1616.	Veli Iž
4. Banović don Šimun	1627-1630.	Bibinje
5. Jakovčić don Šimun	1641-1647.	Tkon
6. Lisičić don Miho	1643-1647.	Kukljica
7. Marinović don Miško	1708.	Sukošan
8. Krstić don Dume	1713-1714.	Preko
9. Marinović don Miško	1714.	Sukošan
10. Krstić don Dume	1714-1715.	Preko
11. Smolić don Miško	1715.	Sukošan
12. Vergada don Jere	1715-1717.	Vrgada
13. Grdović don Šime	1737-1748.	Sutomišćica
14. Grdović don Mate	1748-1753.	Sukošan
15. Marinović don Mijat	1756.	Sukošan
16. Grdović don Mate	1761.	Sukošan
17. Raspović don Grgo	1778.	Sukošan
18. Calović don Šime ml.	1820-1825.	Tkon

U spisima zadarskih javnih bilježnika, prema prilogu o. Petra Runje, spominju se još ovi svećenici:

Matej iz sela »Perglano«, g. 1386.

Dragonja, glagoljaš u »Perglinavas« i »Perglinadraga«, druga pol. XIV. st.

Šimun, rektor crkve u mjestu »Mocro«, g. 1385.

Butko, župnik sv. Martina »de Pregliano«, g. 1399.

Juraj, kapelan sv. Martina u mjestu »Perglani«, g. 1407.

Juraj Cvitković, župnik sv. Martina u mjestu »Perglano«, g. 1408.

Grgo pok. Martina »de Perglano«, g. 1434.

Juraj Radinić, župnik sv. Martina u »Perglane«, g. 1504.

Ti su svećenici bili i djelovali u nekadašnjim zaseocima Prljane i Mokro blizu Sukošana koji su spaljeni i razoreni od Turaka u XVI. st.

Za ove popise *Svećenika rodom iz Sukošana* i *Župnika i kapelana u Sukošanu* osnovno su polazište bili Cvitanovićevi rukopisni materijali. Iako se nastojalo da popisi budu što pouzdaniji i potpuniji, ne treba očekivati da su oni konačni i bez mogućnosti naknadnih dopuna ili ispravaka. U ovoj prilici učinjeno je koliko je bilo moguće. Dalja detaljnija traganja i po glagoljskim knjigama i drugim zapisima u Sukošanu i drugdje u arhivima mogu ih upotpuniti ili negdje djelomično ispraviti. Priređivač ovih popisa bit će zadovoljan ako oni posluže makar kao polazište i poticaj za nastavak rada.

*

Iz svega što je ovdje rečeno o glagoljskim spomenicima, te na temelju imena svećenika iz ove župe i onih svećenika koji su je služili, vidi se da je župa Sukošan od svojih početaka bila isključivo glagoljaška, tj. da su se bogoslužje i ostali obredi obavljali na hrvatskom jeziku, a pri tom upotrebljavale knjige pisane ili tiskane glagoljicom. I crkvena administacija (matične knjige i dr.) vođena je glagoljicom kao i u ostalim župama zadarske nadbiskupije sve dok su joj za to dopuštale prilike.

Izvori i literatura:

Izvori:

- glagoljski natpisi u mjestu
- madrikule bratovština u Župnom uredu u Sukošanu i Arhivu JAZU u Zagrebu
- matične knjige u HA u Zadru, HA u Splitu i Župnom uredu u Sukošanu
- oporuke u HA u Zadru i
- ostali rukopisi prema izvorniku ili literaturi.

Literatura:

Runje 1989. Petar Runje: *Crtice o Sukošanu u srednjem vijeku.* U ovoj knjizi.

Filipi 1972. Amos Rube Filipi: *Biogradsko-vransko primorje u doba mletačko-turskih ratova.* Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. XIX, Zadar 1972, str. 423-424.

Milčetić 1955. Ivan Milčetić: *Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu.* Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 2, Zagreb 1955, str. 119-120.

Fučić 1982. Branko Fučić: *Glagoljski natpisi.* Djela JAZU, knj. 57, Zagreb 1982, str. 329-331.

Štefanić 1969. i 1970. Vjekoslav Štefanić: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije.* I. dio, Zagreb 1969, str. 274 i II. dio, Zagreb 1970, str. 65-66 i 217-219.

Cvitanović 1951. Vladislav Cvitanović: *Popis glagoljskih kodeksa u Zadarskoj nadbiskupiji.* Starine JAZU, knj. 43, Zagreb 1951, str. 259-163.

Morović 1965. Hrvoje Morović: *Glagoljski spisi arhiva obitelji Garanjin-Fanfonja u Trogiru.* Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 5, Split 1965, str. 68-70.

Grbin 1988. Nedo Grbin: *Glagoljica u Luci na Dugom otoku.* Zagreb 1988, str. 35.

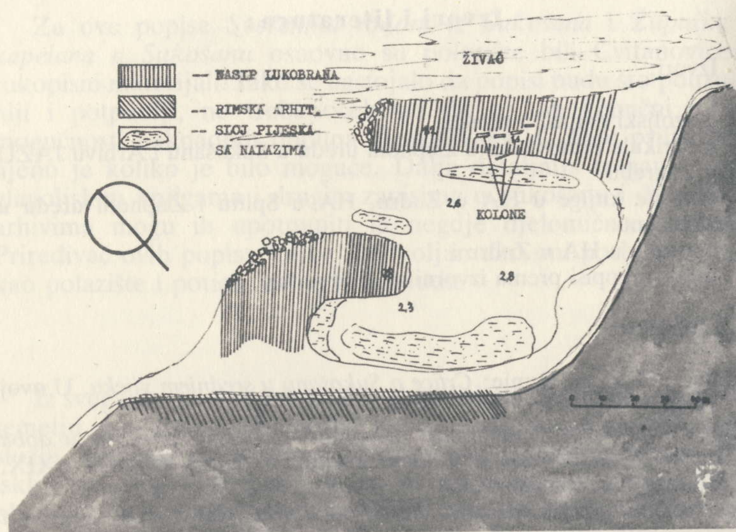
Cvitanović 1964. Vlade Cvitanović: *Bratovštine grada Zadra.* Zadar/ zbornik MH, Zagreb, 1964, str. 457.

Cronia 1936. Arturo Cronia: *»Libar skule Bl. Đ. Marije od Milosrđa« u Sukošanu kraj Zadra (1727).* Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 16, Beograd 1936, str. 29-38 i 221-235.

Strgačić 1959. Ante Strgačić: *Inventar fonda matičnih knjiga Državnog arhiva u Zadru.* Arhivski vjesnik II, Zagreb 1959, str. 486 i 525-526.

Strgačić 1949. Ante Strgačić i dr.: *Miscellanea I.* Državni arhiv Zadar, Zadar 1949, str. 58.

Šupuk 1957. Ante Šupuk: *Šibenski glagoljski spomenici.* Izdanje JAZU, Zagreb 1957, str. 208.

Sl. 1. Lokalitet »Barbir«

Sl. 2. Župna crkva sv. Kasijana

BOŽIDAR FINKA, Zagreb

SUKOŠANSKI GOVOR KAO OSNOVICA JEZIKA SUKOŠANSKIH GLAGOLJSKIH RUKOPISA

U ovom se radu razmatra jezik odlomaka ovih sukošanskih glagoljski rukopisa: **Madrikula Skule Divice Marije od Mirakula, Madrikula Skule sv. Martina, Madrikula Skule sv. Antona, Madrikula Skule sv. Kasijana, Madrikula Skule duš od Purgatorija, Madrikula Skule sv. Križa i Madrikula Skule Gospe od Milosrđa.** Potanje o tim kao i o svim drugim sukošanskim glagoljskim spomenicima v. u prilogu Neda Grbina **Glagoljica i glagoljaši u Sukošanu.** Navedeni su glagoljski rukopisi s najstarijim upisima od 17. stoljeća i svaki je, s većim ili manjim prekidima, u protezanju od oko tri stoljeća, pisalo više zapisivača. Bili su to pretežno sukošanski župnici, koji međutim svi nisu bili rodom iz Sukošana, nego neki od njih iz drugih, kopnenih i otočnih mjesta zadarske nadbiskupije. Zbog toga, ali i zbog dugoga protoka vremena u njihovu pisanju, zapaža se i stanovita jezična neujednačenost u tim rukopisima, iako su se i oni zapisivači koji nisu bili rodom iz Sukošana trudili izražavati onako kako se govori u Sukošanu, dakle sukošanski.

Glasovi

Samoglasnici. Grafijska slika dopušta zaključak da se u analiziranim glagoljskim rukopisima ostvaruje svih pet naših samoglasnika (**a e i o u**) kao i u hrvatskom književnom jeziku, a pridružuje im se i vokalno, slogotvorno **r•** ( ), pri čemu nema uočljivih mjerila o njihovim akcenatsko-kvantitativnim inačicama.

Za određivanje mjesta sukošanskoga govora u našem dijalekatskom mozaiku osobito je važno kako se reflektirao stari, praslavenski glas »jat« (ě). U golemoj je većini primjera ikavski refleks: **bihu, dilo, lito, s liton** 'na godinu', **lit** Gospodnjih, s **live** strane, **misto, mliti, mišina (mišina** bravja), **nikoliko (nikoliko**

vrimena), **nevista, ovdi, ponediljak, potriba, prominiti, prisvitli, rizati, razviditi, sridnji**, od ovoga **svita, zapovidati, zapričiti** (**zapričilo** vrime), **viditi, vrime** itd. Za jekavski se refleks »jata« nije našla nijedna potvrda, a za ekavski ih ipak ima nekoliko: **leto** (do **leta**), **ovde, vera** 'zaručnički prsten', s time da svi mogu imati i ikavsku inačicu. Prefiks ***pre-** u načelu je ikavski (**pridati, priminuti, prisvitli**), ali je potvrđen i ekavski refleks (**prekrižiti**). a može se ostvariti i bez samoglasnika (**i** ili **e**), sa slogotvornim **ṛ** (**prliti**), isto onako kao što se bez izvornoga samoglasnika (**u**) ostvaruje, **frmenta** (usp. lat. frumentum).

Zanimljivo je da se na mjestu vokalnoga, slogotvornoga **r**(**ṛ**) javljaju tri grafije: **ar, er** i **r**, često s varijacijama u istih riječi ili oblika: u **carkvi, carkovni, carkveni**, od **cerkve**, za braću **mertvu**, za **mrtve**, za braću **mrtvu**, za brata **mertvoga**, za brata **mrtvoga, perve** masline, **pervi** marča, na **smerti, prliti, prsura, prstenov**, od zle **smarti, umarši, karšćanski, srdela, četvrtalj, Grgo, Gargo, trsje, tersje, tergati, od vartlov, izvaržen, Isukarst, parvi, frmenta,** itd., itd.

Ponešto treba ovdje reći i o sudbini krajnjega **-l**. U načelu postoje čak četiri mogućnoti ostvarivanja: **-l, -ǿ, -(j)a, -o,** s time da te mogućnosti mogu varirati i u iste riječi, kao u ovih primjera: **doša/došao, sol/so, kota/kotal.**

Primjeri zabilježeni s nultim (-ǿ) refleksom: **doša** ili ne **doša, jenera** (general), **kapitu** (kapitul), **kota** (kotao), **misa** (mìsāl), **oti** (hotio), **posa** (posao).

Primjeri zabilježeni s refleksom -(j)**a**: ako bi **bija**, ne bi **platija, hodija** je, ne bi **pokupija**.

Najveći je ipak broj primjera s refleksom -(j)**o**: **brao** (kad sam **brao**), **obašao, ostavijo, postavijo, priminuo**, itd.

Za završetno **-l** usp. već navedene primjere: **kotal, sol.**

Kao što pokazuju primjeri, između **-o** i **-a** i prethodnoga samoglasnika može se pojaviti -**j**-, radi uklanjanja zijeva. Treba pripomenuti da se u glagolskom pridjevu radnom u muškom rodu nikako ne ostvaruje **-l** (v. primjere).

Ako refleks **-o** (<-**l**) nije samo knjiška manira, bio bi to dokaz, više nego ikavizmi, o štokavskom obilježju sukošanskoga govora, jer to nikako nije čakavska osobina. Grafija pak sa završetkom **-a** svakako sugerira i takav izgovor, što je karakteristika »prijelaznih« govora, a takav je izgovor očuvan u Sukošanu i do danas.

Prilika je da se među ovim razmatranjima spomene refleks staroga praslavenskoga i općeslavenskoga nosnika **ę** kao **a** poslije nepčanika kao u primjera **počati**, jer je to vrlo stara čakavska osobina, danas rijetko očuvana čak i u izrazito čakavskim govorima. Inače su se stari nosnici **ę** i **ǫ** normalno reflektirali u **e** i **u** (**meso, ruka**); samoglasnik je **u** refleks i staroga **ḷ** (vuna). Valja pripomenuti da je lik **vas** (**vas** komun) sa samoglasnikom **a** od poluglasa (odnosno od »šva«) ə . također normalan refleks, kao i u svim drugim prilikama.

Samo je mali broj primjera u kojima samoglasnik **o** ispred nosnog suglasnika u sredini ili na kraju riječi (i sloga) prelazi u **u** (npr. **kuntenat**, usp. tal. contento; **kunfin**, usp. tal. confine), osobina koja danas uzmiče i u izrazito čakavskim govorima.

Suglasnici. Na temelju grafijâ za suglasnike vidljivo je da i suglasnički sustav također odgovara suvremenom stanju u hrvatskom književnom jeziku: u sustavu su osim ostalih i suglasnici **č ć đ f h lj nj**, dakle jedino izostaje suglasnik **dž**, koji doduše jest član suglasničkoga sustava u našem književnom jeziku, ali gotovo redovito izostaje u govorima čakavskoga narječja.

Raspodjela pojedinih suglasnika ima više dijalekatskih crta, sad štokavskoga - sad čakavskoga usmjerenja. Zanimljivo je, na primjer, da nema ni jednoga primjera zamjene ili neutralizacije suglasnika **č i ć** (**bačva, beč, čast, čiji, činiti, marač, unča, zapričen; braća, božićni, hćere, kuća, opći, plaćati, sić, veći**), dok je danas razlika između **č i ć** u dobroj mjeri neutralizirana u jednom, približno srednjem izgovoru. U infinitivu glagola **iti/ići** složenoga s prefiksima često je glasovni skup **jt** mjesto **ć**: **dojti, najti**, rjeđe, **doći, naći**.

O starom praslavenskom i analoškom suglasniku ***d'** može se reći da se, kao i drugdje u čakavskim govorima, mogao reflektirati u **j** (**mlaji, narojeno, narejujemo, jenera**), ali je zabilježeno i dosta primjera s glasom **đ** (obično grafija **dj: mladji**). U likova glagola **ići/iti** složenoga s prefiksima obično je i **jd**: (dojti/doći) **dojde, dojdoh**; (najti/naći) **najde, najdoh.**

Suglasnik je **f** u prošlosti težio k eliminaciji, odnosno zamjeni suglasnikom **p** (**pilip** < filip 'novac', **Pilip** < Filip 'ime', **sopra** < sofra, **prsura** < frixoria 'tava'), ali je već odavna ponovno prihvaćen, posebno u tuđicama (**fabrika, fabrikati** i izvedenice, **frmenta, fratar**).

I položaj je suglasnika **h** bio povijesno uzdrman, što se odrazilo i u analiziranim glagoljskim spisima gdje ne samo u zapisima u razno vrijeme i od raznih zapisivača nego i u istom zapisu ima primjera sad sa suglasnikom **h** sad bez njega (osobito u likova glagola *hōtěti/hotěti) odnosno bez ikakve zamjene: **hodija je, hotio/hotija je, htili su, ne bi hotia, hćere, grah - graha,**

kruh, naših, malih, sridnjih, velikih, dah, platih, stratih, s glasom **h** u svim pozicijama (na početku, u sredini i na kraju riječi ili oblika); **otio** je; ne bi **oti,** kad **tijaše** -bez glasa **h**.

Suglasnici **lj** i **nj** imaju stabilno mjeto u sustavu, pa i onda kad se prema grafiji čini da se ostvaruju samo **l** ili **n** (**negov, lubav**). Često naime glasovnu vrijednost i te grafije kao suglasnika **lj** i **nj** potvrđuju oni primjeri gdje se zbog asimilacije po načinu izgovora tih glasova (u ovom slučaju palatalnoga), ispred njih ostvaruje (grafijski potvrđeno) **š** ili **ž** (npr. **š nim/ž nim** čit. **š njim/ž njim**). U nekoliko je primjera zabilježena sveza **vj** bez epentetskoga **l** (npr. **bravji** loj), pa se tu suglasnik **lj** nije ni ostvario.

Nije potrebno ni navoditi mnogo primjera da se istakne česta prejotacija u nekih riječi, uglavnom ispred **i-**: **jigla** 'vrsta ribe', **jima, jisti, Jivan, Jive, Jivanica** i gdjekad gubitak protetskoga **j-** ispred **e-** (**edan** pored **jedan**, **Erko** pored **Jerko**) i ispred **-o** (**Osip** pored **Josip**).

Vrlo je karakteristična glasovna osobina analiziranih sukošanskih glagoljskih spisa za određivanje čakavskoga podrijetla toga govora učestalo ostvarivanje suglasničkoga skupa **šć**. Zabilježeno je doduše relativno malo primjera, ali su vrlo česti: **brašćina, dopušćenje, godišće, potribšćina, skupšćina**. Ipak su, vjerojatno pod knjiškim utjecajem, po jedan do dva puta zabilježene neke riječi i sa suglasničkim skupom **št**, svakako štokavskoga podrijetla: **braština** (jednom), **jošte, šteta**.

Kao »mediteranizam« (jednako i čakavski i štokavski) relativno se često krajnje **-m** (osobito u oblika) promeće u **-n**: **mejun** braćom, **pišen** ja, **učenikon svojin** (dat. mn.), **poslon zakonitin** (instr. jed.), **s pravon viron**, **kakovin betegon**, s **većin**, budući u ono vrime **žaknon**, itd. Čini se da je ipak jednako učestalo i krajnje **-m**: mejun **braćom**, učinismo **diganom**, s **milošćom**, prsten s **modrim okom**, s **dopušćenjem** itd., a to je osobina prije usmjerena štokavski nego čakavski.

Sibilarizacja se i palatalizacija velara redovito provode: pred **svidoci**, **Bože** (vok. jed.), **mozi**, ne **mozi**.

Oblici

Napomena. Infinitiv ima uvijek pune oblike na **-ti** (**-ći**): **ljubiti, pridati, učiniti, upisati, doći/dojti**. Pun je i oblik genitivno-akuzativnoga lika pronominalne deklinacije na **-oga /-ega: moga** brašna, od **onoga, pokojnoga** Grge, **staroga** duga; **mlajega**, za brata **umaršega**.

U deklinaciji se izdvajaju:

– imenice **mati** i **hći** koje se, koliko su zabilježene, mogu mijenjati po a-deklinaciji: za **materu** (pored za **mater**), za sprovod **hćere**;

– sklanjanje muških hipokorističnih imena po uzorku **a**-deklinacije: gen. pokojnoga **Grge,** dat. **Pavi**, akuz. **Pavu**, dakle isto kao i odgovarajuća hipokoristična imena ženskoga roda;

– pretežno kratka množina jednosložnih imenica muš. roda: dah za **križi**, dati **popon** (dat. množ.), založi **stupi**, ali je zabilježena i duga množina: ne plaćaju **dugove**.

– gen. množ. imenica muš. roda gdje prevladava završetak **-ov**, u tom kraju osobina čakavskih govora: **kapitulov, mirakulov, pijatov, pirunov, polučakov, prstenov, tavajolov**, od **vrtlov**. Nekoliko imenica, uz imenice mjere i količine, ima završetak **-i**, zaostatak iz stare **i**-deklinacije: pet **bari**, par **rećini**, šest **stupi, cikini** pet. Isto ih tako nekoliko ima noviji, štokavski završetak u tom padežu: po zapovidi **staraca, cikina** 8 (uz **cikini** 5). Zabilježen je i primjer »do **Sisvet**«, bez ikakva nastavka u gen. množine;

– gen. množ. imenica žen. roda na **-a** bez posebnoga nastavka: **bačav, gazet, maslin, ok** (graha **ok**...), **petic, libar** 5, **unač** 10, **zdil**.

– dobro očuvani posebni oblici za dat., lok, i instr. množine skłonivih riječi:

dativ:

dati **popom**, reče **učenikon svojin;**

lokativ:

U **Brajdah**, u **Solinah, u peticah**, kapituli po **kojih** se imaju vladati;

instrumental:

s **dobrimi dili**, s **jasprami**, s **mojim mlajimi**, š **njegovimi mlajimi**, s **perlami**, s **puci**, prid **svidoci**, s **trimi turni**, **svićami**;

-stari oblik akuz. množine pretežno sa završetkom **-i**: založi **stupi**, ako ne vrati **pinezi**, upisati **ovi kapituli**, za **moji mrtvi**, dah za **križi**, pišemo **kapituli**. Ipak polako prodire i akuzativni oblik sa završetkom -e: **konje našaste** u šteti, za **velike kandelote**, prid **jenerale**, ne plaćaju **dugove**.

U konjugaciji se izdvajaju:

-vrlo učestala uporaba aorisnih oblika, potvrđeno samo u 1. i 3. licu jednice i množine: **bihu** svidoci, **bijaše/biše**, **dade** šenice, **dadoh, darovah, dojdoše, fabrikasmo, fabrikaše, kaštigasmo, obrasmo** za sudca, **odrediše**, što ga **odsudi**, ne **osta** dužan, **ostaše, počah** pisati, **ponovismo** crikvu, **pojdoše, popisah, pridasmo, prodah, razdilih, razvidismo, stavih, stavismo, zajmismo, zakopa-**

še, založi nam, **založih**. Može se pretpostaviti da je tako obilnoj uporabi aorisnih oblika donekle pogodovala i knjiška manira, ne samo na hrvatskom nego i na talijanskom i latinskom jeziku, a neke su sveze s aoristom doista izravni kalkovi, kao npr. **učinih/ učini učiniti**, usp. lat. feci fieri.

– sporadična pojava participa sadašnjega i prošloga: **budući** u ono vrime žaknom, ne **naodeći se, izgubivši** mu čast;

– treće lice množ. prezenta sa završetkom **-e** i **-u**: **govore** šekulari, **imaju se, plaćaju**;

– glagolski pridjev radni u muš. rodu onako kako je navedeno pri opisu refleksa **-l** (v. primjere);

– glagolski pridjev trpni u muš. rodu na **-n** i na **-t**: **zapričen** poslon, konje **našaste** u šteti;

– stari lik imperativa glagola **moći**, potvrđen samo u 3. licu jednine: **mozi, ne mozi**;

– oblik kondicionala drugoga pomoću svršenoga oblika glagola **biti + infinitiva** kojega glagola: ako **budete ljubiti**.

Sintaksa

Svojim šturim, faktografskim jezikom analizirani fragmenti sukošanskih glagoljskih rukopisa pružaju uvid tek u gdjekoji podatak specifične uporabe. Izdvajaju se:

– izricanje imenskoga predikata instrumentalnom imenske riječi: budući u ono vrime **žaknom**;

– uporaba oblika gen. množine mjesto objekta u akuzativu: mlaji **kojih** braća oberu, za **njihovih mrtvih**, za **onih**, kaštigasmo **onih** ki ne dojdoše na službu;

– česta uporaba prijedloga **od** i gen. imenske riječi mjesto pridjeva: loj **od vola**, pijat **od peltre**, prstenov **od zlata**, 5 zlic **od kositera**, ali i: **loj bravji**;

– konstrukcija **za + infinitiv: za načiniti** kotal;

– izricanje nužde da se što obavi konstrukcijom oblika prezenta glagola **imati** i infinitiva kojega glagola: **ima dati/darovati, imaju prodati, ima učiniti** brašćinu, **imaju se vladati**.

Rječnik

Iako ograničeni opsegom, analizirani fragmenti sukošanskih glagoljskih rukopisa obiluju riječima s raznovrsnih područja materijalnoga i duhovnoga života svojih govornika te su i svojevrstan dokaz o vrlo širokom dijapazonu interesa Sukošanaca u

vrijeme kad su nastajali. Tu se mogu pratiti riječi za svakojake radnje, nazivi za duhovne i vjerske pojmove, za društvene odnose i službe, za vremenske jedinice, za mjerne i novčane jedinice, za kućne, okućničke, i poljodjelske objekte, predmete i potrepštine, za ljudski i životinjski organizam, za ishranu, itd., itd. Nanizane u nastavku abecednim redom, prikupljene riječi omogućuju usporedbe sa svakim drugim rječničkim korpusom manje ili više srodnoga govora bilo u zapisima iz analogno obuhvaćenoga ili kojega drugoga vremena bilo u suvremenoj govornoj uporabi. Svako uspostavljanje takvih rječničkih odnosa donosi znanstvene obavijesti ne samo o jeziku nego i o njegovim nosiocima. U tome je smisao i ove, makar i ograničene, rječničke zbirke.

A

april, arcibiskup, aspra (i jaspra), avizati (avizan)

B

bačva, badanj, bakalar, banak, banda (na južnu bandu), beč 'sitan novčić', beteg, bob, boca, Božić, božićni, barilo, braća, 'članovi bratovštine', brat 'član bratovštine', braski 'koji se odnosi na braću' (braska kuća), brašćina/braština, brašno, bravji (bravji loj), bubrig, bumbak

C

cikin, crikva, crikveni, crkovni

Č

ča (obeća ča gre), četiri, četvrtal/četvrtalj, činiti

D

darovati, decenbar, digan, dolama, dobitak, doći/dojti, dug (stari dug), dužan, dvi (dvi librice/oke), dukat

E

edan, (edna misa) i jedan

F

fabrika 'izrada, izgradnja', fakin 'nosač', filip/pilip, 'novčana jedinica', fit 'stanarina', frmenta 'kukuruz'

G

galijica 'novčana jedinica', gazeta 'novčana jedinica', godišće, goniti, gradele, grah, gre (3. lice sg. od *gresti), greb, groš i grošić

H

hotiti/htiti (i titi)

I

imati, izajti, izgubiti, izisti

J

jaja, japno, jaspra (i aspra), ječam, ječmen, jenera(l), jigla 'vrsta ribe' junica, južni

K

kandela, kandelot, kantati 'glasno licitirati' (kanta kožu/loj), kapitan, kaštig(a), kaštigati, ki/koji, ko 'tko', 'koji', komun, kapitu(l), kositer, kopati, kota(l), koža, kunfin, kuntenat, kupiti, kuća, kordun 'lančić', kvarta, kvartuč, kus, kvasina

L

lanjski, leća, lemozina 'milodar', leto/lito (s litun 'do godine'), libra, librica 'novčana jedinica', loj

LJ

ljubav, ljubiti

M

madrikula, maj, marač, mali, maslina, mast 'mošt', mati (za mater), menša/menža (menša/menža od oltara), meso, misa, miraku(l), misec, misto, mišina (mišina bravja), mlaji/mlađi, mliti (mliti masline), modar, mrtvi (za mrtvi moji), munita, mufa 'vrsta lošijega ili pokvarenoga vina'

N

naplatiti se, narediti, narod, nedilja, nevista, nota (nota od onoga), nositi, novembar/novenbar

O

obećati, obid, obit, oblig, 'obveza, obzir', obrati, oficij, oka, oko, oltar, opcovati 'opsovati', orati, ostati, otonbar/otunbar/oktubar, otorkulati, ovdi/ovde, opći, ovogodišnji, otakati, ozimac

P

papar, par, paroh/parok/parohijan/parokijan, peltra /pijat od peltre), pena 'kazna', perla, pet, petica 'vrsta novca', pijat, pinezi, pirun, pisati, pištulski, plaćati, platiti, pleće, po, početi, pokojni, pokupiti, polučak, pomor, ponediljak, ponoviti, pop, popovski, poriz 'porez', posa(l), posesati se, potriba, potribošćina, pravda (rukom od pravde), pridati, prisvitli, prliti 'preliti', prodati, prokaratur, prokura, prokurati, prominiti, proso, prošišion 'procesija', prošnja, prsten, prsura, prvi, puce

R

račun, rakija, razdiliti, rećini 'naušnice', redovnik, riba, rizati, riži, roba

S

sablja, serdar, sestra 'članica bratovštine', setenbar, sić, sir, skula 'bratovština', služba, sopra 'stol' fig. gošćenje = brašćina, spiza, sprovod, Sisveti (do Sisvet), srdela, sridnji, starišina, stratiti, skupšćina, stup (stup maslina), sudac, svića, svit

Š

šekular 'svjetovnjak', šenica/pšenica, šenični, šest, škrinja, šteta, što (ovdi se piše što ...), štrumentan

T

takljati, talir, tamnan 'tamijan', tavajo(l), termin 'termin' = vrijeme, titi i hotiti, treti, trgati 'brati grožđe', tri, trošiti, trsje, turta, tust, tužba

U

u (u ime), uboštvo, učiniti, ule/ulje, umrši, unapridak, unča, upisati, uput 'odmah', urdinati 'narediti'

V

vas (vas komun), vazda, veći, veliki, vera 'zaručnički prsten', viditi se, vino, više (više kuće), vojnik, vojvoda, vo(l), (loj od vola), vosak, vratiti, vrč

Z

zakonit, založiti (založi stupi/zemlju), zapovid, zapovidati, zdila, zdol, zemlja, zlato, zlica

Ž

žeti, žito žustati se

Dodatak

Običnija i karakteristična osobna imena

a) muška: Ante/Anton, Bare, Erko/Jerko, Frane, Grgo, Ive/Jivan/Jive/Jivica, Josip/Osip/Joso, Jure/Jurica, Lovre, Marko, Mate, Miho/Miško, Pave, Pere, Pilip, Šime,Tome Vice

b) ženska: Ane/Anica, Barica, Gruba, Jerka, Jivanica, Kate, Luce, Mande, Mare, Ružica, Šimica.

Zaključni osvrt

O jeziku sukošanskih glagoljskih rukopisa objavljeno je i dosad nekoliko kraćih napomena. Tako Štefanić o jeziku »Matrikule bratovštine Gospe od Karmena u Sutkošanu« g. 1637-1818 (Štefanić 1970, N° 398) kaže: »Jezik zapisivača tokom vremena ... varira, ali pretežno je to štokavsko-ikavski dijalekt; redovito na kraju riječi ispada **-l** (kapitu..., doša..., moga...) prejotira se **-i** (jiste..., jima..., jimaju); broj jedan u kosim padežima redovito

gubi **d** (nijene varste...)« (str. 218). U primjeru **udrija** nije ispalo **-l** kao što misli Štefanić, nego se prometnulo u-(j)a. Dodaju li se tim osobinama još i ove: **Gargo, Šćavunov, mlaji, ča, Jivan, tri polučaki, četvartalj** (zapisi iz 1652. god.), pa: **s Turci, da stoje u seli** (zapisi iz 1645. god.), onda se može reći da su to sve odreda čakavske osobine (čak je zabilježena i najuočljivija čakavska osobina upitno-odnosna zamjenica **ča**), pa se prema tome čakavskim osobinama može pribrojiti i gotovo sustavno proveden ikavizam. I za jezik u »Odlomku Matrikule bratovštine duša u Sutkošanu«, g. 1745-1818, Štefanić nalazi da je »pretežno štokavsko-ikavski« (Štefanić 1970, 218, N° 399). Kako se međutim osim primjera kao **izijo, otijo, hotijo preminijo** itd. u tom spisu nalaze i primjeri kao **duš** (gen. množ.), **prgatorij, poča** 'počeo', **skula jistoga oltara, jiskra, jime, jimaju se vladati jista braća, meju, za brata mrtvoga** itd., očito je da se i tu radi o izrazitije prisutnim čakavskim osobinama.

U određivanju dijalekatske pripadnosti jedne verzije sukošanskoga glagoljskoga spisa »Libar Skule Bl. D. Marije od milosrđa« (1727. god.) pravom se stanju stvari približio A. Cronia nalazeći da je taj spis pisan dijelom štokavskim - dijelom čakavskim narječjem. On kaže: »Jezik, kojim je pisan 'Libar Bl. D. Marije', jest pretežno živi govor ikavske štokavštine. To nam svjedoče česti ikavizmi kao **svitovnjak, misto, obid, potribne, viditi** itd. i oblici kao **koji, učinio, hotio, naredjenje, braćom** (instr.), **došao, mogao, polučaka, svitovnjaka** (gen. plur.), itd. Ali ima - nastavlja Cronia - donekle i traga čakavizmima: **godišće, prašća, izajde, dojti, takoer (tj. takojer,** za **također**), **parvi, uzdarži, balot** (gen. pl.). **svi kapituli** (ak. plur.) i još nešto. Osim toga udaraju u oči neke gramatikalne, sintaktičke i leksikalne oprijeke, što daje tekstu mješovit karakter kojeg 'prijelaznog' doba i kraja ili barem otkrivaju njegov utjecaj. Zato pored prošloga participa **učinio, došao** nalazimo **doša, zataja**. A pored gen. plur. **polučaka** ima i **redovnikov, balot** ... I u pogledu leksika zanimljivi su dubleti kao na primjer **redovnik - misnik, svitovnjak - šekular, obit - oferta, sjor - gospodin** ... Naposljetku su zanimljivi ... stari imperativ **mozi, ne mozi**, nestali part. pres. **braća hotijući se**, neobični fut. exat. **kad budu pokupiti, kako se bude viditi** ... starinski naziv **digan** koji se rjeđe sreta mjesto **župana, gastalda** itd. Iz svega toga proizlazi da je jezik 'Libra Skule Dl. D. Marije' mješovit izraz jedne 'prijelazne' zone kao što je bio Sukošan, a moguće je također da neke njegove osobine potječu iz starije matice, koja je, vjerojatno, bila uzorom našoj« (str. 222).

Kao što se iz navoda vidi, i Štefanić i Cronia su dobro uočili

konkretne govorne osobine i relativno su se dobro snalazili i u ocjeni o njihovoj dijalekatskoj pripadnosti. Pogotovu je Cronia dobro zapazio da je riječ o »mješovitom« izrazu jedne »prijelazne zone«. Obojica su međutim proglasila štokavski karakter sukošanskih ikavizama. To se možda može razumjeti i otuda što je Štefanićev materinski čakavski govor (Draga Baščanska na o. Krku) pretežno ekavski, a i govor Božave na Dugom otoku koji je Cronia ne samo dobro poznavao nego ga i potanko opisao (Cronia 1927) ide u zonu ikavsko-ekavskih govora, dakle su za obojicu karakteristika čakavskoga (od zadarskoga do kvarnerskoga područja) ekavizmi, ergo: sukošanska ikavština mora na tom području biti nečakavska, odnosno mora biti štokavska. Danas su nam međutim bolje poznati kriteriji za svrstavanje mjesnih govora u dijalekte i narječja, bolje nam je nego Štefaniću i Croniji poznat i sam sukošanski govor, kao i općenito govori na obalnom potezu Zadar - Biograd i na obližnjim otocima (Pašman, Vrgada), na temelju čega je i izveden zaključak (Finka - Moguš 1981) da sukošanski govor s obzirom na dijalekatska ukrštanja »ima drugi stupanj čakavnosti«, dakle ne prvi stupanj. Taj zaključak automatski podrazumijeva i drugi zaključak: da u sukošanskom govoru ima i mnogo nečakavskih, dakle štokavskih osobina. Iz podataka, koje su osim mene registrirali i Štefanić (234) i Cronia (225) da je **r** čas označeno s **ar**, čas **er** i sa **r** vjerojatno bi prije trebalo zaključiti da su to grafijske manire nego da je tako neobično varirao sam izgovor, pogotovu zato što je i u suvremenom sukošanskom govoru izgovor jedino **r** (**krv, prvi, prst**). Ako je to tako (tj. da je izgovor samo **r**), onda to jednako može biti izvorno i štokavska i čakavska osobina, iako ima čakavaca već na dijelu obližnjega zadarskoga otočja (npr. dio Dugog otoka i dr.) gdje je sustavni izgovor **ar** (**karv, parst, parvi**) (Finka 1977).

Pošto smo iznijeli podatke i sud o analizi i zaključcima i drugih autora (Štefanić, Cronia) o jeziku obuhvaćenih (ukupno sedam) sukošanskih glagoljskih rukopisa, može se doista reći da analizirani uzorci (fragmenti) teksta pružaju pouzdanu osnovu za dijalekatsku klasifikaciju osobina onako kako je u ovoj analizi izvršena.

Izvori i literatura

1. Izvori.

Izvori se navode na početku ovoga priloga: ukupno sedam analiziranih sukošanskih glagoljskih spomenika.

2. Literatura.

Literatura obuhvaća samo one priloge koji se izravno bave jezikom i kulturnim vrijednostima sukošanskih glagoljskih rukopisa ili su s njima u kakvu odnosu, a to su:

– A. Cronia, *»Libar Bl. D. Marije od Milosrđa« u Sukošanu kraj Zadra* (1727). Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 16, Beograd 1936, str. 29-38. i 221-235.

– A. Cronia, *Građa o božavskom narječju.* Južnoslovenski filolog, 7, I-II, Beograd 1927/28, str. 69-110.

– B. Finka, *Dugootočki čakavski govori.* Hrvatski dijalektološki zbornik, 4, JAZU, Zagreb 1977, str. 1-178, s tabelama

– N. Grbin, *Glagoljica i glagoljaši u Sukošanu.* Prilog objavljen u ovoj knjizi.

– V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi JAZU,* II dio, Zagreb 1970, str. 217-219.

– B. Finka – M. Moguš, *Karta čakavskog narječja.* Hrvatski dijalektoločki zbornik, 5, JAZU-Razred za filologiju, Zagreb 1981 str. 49-58 + karta.

Sl. 3. Glavni oltar u crkvi sv. Kasijana

JERKO BEZIĆ, Zagreb

CRKVENO PUČKO PJEVANJE U SUKOŠANU

Prikaz pučkog crkvenog pjevanja u Sukošanu kraj Zadra temelji se na gradivu koje sam snimio na magnetofonske vrpce u kolovozu i rujnu 1963, kao i u svibnju 1964. godine, još u vrijeme zasjedanja Drugog vatikanskog koncila. Istraživanja i snimanja obavio sam u okviru programa rada Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. Već tada bila je uočljiva velika raznolikost u napjevima. S jedne strane još su postojali stariji oblici, neki od njih samo u sjećanju starijih pjevača. S druge strane bile su prisutne i pojave novijeg glazbenog izražavanja koje su sukošanski pjevači postepeno prihvaćali tijekom prve polovice 20. stoljeća. Tako su u Sukošanu pored *Gospina plača* i *Blagoslova puka* vodeći pjevači izvodili i *Senjsku misu* uz pratnju harmonija, prema notnom zapisu. Pjevali su crkvenu kompoziciju Karla Adamiča (1887-1945) koja je uz originalni naslov »Staroslavenska senjska misa« bila objavljena 1923. godine u Koprivnici (Kovačević 1983, 13). Vrijedno je istaći da se ta Adamičeva misa u gradu Senju izvodi gotovo neprekinuto već osamdesetak godina. S tim u vezi je interesantno navesti mišljenje Petra Zdravka Blajića, poznatog stručnjaka za crkvenu glazbu: »Doduše, kasnije sam Adamič nije baš bio zadovoljan stilom u kojem ju je napisao; ali ona je čudnim zakonima krenula u život, i živi, iako maestrove i vrednije skladbe spavaju negdje u kakvom glazbenom arhivu« (Blaić 1989, 347).

O crkvenom pučkom pjevanju u Sukošanu u dalekoj prošlosti – nema izričitih podataka. Iz činjenice da je Sukošan odvajkada pripadao zadarskoj nadbiskupiji – gdje je za sam grad Zadar već 1177. godine zabilježeno postojanje crkvenog pjevanja u njihovu slavenskom, hrvatskom jeziku (»in eorum sclavica lingua«) (Strgačić 1954, 153-187; Bezić 1973, 77-87), a u 14. stoljeću i poimence djelatnost svećenikâ glagoljašâ (Strgačić 1964, 394-395) – opravdano je zaključivati da su i u Sukošanu već u srednjem vijeku pjevali popovi glagoljaši.

Kao mjesto u kojem se bogoslužje obavlja na crkvenoslavenskom jeziku i uz to i dobro pjeva, Sukošan se izričito ističe tek potkraj 17. stoljeća. Takvim ga navodi Ivan Paštrić kad od 40 glagoljaških lokaliteta u zadarskoj nadbiskupiji u to vrijeme izdvaja sedam – među kojima je Sukošan peti – u kojima postoji *izvrsno pjevanje* (cantus eximius), gdje se procesije, sprovodi i blagoslovi obavljaju »ilirskim«, tj. hrvatskim jezikom (Jelić 1906, 73).

Kad je u vrijeme oštrog pritiska protiv glagoljanja pred sam kraj 19. stoljeća velika većina svećenika zadarske nadbiskupije služila misu latinskim jezikom, bilo je to tako i u Sukošanu. Takvo stanje srećom nije dugo potrajalo. Već u prvom desetljeću 20. stoljeća zadarski nadbiskup Mate Dujam Dvornik započeo je postepenim oživljavanjem glagoljanja u svojoj nadbiskupiji. Pjevače laike, prije naviknute pjevati u crkvi i stalne dijelove mise živim hrvatskim jezikom s ponekim arhaizmima, nastojalo se malo po malo priviknuti na pjevanje crkvenoslavenskim jezikom »bez primjese živućeg hrvatskog jezika« (Jurišić 1962, 116; Bezić 1973, 197-198, 201, 203-204).

Za razvoj crkvenog pučkog pjevanja u Sukošanu u prvoj polovici 20. stoljeća značajno je službovanje don Srećka Ivasovića, rođenog 1871. godine u Kaštelima kod Splita, koji je sukošanskim crkvenim pjevačima iz svog zavičaja donio napjeve za stalne dijelove svečane pjevane mise na velike blagdane.

Napjeve crkvenog pučkog pjevanja u Sukošanu možemo podijeliti u nekoliko skupina. Prvoj pripadaju pjevani stalni, nepromjenljivi dijelovi mise, to su na crkvenoslavenskom *Gospodi pomiluj, Slava, Věruju, Svet i Blagoslovljen* te *Aganče božji*. Sukošanski su pjevači 1963. i 1964. godine razlikovali (posebno za *Gospodi*) napjeve za: 1) obične nedjelje, 2) za mise za mrtve, uključujući i mrtvačku sekvencu *Dan od gnjeva* – i 3) za velike blagdane (otegnuti »dvojni« *Gospodi pomiluj*).

Posebno ćemo se osvrnuti na svečani, »dvojni« *Gospodi pomiluj*. Početkom šezdesetih godina bio je to jedan od glazbeno najrazvijenijih i zvukovno najbogatijih primjera u pučkom glagoljaškom pjevanju na području čitave zadarske nadbiskupije (vidi priloženi notni zapis početka tog višeglasnog napjeva). Višeglasje u kojemu vodeću dionicu izvodi najviši glas dok prateći glasovi oblikuju akordska suzvučja – poznato je u srednjoj Dalmaciji i u svjetovnom pjevanju, posebno u višeglasnim napjevima ljubavnih pjesama što se izvode u malom vokalnom sastavu, u klapi.

U vrijeme mog snimanja u Sukošanu bilo je prošlo već gotovo četrdesetak godina od vremena kad je takvo pjevanje uvodio

Kaštelanac don Srećko Ivasović. U međuvremenu to se višeglasje učvrstilo, pjevači koji su izvodili taj svečani *Gospodi*, već su ga bili usmenom tradicijom naučili od svojih starijih mještana – pjevača. Vodeća dionica, u izvedbi zvučno bogatog tenorskog glasa solista, izdvaja se od ostalih glasova. Prati je dionica koju pjeva većina muških glasova pretežno u paralelnim tercama ispod vodećeg glasa. Njima se pridružuje i najdublji glas, bas, koji ističe temeljne tonove u trozvucima glavnih harmonijskih funkcija, tonike, dominante i subdominante. Iznad tenorske solistove dionice javljaju se ženski glasovi koji izvode uglavnom dionicu prvog pratećeg glasa, ali za oktavu više od muškaraca. Vodeća tenorska dionica bogato je melizmatički ukrašena, a u metroritamskom pogledu prilično slobodna. Višegodišnjim izvođenjem takvo se višeglasje toliko učvrstilo da je omogućilo izvođačima i manje pokušaje vlastitog individualnog oblikovanja melodijske krivulje – ali sve u granicama osnovnog smjera melodijskog kretanja uz iste uporišne tonove.

Od promjenljivih pjevanih dijelova mise posebno su interesantni napjevi štenjâ. To su napjevi za poslanice na misi, u jednom primjeru i sa završecima (melodijskim kadencama) u opsegu male septime! Slijede im štenja vezana za posebne blagdane, npr. poslanica na misi Velikog četvrtka, kao i čitanja (štenja) na jutarnji Velikog petka.

Poseban starinski glazbeni ugođaj stvaraju slušaocu napjevi za tekstove u simetrijskim osmeračkim stihovima (4,4). Početkom šezdesetih godina tadašnji su stariji pjevači još znali izvesti starinski napjev za himnu *O jeziče, spivaj virno* (novije *Usta moja opjevajte,* latinski *Pange lingua*), za tekst koji je objavio Bartol Kašić 1640. godine u Rimu, u svojoj poznatoj knjizi »Ritual Rimski istomačen slovinski«.

Starinskom domaćem glazbenom izražavanju pripadaju i dvoglasni napjevi za simetrijske osmeračke stihove *Gospina plača* (»Poslušajte, braćo mila, / gorku muku Gospodina«) i *Blagoslov puka* (»Poslušajte svi kršćani / ki ste ovde na sve strani«). Prvi se dvoglasni napjev razvija u nekoliko paralelnih terci, u drugom ima i kvartnog dvoglasja. Jedan i drugi kreću se u dijatonskom tonskom nizu malog opsega i završavaju vrlo karakterističnim stapanjem dviju dionica u unisono. Sadržaj teksta *Blagoslova puka* zazivlje blagoslov na crkvenu i svjetovnu vlast, na svekoliko šaroliko stanovništvo određenog sela ili grada, na njegove odsutne mornare i putnike, na polja i vinograde, gore i more. U većini mjesta u kojima se na zadarskom području taj *Blagoslov* pjeva, izvodi se na Veliki petak. U Sukošanu pjevao se na

blagoslovu na »zadnji od godine« (Silvestrovo) navečer (Bezić 1965, 572-578).

U vrijeme mog istraživanja još se u Sukošanu na misi, neposredno pred pretvorbu, pjevalo nekoliko osmeračkih stihova vrho poznate euharistijske pjesme »Zdravo, Tilo Isusovo, / na oltaru posvećeno« (poslije pretvorbe »Zdravo, Krvi Isusova«).

Zajednička osobina napjevâ svih navedenih osmeračkih pjesama bila je njihova metroritamska struktura koju vrlo jasno obilježavaju očigledno produženi četvrti i osmi pjevani slog glazbenog retka. Trajanja tih produljenja nisu jednaka, postoje manje razlike.

Nakon završetka mise sukošanski su pjevači izveli dva kratka teksta koja nisu u stihovima i djeluju poput pjevanih molitava. Tu su *Zdravo, ćerce, Boga Oca, / zdravo, Majko Boga Sina* i *Budi pohvaljeno po sve vrime / Isusa, Marije i Josipa sveto ime.*

U kratkom prikazu nije moguće zahvatiti sve pjesme, navesti sve oblike crvenog pučkog pjevanja u Sukošanu. Iz obreda Velike sedmice pred Uskrs valja spomenuti *Puče moj* (pjevanje prijekora na Veliki petak) i pjevanje *Muke Gospodina našega Isusa Krista.* Korizmenu pjesmu »U Gospodina mučenje / u kom bi svita spasenje«, malo poznatu na području zadarske nadbiskupije, vjerojatno je u Sukošan donio don Srećko Ivasović iz Kaštelâ. – Kao primjer pjevanja psalama ističemo korizmeni napjev psalma 50 (51) *Smiluj se meni, Bože.* Koralnoj je melodici srodan napjev himne *Tebe Boga hvalimo.*

Među najnovijim crkvenim pjesmama koje je objeručke prihvatio i širi krug sukošanskih pjevača i pjevačica izdvajamo tri marijanske: *Lijepa si, lijepa; Marijo, svibnja kraljice* i lurdska marijanska *Sred te se pećine.* Sve su tri objavljene s napjevima u hrvatskoj liturgijskoj pjesmarici *Pjevajte Gospodu pjesmu novu,* Zagreb 1983, napjevi br. 767, 778 i 798. Napjevi prvih dviju potječu iz Slovenije, napjev treće iz Francuske. Sukošanski su pjevači napjev treće pjesme, na početku njezina pripjeva samo malo, a ipak uočljivo ukrasili (»Zdravo-o-o, zdravo ...«), na način koji podsjeća na ukrase u pjevanju svjetovnih dalmatinskih gradskih ljubavnih pjesama.

Navedena literatura

Bezić, Jerko, 1965. »Starinska pučka pjesma 'Blagoslov puka' i njezini napjevi u zadrskoj okolici«, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru,* sv. XI-XII, Zadar 1965, 565-592.

Bezić, Jerko, 1973. *Razvoj glagoljaškog pjevanja na zadarskom području,* Zadar 1973 (Institut JAZU u Zadru, Djela, knj. V).

Blajić, Petar Zdravko, 1989. »Zaboravljeni hrvatski i slovenski skladatelj Karlo Adamić«, *Marulić*: časopis za književnost i kulturu, god. XXII, br. 3, Zagreb, svibanj-lipanj 1989, 345-349.

Jelić, Luka, 1906. *Fontes historici Liturgiae Glagolito-Romanae a XII saeculum,* Krk 1906.

Jurišić, Blaž,1962. »Glagoljski spomenici otoka Vrgade«, *Rad JAZU,* knj. 327, Zagreb 1962, 85-184.

Kovačević, Krešimir, 1983. »Adamič Karlo«, *Hrvatski biografski leksikon:* 1 A - Bi, Zagreb 1983, 13.

Strgačić, Ante M. 1954.»Papa Aleksandar III. u Zadru«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru,* sv. I. Zagreb 1954, 153-187.

Strgačić, Ante, 1964. »Hrvatski jezik i glagoljica u crkvenim ustanovama grada Zadra«, *Zadar*: zbornik, Zagreb 1964, 373-429.

GLAGOLJAŠKA PUČKA PJEVANA MISA

25 GOSPODI POMILUJ („dvojni")

ŽENE ♩ = 104 Sukošan IX/1963

Go - spo-di i

SOLIST

Go - spo-di i

MUŠKARCI

Ž

i

S

M

*) U DUGOM OTEZANJU „I" PRELAZI U NEJASNO „E"

Bezić 1973, 297-298

Ž

po - mi - luj. Go - spo di

S

po - mi - luj. Go - spo - di

M

i i

i i

Sl. 4. Crkva Gospe od Milosrđa

Sl. 5. Crkva sv. Martina u negdašnjim Prljanima

LOVRE TORBARINA, Sukošan

NARODNI I LITURGIJSKI OBIČAJI U SUKOŠANU

Tokom stoljeća uz proslavu vjerskih svetkovina u narodu su se udomaćili razni običaji koji su imali cilj da se što bolje i dostojanstvenije pripremi i svetkovina proslavi. Mnogi od tih običaja zadržali su se do naših dana, ali mnogi su zaboravljeni i više se ne prakticiraju. Ovaj će osvrt neke od njih spomenuti kako bi se trajnije zadržali u sjećanju, naročito kod mladih koji ih nisu doživjeli.

Najsvečanija je svetkovina Božić. Ljudi se pripremaju da što veselije i radosnije proslave taj blagdan. Priprema za Božić počinje već od prve nedjelje Adventa, kada počinje nova crkvena godina. U to vrijeme ne održavaju se svečanosti kao što su svadbe i druge veselice, jer su to dani ozbiljnosti kako bi se Božić dočekao što skrušenije. Uvečer se obitelj okupi oko ognjišta ili komina i uz svjetlo vatre koja gori na ognjištu, petrolejke ili koje druge oskudne svijeće uz razgovor krati večer pjevanjem božićnih pjesama. Proslava Božića započinje **Badnjim danom**. Bio je to jedan od četiri velika posta u godini. Za taj dan priprema se za jelo riba, i to najčešće bakalar. Na taj dan je prije bio blagoslov kuća, i to samo u starom dijelu sela i onih kuća koje su bliže tom dijelu. Sa svećenikom su na blagoslov išli i zvonari. Uvečer bi se cijela obitelj sakupila u kući. Tada bi na ognjište, na kojem je inače tog dana bilo žara, gospodar kuće donio badnjak (veliko deblo stabla, najčešće od masline ili crnike) i postavio ga da gori. Badnjak bi ostao na ognjištu cijelo božićno vrijeme i gorio stvarajući veću toplinu i svjetlost. U toku dana domaćica ispeče na kominu jednu ili više pogača od boljeg brašna, tzv. pogaču ili turtu.

Kada bi badnjak počeo gorjeti, domaćica bi upalila svjećice koje je blagoslovio svećenik prilikom blagoslova kuće. Ako svećenik nije dolazio u kuću, jer je ona dalje, svjećice bi se nosile na blagoslov na misu na badnje jutro. Upalilo bi se onoliko svjećica koliko ima članova u kući. Svjećice bi se postavile u jednu posudu u kojoj ima pšenice, ili koje druge žitarice, tako

da bi u nastupajućoj godini dobro rodila. Jedna bi se svjećica upalila i postavila na badnjak i ona bi na njemu gorjela, za sve žive, a jedna bi se užgala za sve koji su preminuli. U isto vrijeme domaćica bi u jednu posudu, najčešće crijep, postavila žara s ognjišta i na nj tamjana i njime okadila sve prostorije u kući, staji i konobi, zazivajući Božji blagoslov. Kako su Sukošanci bili poljoprivrednici i stočari, u štali bi preko jedne ovce otkinuli ispečeni krušni kolač i na taj način pokazali da žive od te djelatnosti. Tom prilikom kad bi se kolač otkinuo oni bi se poljubili i otkinuti kolač odnijeli na stol i jeli za večeru, koja bi tada započela. Već prije večere svi bi ukućani bili oko stola i molila bi se molitva, a zatim bi se jela riba, najčešće bakalar, i pilo vino. Večera bi se završila pjevanjem božićnih pjesama. U to vrijeme dogorijevaju i upaljene svjećice. Ukućani bi u njihovom svjetlu promatrali svoje sjene govoreći da će onaj čija se sjena ne vidi u slijedećoj godini umrijeti. Kada koja svijeća dogori, gasi se drškom žlice ili viljuške koja se umoči u vino i na koju se stavi malo kruha uz riječi: »Ja tebe vinom i kruhom, a ti mene mirom i blagoslovom«. Kada bi završila večera na razgrijanom ognjištu i te večeri u posebno toploj kući, prilazilo se pečenju frita, koje su se umijesile tokom poslijepodneva. Na ognjište se postave velike »trinoge« s velikom tavom u koju se ulije maslinovo ulje i uz cvrčanje ulja peku frite. One plivaju u vrućem ulju kao rumene loptice, vade se šupljačom u veliku terinu (zdjelu), posipaju cukrom (šećerom) i sve tako dok se ne napuni puna terina. Tada se poslužuju u kući, kao i na Božić i ostale božićne dane.

Mlađe bi osobe poslije večere išle na Gornja vrata. Tamo na sredini trga donese se dosta drva i naloži velika vatra ili »goleda« kako se kaže u Sukošanu. Oko vatre koja je gorjela cijelu Božićnu noć, a bilo je dosta slučajeva da je od velike količine drva gorjela neprestano do Nove godine, sakupljaju se ljudi, veseleći se i pjevajući. Uz to su mnogi sa sobom donosili frite i vino, pa se uz vatru jelo i pilo, veselilo i grijalo u Božićnoj noći. U toku noći seljanima bi se priključili i stanarci (Debeljačani) pa su se i oni grijali uz vatru čekajući zornicu. Taj običaj paljenja vatre zadržao se sve do danas. Međutim, kada su 1962. godine Gornja vrata asfaltirana, da se ne uništi asfalt vatra se počela ložiti na Donjem moru, ali u isto vrijeme svaki zaseľak je ložio svoju goledu, tako da danas na Badnje veče u Sukošanu gori i desetak goleda.

Božić. U starije vrijeme nije bilo polnoćke, nego zornica. Na ponoć su zvonila zvona, a mnogi su i pucali. Služba u crkvi počela bi oko 4 sata ujutro na Božić. Najprije bi se pjevao Božićni oficij, a nakon toga bila bi misa zornica. Naročito svečano bilo je u crkvi kada bi se zapjevalo »U se vrime godišta«. U crkvi bi se napravio i »božić« na oltaru Gospe Lurdske. Bio je jednostavan s drvenom štalicom, likovima pastira i okićenom granom bora. U novije vrijeme raskošnije se napravi »Betlehem« i postave grane jele okićene svjetlucavim svjećicama, što stvara poseban ugođaj. Odmah nakon zornice služila se druga Božićna misa ili jutarnja, a u 10,30 sati je svečana dnevna Božićna misa. To je najsvečanija misa jer na nju dolaze svi, a naročito stariji i djeca koji nisu mogli ići na zornicu ili jutarnju. Ljudi jedan drugom čestitaju Božić: »Na dobro ti došlo porođenje Gospodinovo!« Drugi odgovara: »I tebi na isti način i svim tvojima!« Djeca sa sobom nose pune džepove bajama i njima se igraju. Bila je to nezaobilazna igra za Božić. Zanimljivo je da je jednostavno nestala oko 60-tih godina, tako da današnji mladi uopće ne znaju za nju. Nakon završetka velike mise, na vratima crkve davao se ljubiti križ, a zatim bi ljudi išli na Gornja vrata, koja su bila puna ljudi svečano odjevenih. Tada bi počelo kolo koje bi se započelo igrati oko badnjaka (vatre) koja je gorjela prethodne Božićne noći. Počeo bi se igrati džikac, a završilo bi se velikim sukošanskim kolom u kojem su igrali mladići i djevojke, žene i muževi. Neki ljudi nosili bi punu mješinu vina ili koju drugu posudu i častili ljude pićem. U kolo bi postepeno ulazilo sve više ljudi i kada bi ono okružilo cijela Gornja vrata, prekinulo bi se i poteglo sve do Lokvice, gdje bi se onda na sredini raskrsnice opet igralo kolo. To bi bio oproštaj, jer bi torani (stanovnici Sukošana iznad ceste po zaseocima) i stanari (Debeljačani) otišli svojim kućama, a seljani bi se vratili u selo. Božić bi se nastavio veseljem poslije podne. Ljudi izlaze van tako da je puno svijeta. Pričaju, pjevaju i vesele se. Djeca na svakom koraku igraju na mendule (bajame) i orije (orahe). Igrale bi se najčešće igre na priblizak, utrge i na zog. Najviše ljudi bi se okupilo na Gornja vrata i tada dva prokaratura donesu iz župnikova stana drvenu urnu sa 60 litara vina, koje župnik daje za proslavu Božića. Ljudi piju vino, pjevaju i vesele se, a razne grupice pjevača, kojima Sukošan nije oskudijevao, pjevale su pjesme koje su se dugo čule u noć Svetkovina Božića nastavila bi se i drugi dan na sv. Stjepana kada bi ujutro prokaraturi uzeli u crkvi križ i nosili ga po kućama na ljubljenje. Za uzvrat ukućani su ih darivali.

Zadnjim danom godine počela bi proslava **Nove godine.** Uvečer je u crkvi »zahvaljenje« staroj godini. U crkvi se svečano pjeva »Tebe Boga hvalimo«, a nakon toga »Blagoslov puka« iz

knjige Cvit razlika mirisa duhovnog od fra Tome Babića. Početak pjesme glasi:

»Poslušajte svi kršćani,
ki ste ovdi na sve strani;
poslušajte radi Boga,
blagoslova sada moga,
moleć Boga da me usliši,
s blagoslovom sve utiši,
Sveto Trojstvo, daj mi milost,
Blagoslova tvoga kripost ... «

Veselje se nastavlja u kući za večerom koja je isto tako svečana kao i na Badnju veče. U staro doba kada nije bilo ni radija ni televizije nije bio običaj kao danas da se dočeku Nove godine posvećuje toliko pažnje. Ipak, mnoge bi obitelji ostale u kući čekajući Novu godinu uz pečenje frita i pjevanje Božićnih pjesama. Mlađi bi izišli obično na Gornja vrata gdje bi ložili vatru, pjevali i veselili se. Na ponoć bi zvonila zvona, a također se i pucalo iz pušaka. Nova godina je bio svečani blagdan kao i Božić. Djeca za Novu godinu osim što igraju na bajame nose sa sobom i jabuku u koju se dariva novac.

I treći Božićni blagdan **Sveta tri kralja** svečano se slavi. Uoči tog dana u predvečerje blagoslivlja se voda. Za tu priliku se donese ispred glavnih crkvenih vrata maštel pun vode i tu se obavlja blagoslov, a služba završava pred oltarom Srca Isusova u crkvi pjevanjem litanija svih svetih. Na blagoslov vode dođu ljudi i sa sobom donesu posude u koje poslije uzimaju blagoslovljenu vodu i nose kući. Njome blagoslivljaju kuću, a na sama Sveta tri kralja, ako vrijeme dopušta, poslije podne nose u polje i škrope polje i usjeve za bolji urod i bolji blagoslov. Ako se ne blagoslovi sve na Sveta tri kralja, znade se često to učiniti i na sv. Stošiju 15. siječnja. U staro doba na blagdan Sveta tri kralja bio je blagoslov kuća isti kao i na Badnji dan. Radi toga bila je u crkvi samo jedna misa, i to velika, jer svećenik nije zbog blagoslova kuća imao vremena. Taj se običaj poslije ukinuo.

Božićno doba završava se blagdanom sv. Stošije 15. siječnja. Od tog vremena svake nedjelje poslije podne pojavljuju se maškare, najprije mala djeca, i što se bliži korizma sve ih je više. Najviše maškara ima na **Pokladnicu**, a to je nedjelja prije Čiste srijede ili Pepelnice. U maškare obično tada idu i odrasli momci i ljudi. Najčešće su lijepo obučeni, posjećuju kuće gdje ih darivaju novcem, vinom i drugim darovima. Poseban doživljaj bile su poklade. To je utorak prije Pepelnice. Po tradiciji to je

dan kada se veseli i slavi jer sutradan nastupa korizma kao vrijeme ozbiljnosti, posta i pokore. Poslije podne bilo bi puno maškara. Maškare su obično bile ružno odjevene, u staru odjeću i na sebi bi nosile kože od ovaca, koza, vunu, kostrijet, a za maske obično su služile stare mješine, ovčje kože, pa čak i suhe obrazine od svinje. Maškare sa sobom nose bar pola vreće pepela ili luga kojim posipaju prolaznike, što stvara mnoge neugodnosti. U staro doba to je bio običaj, jer bi svi za to živjeli, ali danas takvo raspoloženje više ne postoji i takve maškare koje se javljaju neorganizirano stvaraju mnoge neprilike u mjestu i među ljudima i na taj način kompromitiraju stari običaj. Maškare su išle u grupama od 5-6 osoba, posjećivale su kuće gdje bi ih počastili. Neki su sa sobom imali »dida« (lutka napravljena od stare robe napunjena slamom) kojega bi jedan od maškara nosio na ramenima, a bilo je slučajeva da bi ga se posjelo na magarca ili posebno napravljena kola. Navečer bi se sve maškare okupile na Gornja vrata, gdje bi se okupilo i puno ostalog svijeta. Tu bi se izvršilo suđenje »didu« i to bi obavio jedan od maškara koji bi se popeo na »kolonu« gdje bi održao govor u kome bi optužio »dida« za sve probleme i nedaće i za kaznu bi ga spalili. Time bi završilo pokladno vrijeme.

Sutradan je **Čista srijeda** ili **Pepelnica**, kad je strogi post i nemrs; njome počinje korizma koja traje 40 dana i to je priprava za Uskrs. Toga dana na misi se blagoslovi pepeo od sačuvanih maslinovih »palmi«, od prošle Cvjetnice i njime se posipaju glave vjernika uz riječi: »Spomeni se, čovječe, da si prah i da ćeš se u prah obratiti«. Inače, preko cijele korizme održavaju se poslije podne u crkvi službe, i to radnim danom osim korizmenih petaka održavaju se tzv. »male litanije«, korizmenim petkom »velike litanije«, nedjeljom poslije podne križni put ili »put križa« kako se kaže u Sukošanu. Male litanije bile su ustvari vjeronaučna poduka za djecu i školsku omladinu. U korizmene petke održavaju se pobožnosti Presvetom oltarskom sakramentu, i na njima se pjeva »Smiluj se meni, Bože!« i nakon toga stara sukošanska korizmena pjesma »U petke od muke Gospodinove«. Pjesma je vrlo stara i donosim je prema jednom prijepisu iz 1920.g.

U Gospodina mučenje
U kom bi svita spasenje,
Sve srce naše stavimo
Grihe i taštine ostavimo.

Isusa muke i uzroke,
Spominjajmo prigorke,
Krunu trnovu i uzicu,
Križ sveti, čavle i sulicu.

Isuse, tvojom milosti
Molimo daj nam kriposti,
Daj nam tebe razmišljati
I grihe naše plakati.

Ti si nas s križem odkupio
I od djavla izbavio,
Ti bud naše utišenje:
Gdi no je sveto spasenje.

Zaradi rana tvojih svetih
Koje si primio o propeti,
Ti grihe naše oprosti
Tvojom velikom milosti.

Čini nas Tebe ljubiti
I s pravim srcem služiti
Neka dostojni budemo
Uživat Tebe pravedno.

Gledaj glavu okrunjenu
I svu trnjem izbodenu,
Prsi ljuto probodene
I nemilo otvorene.

Gledaj slavno sveto lice
Na komu su oštre modrice,
Zatvoreni slavni oči
Niz koje se svud krv toči.

Gledaj njega slavne ruke
Ke su na križ rastegnute,
Za grišnike zagrliti
I njim grihe oprostiti.

Gledaj noge svete i slavne
Ke na dobro bihu spravne,
Jedna drugoj pribivenu
Oštrim čavlim prigvozdenu.

Mili Isuse dobrostivi
Nam grišnikom milostivi,
Budući ti slavan i svet
Da si za nas na križ propet.

Svi te skupno sad slavimo
Na križu propeta molimo,
Da nas u gornjoj baštini
Pridružiš svetoj skupštini.

Slava Isusu pravednu
Ki bez krivine izdahnu
Ki hti s neba na svit priti
Za svoj puk na križu umriti.
Amen.

Korizma je vrijeme ozbiljnosti pa tada u crkvi prestaje svako veselje i u to vrijeme nema svečanih svadbi, plesova, pjesme, a u crkvi se ne slavi, ne luncija a u bogoslužju se oblači ljubičasta boja.

U sredini korizme poznat je dan koji se zove »bara-vara«. Toga se dana u zgodnim prilikama nastoji koga prevariti, kao što se to danas čini za 1. travnja. Na taj način bi ljudi kao dali malo oduška svom raspoloženju, označavajući da je prošlo polovina korizmenog vremena. Najčešće se dogodi da je u korizmi i prvi petak u mjesecu ožujku, koji se u Sukošanu zove »prvi petak marča«. Tog dana održavala bi se velika pokornička procesija za blagoslov polja. U novije je doba ta procesija ukinuta i toga se dana održi misa, a nakon nje samo mala procesija oko crkve.

Poseban osjećaj da se približava Uskrs osjeća se na **Glušnicu**. To je nedjelja 14 dana prije Uskrsa. Za tu nedjelju u crkvi se prekrivaju oltari, slike, kipovi kako bi i na taj način pridonijeli vanjskom izgledu ozbiljnosti trenutka zbog skorašnjeg spomena muke i smrti Isusove. Tog dana poslije velike mise u Sukošanu je popodne izloženo sv. Otajstvo na poludnevno klanjanje, koje završava uvečer svečanom večernjom.

Slijedeća nedjelja je nedjelja **Cvitnica**. Te nedjelje nose se na blagoslov maslinove grane ili »palme« u crkvu. Već u subotu poslije podne vrše se pripreme za blagoslov palmi. Tada se u polju odsječe grana koja će se nositi na blagoslov. Običaj je da pojedinci nose i velike grane u crkvu. Od te grane u kući se otkinu manje i ljepše grančice od kojih neki opletu lijepe maslinove palme, na koje postave i strukove cvijeća. Blagoslov maslinovih grana obavlja se preko velike mise za koju priliku se nosioci poredaju u crkvenom dvorištu i stvore razmaknut drvored kroz koji prolazi svećenik u procesiji i blagoslivlja. Preko mise se pjeva muka Gospodinova. Pjevanje muke je poseban doživljaj, naročito ako su pjevači dobri. Za tu priliku odaberu se dva pjevača od kojih jedan odlazi na oltar sv. Petra i Pavla, drugi na oltar sv. Ćirila i Metoda, a svećenik ostaje na velikom oltaru i s tih mjesta pjevaju muku. Cvjetnicom započinje veliki tjedan u kojem je posebno veliko trodnevlje. Na Veliki ponedjeljak i utorak nema posebne službe, nego je kao i u druge dane. Na **Veliku srijedu** uvečer bila bi večernja na kojoj bi se pjevala jutrenja Velikog četvrtka. Jutrenja bi završila Zaharijinom pjesmom »Blagoslovljen Gospodin Bog Izraelov« i »Smiluj se meni, Bože!« Nakon toga bio bi »baraban«. To je udaranje i lupanje u crkvi štapovima i šibama po klupama i podu, a simbolično je označavalo kako su Židovi udarali Isusa. Poslije liturgijeske obnove ovaj običaj je nestao.

Služba na **Veliki četvrtak** prije se održavala prije i poslije podne, odnosno uvečer. U rano prije podne zvone zvona i počinje služba oficij Velikog četvrtka. Nakon toga je misa Velikog četvrtka na kojoj se pjeva »Slava na visini Bogu ... «. Tada zvone zvona koja se nakon toga zavežu, tj. više ne zvone do »Slava ... « na Veliku subotu. I malo zvono na kapelici u groblju koje je zvonilo za označavanje polaska djece u školu u te dane također ne bi zvonilo. Na misi se zatim škrgućalo (klepetalo) na onim dijelovima mise gdje se inače zvoni. Škrguća ima raznih dimenzija i veličina, a nose ih uglavnom mlađi. Često se prekomjernim škrgućanjem čini nered u crkvi. Nakon završene mise prenijele bi se posvećene hostije u »Božji grob«, koji se napravi na oltaru Gospe Lurdske. Za tu priliku na oltar se postavi baldakin te drveno svetohranište, a oltar se okiti cvijećem i posudama u kojima je iznikla mlada pšenica. Nakon toga svećenik prilazi oltarima i otkriva ih skidajući s njih plahte i drugi nakit kao svijećnjake, cvijeće i sl. tako da oltari ostanu goli. Isto tako iz škropionica se izvadi sva blagoslovljena voda da i one ostanu prazne. Uvečer na Veliki četvrtak u sumrak počela bi služba riječi u crkvi. Kako ne zvone zvona, prije službe sakupe se mladi i djeca oko crkve i škrgućanjem daju znak za službu umjesto zvona. Kad se sakupi narod, najprije se pjeva jutrenja Velikog petka. Za ovu priliku postavio bi se na lijevoj strani velikog oltara drveni nosač u obliku trokuta na kojem se nalazilo 15 zapaljenih svijeća. Poslije svakog psalma i štenja po jedna svijeća bi se ugasila, tako da bi na kraju sve svijeće bile pogašene. Kad završi jutrenja, pjeva se »Gospin plač«. Za to se nađu četiri pjevača koji odlaze u »Božji grob« i po dva sa svake strane naizmjenično pjevaju. Početak pjesme glasi:

»Poslušajte braćo mila,
Gorku muku Gospodina,
Isukrsta, Božjeg sina,
Koju sada za nas prima ... «.

To je vrlo stara pjesma, a napisana je još 1851. godine od fra Tome Babića i vrlo je vjerojatno da se od tog vremena pjeva u Sukošanu. Pjesma je dosta duga i pjevanje traje oko 1 sat i 40 minuta.

Veliki petak je dan strogoga posta i nemrsa. Ljudi za taj dan najčešće pripremaju za hranu ribu i piju vino. Postoji uzrečica u kojoj se kaže da si dobio onoliko krvi koliko si prvi put popio vina na Veliki petak. Na taj dan Sukošanci nisu nikad išli u polje

obrađivati zemlju, a i blago su izganjali iz štala samo u najnužnijim slučajevima, kako bi stoka što manje raskopavala zemlju. Postoji također predaja da nije dobro na Veliki petak sahranjivati mrtve, jer ako se dogodi da ipak tko umre i treba biti sahrana na Veliki petak, ta godina neće biti dobra i grad (krupa) će uništiti ljetinu. Na Veliki petak se posebno mole. Postoje razne molitve, a ima jedna sukoštanska koja se najčešće izgovara, a glasi:

»Božji pivac zapiva,
I Mariju doziva (vapija),
Oj Marijo majko mila,
Imala si sinka jedina,
Kroz goru ti odoše,
Trnovu krunu nosiše,
Židovi ga uhvatiše,
Tvoga sina ubiše,
Krv mu na kamenje padaše,
Do Boga se čuje,
Bog pošalje anđele,
Da pokupe onu krv,
Da je meću u kaleže
I kitice kitiše,
Prid Boga je nosiše,
Sam je Bog govorio,
Tko ove tri molitve izmolio,
Tri bi duše otkupio,
Jednu dušu ćakinu,
Drugu dušu majčinu,
Treću dušu svoju. Amen.

Inače na Veliki petak služba u crkvi počela bi ujutro. Najprije bi se molio oficij Velikog petka, nakon čega bi bilo bogoslužje Velikog petka, na kojem se pjeva muka po Ivanu na isti način kao i na Cvjetnicu. Nakon toga se otkriva križ koji se donese u precesiji kroz crkvu uz pjevanje »Evo drvo križa, na kome je spasenje svita visilo« i pjeva se »Puče moj, što učinih tebi? ili u čem ožalostih tebe? odgovri meni«. Pošto otkrije križ, svećenik ga odnese ispred velikog oltara gdje su prostrte plahte te kleknuvši ondje ga položi. Tada se udalji malo od križa i izuje te pođe do velikih vrata od crkve. Odatle pođe križu tri puta kleknuvši, dođe do križa te ga poljubi i pokloni mu se. To isto rade i ostali vjernici. Uz križ bi se u međuvremenu postavila četiri lumina koja bi gorjela cijeli dan. Nakon bogoslužja križ ostaje ležeti u crkvi cijeli dan, a ljudi bi neprestano dolazili u crkvu da

mu se poklone. Taj poklon križu zvao se »listi«. Poklon križu započeo bi kod velikih vrata crkve, gdje bi se skinula obuća i zatim kleklo te klečući pomalo puzilo (lizlo) prema križu. Dok je to trajalo, ljudi su molili u sebi molitve. Kad bi se primakli križu, poljubili bi ga na tri mjesta. Taj poklon križu trajao je cijeli dan i uvijek je ljudi bilo u crkvi. Svi župljani su došli u crkvu da se poklone križu. Pred večer bi znalo biti gužve, jer su sada došli oni koji preko dana nisu mogli, a došli bi i Debeljačani. Kao i na Veliki četvrtak i tada bi se okupili škrgućanti koji su oko crkve škrgućali dajući znak da se primiče večernja služba Velikog petka. U toku dana na oltar sv. Petra i Pavla zvonari bi postavili i sve druge križeve koji su postojali u crkvi kao i u kapeli na groblju za večernju procesiju. Mnogi su prilikom poklona križu, naročito žene, nosili sa sobom maslinova ulja i darivali to crkvi da preko godine od tog ulja gori vječno svjetlo pred svetohraništem. Večernja služba Velikog petka počela bi pjevanjem jutrenje Velike subote i bila je slična onom pjevanju kao na Veliku srijedu i četvrtak. Nakon završetka jutrenje održala bi se tradicionalna procesija Velikog petka kroz stari dio sela. U toku večeri a malo prije procesije oko crkve bi bili vlasnici petromasa s upaljenim svjetiljkama, kako bi osvjetljavali put za procesiju, jer tada nije bilo struje. Na čelu procesije išli su škrgućanti, zatim mlađi ljudi, te nosioci svih križeva koji su bili u crkvi, napokon pjevači i svećenik koji je pod baldakinom nosio pokriveno sveto Otajstvo koje je dotad bilo pohranjeno u »Božjem grobu«. U procesiji se pjeva »Puče moj« i druge pjesme Velikog petka. Na kraju procesije išle bi žene, mnoge s upaljenim svijećama. Prozori kuća, terase i ulazna vrata kraj kojih je prolazila procesija bili su okićeni i na svima su gorjele svijeće, lumini ili vatre od pepela i petroleja. Na vratima od sela (s unutrašnje strane Gornjih vrata) procesija bi se nakratko zaustavila i tu bi bio podijeljen blagoslov na sve četiri strane svijeta. Nakon toga procesija bi krenula u crkvu. Svi sudionici u procesiji išli su u crkvu, s njima i nosioci petromasa, tako da je crkva bila jako osvijetljena. Slijedila bi propovijed posvećena Velikom petku, a nakon nje pjeva se Muka Gospodinova, po Babićevu tekstu. Pjesma se pjeva na isti način kao i ona na Veliki četvrtak, a najčešće pjevaju i isti pjevači. Pjesma se inače u Babićevoj knjizi zove »O žalosti BD Marije«, a njezin početak glasi:

»Rasviljena majka staše,
blizu križa, ter plakaše,
i tužaše i plakaše,
I drhćaše kad gledaše
Tešku muku svoga sina,
Isukrsta Gospodina...«

Sutradan je **Velika subota.** Pred velikim vratima crkve naloži se vatra, a služba počinje blagoslovom vatre. Na njoj se užeže uskrsna svijeća u koju se u obliku križa zabode pet grumena blagoslovljenog tamjana te se čita 12 proročanstava. Nakon toga se kod krstionice blagoslivlja voda koja se nalazi u posebnom maštelu. To je krsna voda, a služi i za blagoslov stanova i ljudi. Pošto se voda blagoslovi, nosi se u škropionice kraj crkvenih vrata koje su prazne od Velikog četvrtka. Nakon toga blagoslivlja se voda za krštavanje, u koju se ulijeva ulje katekumensko i ulje krizme koje blagoslovi biskup na Veliki četvrtak. Slijedi misa na kojoj se zapjeva »Slava na visini Bogu...«. Nato se »odvežu« zvona i zvoni se, čime se navještava da je došao Uskrs. Tada se ljudi u crkvi i kod kuće umivaju i peru oči blagoslovljenom vodom. U isto se vrijeme s oltara, slika i kipova skidaju zavjese koje su bile postavljene na Glušnu nedjelju. Ljudi bi post od Velikog petka produžili sve dok ne bi prozvonila zvona.

Za **Uskrs** se peku pogače. To je posebno sladak kruh. Taj bi se kruh zamijesio na Veliki četvrtak ili petak i nekoliko bi se puta premijesio da bude što bolji. Obično se pogača pekla na Veliku subotu, s puno pažnje da na velikom žaru ne bi izgorjela. Da bude ljepša, mazala bi se perom od pijetla ili purana umočenim u žumanjak od jaja. Pogača se pekla na ognjištu po »cripnjom« pa se i zvala »pocripnjak«. Danas se pogače peku u štednjaku ili se kupuju, ali svaka domaćica nastoji da joj bude lijepa na blagoslovu hrane na Uskrs. Debeljačani su hranu blagoslivljali na Veliku subotu poslijepodne, jer za Uskrs ujutro nije bilo vremena da dolaze na blagoslov. Sukošanci hranu blagoslivljaju na Uskrs ujutro. Blagoslov se vrši izvan crkve u dvorištu s jedne i druge strane, gdje se donosioci rasporede u dva reda. Na blagoslov se obično donosi kruh, kuhana jaja, sol, sir, vino, mlada kapula i drugi mladi plodovi. U stara vremena kada je bilo dosta stoke, na blagoslov se donosilo i meso od janjeta. Osim domaćica koje donesu hranu na blagoslovu je prisutan veliki broj ljudi. Uskrs je veliki blagdan. Za taj dan se pripremi i bolja hrana. U doba kada je bilo dosta janjaca mnoge obitelji su za Uskrs pripremale »pandrobu«. Bilo je to punjeno janje s nadjevom od suhih kolača, kruha, jaja, mlade kapule, soli i dugih začina. Tako punjeni janjac se pekao na ražnju. Bio je to poseban specijalitet, a jeo bi se za sve Uskrsne blagdane. Glavna Uskrsna svečanost je bila velika misa, prije koje se pjeva »Tebe Boga hvalimo« i ide procesija tri puta oko crkve, a nakon poslanice pjeva se naizmjenično pjesma:

»Kad uskrsnu Isus sveti,
Koji za nas bi propeti,
Tu se čuda dogodiše,
Kako sveti Marko piše,
I zlamenja mnoga biše
Ne može se reći više.
Jer uskrsnu slavan dosti,
I bez smrti i žalosti...«

Nakon mise na vratima od crkve prokaraturi daju ljubiti križ ljudima. Ljudi odlaze na Gornja vrata gdje se okupi puno ljudi kao i na Božić. Igra se kolo i veseli, a kolo završava, kao i na Božić, na Lokvici. Poslije podne ljudi izlaze u šetnju, a najviše ih je na Gornjim vratima, gdje prokaraturi donesu drvenu urnu sa 60 litara vina koje poklanja župnik mještanima. Uz Uskrs svečano se slavio i Uskrsni ponedjeljak i Uskrsni utorak. U jedno vrijeme bio je običaj da na Uskrsni ponedjeljak Sukošanci zavjetno hodočaste sv. Šimi u Zadar i »otvaraju« raku sveca. Poslije Uskrsa svečano se slavi u Bijela nedjelja ili **Mali Uskrs**. To je svečano isto kao i sam Uskrs, što dokazuje i svečanost velike mise, kada se na početku pjeva »Tebe Boga hvalimo« i procesija obilazi oko crkve. Iza pročitane poslanice pjeva se pjesma posvećena Uskrsu. Početak te pjesme glasi:

»Istina je do istine,
Od svih dana od godine.
Nit je veći nit je sveći
Niti može biti veći.
Dan nediljni plemeniti,
Među dnevih vele svetih,
Uskrsnuću određeni,
Tebi, Isuse, posvećeni...«

I drugi blagdani poslije Uskrsa u Sukošanu se svečano slave. Najznačajniji je od njih **Spasovo** ili **Križi.** Postoje **Mali križi**, i to u srijedu prije Spasova, kada se održi velika procesija blagoslova polja, koja bi se kretala cijeli dan. Procesija bi išla do crkve sv. Martina gdje bi se sakupilo ljudi koji su radili u polju, naročito u vinogradima i prisustvovali bi misi. Nakon mise svi bi posjedali okolo po travi i kamenju te doručkovali mladog sira, pršuta, jaja i druge hrane koju bi donijeli sa sobom. Pošto bi se nahranili i odmorili, procesija bi krenula dalje kroz Debeljak i u rano poslije podne bi se kroz Sukošansko polje vratila u crkvu. U ovo vrijeme

su se blagoslivljale sve kuće u Sukošanu koje se nisu blagoslovile na Badnji dan te sve kuće u Debeljaku.

Svečano se slave i **Duhovi**. Na duhovsku subotu ujutro blagoslivlja se voda u crkvi. To je treći blagoslov vode u godini. Na Duhove je svečanost u crkvi isto kao i na Božić i na Uskrs. Pjeva se »Tebe Boga hvalimo« na početku mise, a preko mise iza poslanice pjeva se pjesma za Duhove isto kao i na Uskrs. Početak pjesme glasi:

»Kad uziđe Isus sveti,
Koji za nas bi propeti,
Na nebesa slavna gori,
Pomilova i nas doli.
Jer kako nam reko biše,
Da Duh sveti poslat htiše,
Svojim dragim učenikom,
Preljubljenim nasljednikom...«

Uskrsno vrijeme završava proslavom **Tijelova** ili **»Božjeg dana«.** Ujutro se ispred ulaza u kuću prospe cvijeće, kao i ispred crkve i na raskrsnicama. Dok nije izgrađena crkva u Debeljaku, tijelovska procesija bi se održavala poslije velike mise, a od tada oko podneva održava se procesija u Debeljaku, a poslije podne u Sukošanu. To je jedna od najljepših procesija u Sukošanu, a po sudionicima i najbrojnija. Ide istim ulicama i dijelovima Sukošana kao i nekada pa tako i dijelovima Jadranske magistrale.U procesiji se nose zastave, a pod baldakinom koji prate djeca u bijelim odorama svećenik nosi sveto Otajstvo. Ulicama kuda prolazi procesija posipa se cvijeće. Procesija se zaustavlja, radi čitanja evanđelja i blagoslova, na Gornjim vratima, Lokvici, Pavića bunaru i Ruševcu. Devet dana poslije Tijelova slavi se blagdan **Srca Isusova**. Tog dana uz svečanu misu održava se kroz selo procesija s kipom Srca Isusova.

Ovdje smo ukratko nabrojili najpoznatije običaje koji su se tokom stoljeća njegovali u Sukošanu i kako su se održavali prije liturgijske obnove kada su neki izmijenjeni, što naročito vrijedi za svečanosti u velikom tjednu.

Pored tradicionalnih bagdana u Sukošanu se slave i drugi. O njima ćemo ukratko nešto reći kronološkim redom.

2. veljače slavi se **Svijećnica** ili **Gospa Kandalora,** kada se u crkvi blagoslivljaju svijeće koje se daju vjernicima. Čuvaju se u kući, a gore u slučaju nevremena, grmljavine, bolesti ili smrti.

3. veljače slavi se **sv. Blaž** biskup i mučenik. U sukošanskoj

crkvi postoji moćnik sveca pa se taj svetac svečanije slavi u Sukošanu. Običaj da se prije mise blagoslivljaju kolači koji se čuvaju do Čiste srijede kada se jedu ujutro. Isto tako blagoslivlja se grlo sa dvije upaljene svijeće. To u Sukošanu zovu »grličanje«.

Ovo su najhladniji dani u godini i ljudi pomalo očekuju dolazak toplijih dana i početak radova u polju. Zato uvijek razmišljaju kakvo će vrijeme uskoro nastupiti. To se raspoloženje osjeća i po uzrečici koja glasi:

»Gospa Kandalora, zima vanka fora,
Sveti Blaž kaže da je laž,
Sveti Šime, kaže da još ima zime,
A za njim se vuče glistina,
I ona kaže da je istina.«

11. veljače svečano se proslavlja zavjetni blagdan Sukošana, a to je **Gospa Lurdska.** Taj blagdan neprestano se slavi od 1906. godine kada je podignut oltar i nabavljen Gospin kip. Koliko Sukošanci štuju Majku Božju svjedoče brojni darovi koje su uglavnom sukošanske žene darivale, a darivaju i danas Gospi, i to uglavnom prstenje, ogrlice, medaljone i sl. Sav taj nakit se postavi na Gospin kip 11. veljače i skupa s njime pronese u procesiji kroz Sukošan. U ovo doba godine ljudi već počinju raditi u poljoprivredi. Obrezuju, gnoje i okopavaju se vinogradi, a počinje se saditi krumpir i drugo povrće.

19. ožujka slavi se blagdan sv. Josipa. Od 1966. godine kada je nabavljen kip sveca održava se također tradicionalna procesija s kipom sv. Josipa.

25. ožujka slavi se blagdan Blagovijesti, devet mjeseci do Božića, pa i tog dana Sukošanci ne rade teške poslove.

Proljetni blagoslov polja obavlja se na blagdan **sv. Marka** koji se proslavlja 25. travnja. Prije je tog dana održana velika procesija koja je bila najsvečanija i najposjećenija od sve tri procesije kojima se blagoslivljalo polje. Procesija se kretala kroz Sukošansko polje, a na mjestima gdje bi se čitala četiri evanđelja, i to na Gornjim vratima, Pavića bunaru, Raskrižu i Na bunaru u polju ljudi bi okitili prostor cvijećem i zelenilom.

Nakon toga dolazi mjesec svibanj. To je mjesec rada u polju. Priroda je zelena, vinogradi su oblistali, počinje obrada vinograda, prvo škropljenje, pljevljenje, dozrijeva prvo povrće kao mladi krumpir, grašak (biž), bob, pojavljuju se prve trešnje, kosi se trava i djetelina. Ljudi su po cijeli dan vani i rade. Svibanj je najljepši mjesec u godini i posvećen je Blaženoj Djevici Mariji

te se svake večeri održavaju svibanjske pobožnosti. Moli se krunica, pjevaju litanije i čitaju razna razmatranja o Gospi. U tom mjesecu su najčešće blagdani Spasova, Duhova i Tijelova, koji se svečano slave, što je već prikazano.

Lipanj je vruć mjesec. Nastupa ljeto. Ljudi su zaokupljeni poljskim radovima. Naročito su veliki radovi u vinogradu, jer se mora okopavati, škropiti, povezivati i pljeviti. Poljoprivredni plodovi se već donose kući, a krajem mjeseca priprema se i žetva. Noći su kratke, to više što se treba rano ustati i poći u polje ili na pašu, da se do »plandišta« može vratiti natrag, jer je sredina dana vruća, a onda se opet poslije podne odlazi u polje kada sunce krene prema zapadu. U tim toplim ljetnim večerima prije spavanja ljudi su kratili vrijeme pričanjem ili u društvu s djecom pjevali ili recitirali pjesmice. Ovom prilikom navest ćemo ovu:

»Ajmo spati, Boga zvati,
I Mariju vapijati
Da nam kaže pravi put,
Otkud voda izvire,
Od kamena šaluma.
Tote sjedi Djevica,
Na glavi joj krunica,
Bele ruke sklopila,
Zlatnom čašom poliva,
Grišne duše otpravlja.«

U mjesecu lipnju ima također nekoliko blagdana. Jedan od njih je blagdan Srca Isusova, o čemu je već rečeno.

13. lipnja slavi se svetkovina sv. Antuna Padovanskog. **Sv. Ante** je veliki blagdan u Sukošanu. Kako je to popularni svetac u našem mjestu, svedoči i činjenica da je Ante najrasprostranjenije ime u Sukošanu. Toga dana osim svečane mise održava se tradicionalna procesija s kipom sv. Antuna kroz stari dio Sukošana. U narodu postoji i pjesmica posvećena tom svecu i glasi:

»Sveti Ante svetitelju,
Mili Božji prijatelju,
Mi molimo, moli za nas,
U potrebi pomozi nas.
Kad na punti smrti naše,
Na čas onaj jadne čaše,
Za vijeke tebe molim,
Da idemo na nebesa,

Da se s tobom svi vidimo,
Svetim Antom veselimo.
Sveti Ante budi hvaljen,
Po sve vijeke vijekov. Amen.

Na kraju mjeseca na 29. lipnja slavi se blagdan **sv. Petra i Pavla.** Taj blagdan se također svečano slavi u Sukošanu, a koliko su Sukošanci častili te svece pokazuje i primjer da su u svojoj župnoj crkvi podigli i oltar posvećen njima u čast. U mjesecu lipnju postoji običaj da se za blagdan sv. Ante, sv. Ivana Krstitelja i sv. Petra i Pavla zapali manja vatra kao simbol svjetlosti najdužih dana u godini. Pošto se ugasi plamen, obično mlađi svijet skače preko žara i gleda tom prilikom da skoči što dalje.

Srpanj je mjesec žetve. Ljeto prži svom snagom. Žetva je najznačajniji i najteži dio posla, jer od nje zavisi koliko će obitelj imati kruha preko godine. Najprije bi se požela raž, koja bi se sakupila u male snopiće koji se zovu »ručice«. Ručice bi se donijele u kuću te kratkom palicom otuklo zrnje s klasja. Zatim bi se odnijele u more da se moče 1-2 dana. Tada bi bila spremna ražova stabljika za vezivanje snopova žita. Od snopića bi se napravili »uži« na taj način da bi 10-tak strukova raži povezali s 10-tak drugih strukova i tako nekoliko puta čime bi se dobio jedan dugi konop. Žito se najčešće želo srpom, a nešto i kosom. Za taj posao bi bilo i po nekoliko žena žetelica. Muškarci su najčešće požnjete rukoveti »naslagaje« sakupljali i postavljali na ražino uže i vezivali u snopove. Snopovi ječma su se pravili na dvije »vode«, tj. klasje bi se pojedinačno stavljalo i na jednu i na drugu stranu snopa, dok se pšenica stavljala samo na jednu »vodu«. Snoplje bi se najčešće prenosilo na magarcima na gumno, ali bilo je i toga da se vozilo u kolima koja bi se za tu priliku produžila da stane što više snopova. Kada bi se sve požela, počela bi vršidba. Za tu priliku očistilo bi se gumno od trave i dobro polilo vodom, da zemlja postane mekša i da se zbije. Na tako se pripremljeno gumno stavljalo snoplje koje bi se tuklo »cipima«, odnosno »cipalo« bi se. »Cipi« su se sastojali od dva duga i debela kolca povezana tankim konopom, od kojih se jedan kolac držao u rukama, a drugim tuklo po žitu. To je trajalo i po nekoliko dana. Kada bi se jedna vrsta žita sva »iscipala«, slama se postepeno stavljala uokolo gumna, a na gumnu bi ostalo samo zrnje i pljeva. Tada bi se tuklo po tome i to se zvalo »gruvanje«, a imalo je za svrhu da što bolje odvoji zrno od pljeve. Kada bi »gruvanje« bilo završeno, sve bi se to sakupilo na jednu hrpu u sredini gumna i čekalo vjetar da puhne, kada bi počelo vijanje. Za to je postojala drvena lopata kojom se grabilo zrno s pljevom i bacalo u zrak u smjeru vjetra. Zrno bi kao teže padalo po gumnu, a pljeva bi odletjela dalje i tako je zrno ostalo čisto. Poslije se sakupljalo u vreće i odnosilo kući. Osim na opisani način, vršilo se i konjima. Postupak bi bio gotovo isti kao i kod »cipanja«, osim što je konj vrteći se u krugu gnječio slamu. Bilo je poznato nekoliko velikih sukošanskih gumna: Grdovićevo, Labudovo, Čelakino, Dijanovo i dr. gdje se vršilo konjima. Gotovo na svim tim mjetima danas se nalaze novoizgrađene kuće. Na gumnu se nakon vršenja od slame »zdivala kopa«, a slama je služila kao hrana za blago preko zime. Za vrijeme tih radova, bez razlike što su bili teški i odvijali se po velikoj vrućini, ljudi su u predahu dok bi se odmarali u hladu stabla pričali, veselili se, a nekad i zapjevali koju pjesmu. Evo za ovu priliku nekoliko riječi jedne od bezbrojnih pjesama koje su se mogle čuti u Sukošanu:

»Evo sveto podne zvoni,
Marija se za puk moli,
Prosti Sine, puku svome,
Radi mlika majke svoje...«

Djeca su se najčešće igrala i valjala u slami. Bilo je to pravo zadovoljstvo ugurati se u slamu i praviti nestašluke, iako je to starije znalo i razljutiti jer se slama »štrkala« uokolo. Posebno je ugodno bilo igranje u slami u toplom ljetnom sumraku. I tako bi se u tim radovima pomalo približavao mjesec kolovoz, u kojem Sukošan slavi svoju feštu, sv. Kasijana, na 13. kolovoza.

Sv. Kasijan se slavi od najstarijih vremena neprekidno do danas. Priprema za feštu nastupa osam dana prije kada na podne, uvečer i ujutro prilikom zvonjenja luncijaju (slave) zvona. Dan uoči fešte obave se svi potrebni poslovi, kao što je napasanje ovaca, donošenje u kuću hrane, vode (najčešće iz Vrbe ili Jezera), drva za loženje i sl. Kako većina Sukošanaca u starije doba nije imala dovoljno vina za cijelu godinu, obično bi ga u ljetnim mjesecima ponestalo u većini sukošanskih obitelji. Zato su za feštu kupovali vino. U to doba došlo bi nekoliko brodova koji bi se privezali na Rudini, gdje su obično Murterini i Šibenčani prodavali svoje kvalitetno vino. Za blagdan se pripremala i hrana. Obično je svaka obitelj imala janje ili kozle za pripremanje ručka za feštu. Meso se pripremalo obično pred feštu poslije podne ili na feštu rano ujutro jer su bile vrućine, a nije bilo hladnjaka kao danas. Ljudi su se dovijali na razne načine

da spriječe kvarenje mesa, pa su tako kupovali led ili meso spuštali u bunar gdje je bilo hladnije i sl. Fešta je dan kada dolaze gosti, rođaci i prijatelji iz drugih mjesta, tako da se taj blagdan slavi sa svojim gostima. Na sam blagdan prije podne bude nekoliko misa, a u 10 sati i 30 minuta je velika misa s »tri popa«. Nakon mise je procesija s kipom sv. Kasijana koja se održava od 1925. godine, kad je nabavljen kip sv. Kasijana. Prije toga je izgrađen još u prošlom stoljeću kameni kip sv. Kasijana, koji se nalazi na desnoj strani velikog oltara. Isto su tako u crkvi sv. Martina postojala dva drvena kipa, i to sv. Martina i sv. Kasijana, pa je možda još prije taj drveni kip možda bio u župnjoj crkvi. Poslije procesije nastavlja se proslava kod svake kuće. Poslije podne ljudi izlaze u šetnju i veselje se nastavlja do kasno u noć, a gosti i poznanici se nalaze sa svojim domaćinima. Pjesma je odjekivala na sve strane, a tome bi se pridružio i obavezni »ringišpil« na ručno pokretanje. Svetkovina sv. Kasijana nastavila bi se i drugi dan, 14. kolovoza. To je do 1958. godine bio strogi post i nemrs u čast **Velike Gospe.** To je stvaralo poteškoću jer se na taj dan ne bi smjelo jesti meso, pa je zbog toga župnik uvijek tražio dopuštenje od biskupa da se na taj dan može mrsiti u Sukošanu. I pored toga mnogi mještani su toga dana postili, a to se kod starih ljudi zadržalo i do danas. Svetkovina fešte završavala se blagdanom Velike Gospe.

Poslije fešte počinje se pomalo osjećati dolazak jeseni. Ako ubrzo padne kiša, nastupaju jesenski radovi, počinje se saditi jesenski krumpir, sadi se kupus, blitva i ostalo povrće, a nakon toga priprema se berba grožđa. U mjesecu rujnu nema posebno velikih blagdana osim **Male Gospe,** poslije čega se počinje brati grožđe i praviti mlado vino »novak«. 30. rujna slavi se svečanije sv. Jerolim zaštitnik Dalmacije, čiji se kameni kip nalazi na lijevoj strani glavnog oltara u župnoj crkvi.

Listopad je mjesec kada se svake večeri održavaju litanije gdje se moli krunica i izlaže sveto Otajstvo. 8. listopada slavi se blagdan sv. Šime u Zadru. Tada nastaju poznate »ferije« koje traju 8 dana. **Sv. Šime** slavi se i kod mnogih Sukošanaca, kao zavjetni svetac. Zato na taj blagdan kao i preko »ferija« mnogi Sukošanci idu u Zadar na poklon svecu. Sa sobom vode i djecu. U stara vremena kada nije bilo posebnog prometa djeca su najčešće u grad išla jašući na magarcu ili vozeći se u kolskoj zaprezi.

I tako se približila jesen. Dolaze jesenje kiše, a s njima sjetva pšenice, ječma, raži i drugih žitarica. Dolazi blagdan **Svih svetih,** kada se kite grobovi. Svečana misa održava se u župnoj crkvi, a

poslije podne u novoj crkvi Svih svetih. Isto tako obilježava se **Dušni dan** ili mrtvi dan 2. studenog kada se održe tri mise, i to prva rano ujutro, nakon održane jutarnje za mrtve u župnoj crkvi. Druga se misa održi u crkvi Gospe od Milosrđa ujutro, a treća poslijepodne u crkvi Svih svetih, iza koje je odrješenje mrtvih. Običaj je da se i u prvu nedjelju studenoga masovno posjećuju groblje. Krajem mjeseca studenoga završava crkvena godina i počinje nova s pripravom za Božić.

Ovim smo kratkim prikazom prošli jednu godinu i opisali onovne činjenice koje su se tokom stoljeća svakodnevnog kršćanskog života događale i razvijale u našem mjestu. Ostali su još mnogi običaji koje nismo spomenuli u ovom prikazu, kao što je svetkovina svake prve nedjelje u mjesecu, ili mlade nedilje kako se zove u Sukošanu, gdje se održava procesija oko crkve sa svetim Otajstvom. Tu su zatim organizirane mnogobrojne pokorničke procesije sa svetim kostima u vrijeme sušnih perioda godine, zvonjenje zvona u slučaju velikog nevremena i sl. Nedjelja je uvijek bila veliki blagdan i Sukošanci nikada na taj dan nisu radili teške poslove, pogotovu ne poslove u polju. Gornja vrata bila bi prije velike mise puna ljudi koji su se sakupljali za misu, a koji bi vrijeme do njezina početka proveli u razgovoru. I poslije mise su se vraćali na Gornja vrata, gdje je bio običaj da »kapitan sela« ili koji drugi ugledni mještanin održi s kolone »napovid« o problemima u selu, zadacima i poslovima iduće sedmice.

Sukošanci su, iako radišni ljudi, uvijek nalazili vremena za veselje i zabavu, a pjesma ih je pratila na svakom koraku. Isto tako oni su se dičili svojim mjestom i nastojali da bude što bolje i ljepše. O njemu su pjevali pjesme i radovali se svakom uspjehu u životu, a jedna od tahvih poznatih pjesama svakom Sukošancu je i ova:

»Sukošansko ravno polje,
Tu se šeće drago moje,
Drago milo koje mi je,
Uvik virno bilo.«

Sukošan je u svojoj dugoj povijesti bio uvijek vjeran Bogu. Svakidašnja molitva vezivala ga je s njim. Najčešća molitva koju je Sukošanac molio tri puta bilo je »pozdravljenje«. I kada bi radio u polju, prekidao bi posao, skidao kapu i molio »Anđeo Gospodnji«. Molitvu »pozdravljenja« uvijek je završavao jednom lijepom pjesmom Mariji, koja je svih burnih vjekova bila istinska

zagovornica Sukošana pred Bogom. Bila je to pjesma »Zdravo ćerce«, kojom i mi završavamo ovaj prikaz običaja nastalih u minulim stoljećima, a koji su dâni našoj mladoj generaciji da ih očuva i predade novim naraštajima. U tome neka sv. Kasijan i Majka Božja budu naši veliki zagovornici na nebu, a mlade generacije neka nastave stoljetnu tradiciju svojih predaka molitvom:

»Zdravo ćerce Boga Oca,
Zdravo Majko Boga Sina,
Zdravo zaručnice Duha svetoga,
Zdravo pribivalište Trojstva prisvetoga.
Budi pohvaljeno po sve vrime,
Isusa, Marije i Josipa slavno ime.

DON ROZARIO ŠUTRIN, Zadar

ZVONIK I ZVONA ŽUPE SUKOŠANA

Svako se mjesto ponosi svojom crkvom i zvonikom. Tako i Sukošan koji ima iza sebe sedamstogodišnju povijest i tradiciju. Naime, svaki je naš zvonik trajan spomenik vjerničke i rodoljubne svijesti naših časnih predaka, potvrda njihove velike odanosti i ljubavi prema rodnoj grudi i užem zavičaju.

U našim južnohrvatskim naseljima gotovo redovito susrećemo brojne i raznolike zvonike koji se ponosno uzdižu iznad silueta i veduta tih mjesta kao njihov najljepši ukras. Svojim skladom i izvornošću privlače našu pažnju pa ih se jedva možemo nagledati. Njima su se zakitile i župne i samostanske crkve i crkvice, a većinom su djela domaćih graditelja.

Vitki tornjevi, budni čuvari naših crkvenih zdanja, povijesni su svjedoci vjekovne prisutnosti Crkve Kristove, Majke i Učiteljice, među ljudskom braćom, njezine brige oko njihova duhovnog uzrasta i napretka. Barem svake nedjelje i blagdana, ako ne i svakoga dana, okupljaju se vjernici u svoje župne crkve da se tamo duhovno preporode i obnove, očiste i posvete. Dolaze da se bratski susretnu i pomire pred zajedničkim Ocem kojega je najveća radost boraviti među sinovima ljudskim.

Posijan je ovaj naš svijet brojnim crkvama koje su živa žarišta vjerskog života naših ljudi, škole ljubavi i zajedništva s Kristom i braćom. Uz njih se dižu skladni zvonici, *»prsti zemlje koji pokazuju nebo«* (S.Radić).

»Nad njima je križ ko buktinja goruća,
simbol patnje, smrti, nade, uskrsnuća.« (Ante Jakšić)

Zvonici i križevi na našim crkvama dižu se prema azurnim visinama kao kažiprsti, semafori, dovikujući svima: Gore srca! Domovina je naša na nebesima! (Fil 3,20) Vertikale naših zvonika sve više postaju sastavnim dijelovima krajobraza i vidika naših mjesta. Dio su povijesti naših sela i gradova, dio povijesti i nas samih.

»Na brežuljku - i humku - one čuvaju stražu
u našem pejzažu ...
U našem krajobrazu - nalik su putokazu ...
Njihov se lik - utkao u naš krajolik ...
(Boro Pavlović, Starice crkve)

Zvonik

S istočne strane sakristije sukošanske župne crkve strši prema visinama veoma skladan četvorokutni zvonik. Potječe s početka ovog stoljeća. Nije sigurno utvrđen početak njegove gradnje, ali se može zaključiti da je podignut između 1906. i 1910. godine kad je župom upravljao don Ugo Basioli, rodom iz Sali na Dugom otoku (umro 1965.). Graditelj zvonika bio je Viktor Jusić, rođen 6. prosinca 1882. u Kastvu. Vjenčao se u Zadru, u crkvi sv. Stošije, 24. veljače 1906. godine s Eugenijom Mavrić. Njima se tada rodi u Sukošanu kći Marija Zorka 8. rujna 1907. Krstiše je 15. rujna iste godine također u Sukošanu, a krstitelj je bio župnik don Ugo Basioli.

Zvonik je izgrađen od bijeloga klesanoga kamena i dobro se uklapa u panoramu mjesta. Njegov gornji dio, vršna šesterostrana piramida, nadograđena je 1970. godine prema nacrtu ing. Mladena Fučića iz Zagreba a zauzimanjem mjesnog župnika don Ive Zorice i domaćeg sina don Eduarda Peričića, profesora u zadarskom Sjemeništu.

Zvona su elektrificirana u ožujku 1982. godine preko poznate talijanske firme »Giacometti, eletronnica per movimento campane«. I sat na zvoniku nabavljen je preko te firme 1985. godine.

Zvonik je visok 21 metar.

Sukošanska zvona

Uz crkve i zvonike veliko značenje u životu naših ljudi imaju i zvona. Ona su važni svjedoci naše burne povijesti. Na njima često susrećemo živa svjedočanstva iz prve ruke i važne pojedinosti o našoj crkvenoj i kulturnoj prošlosti, o našoj vjekovnoj vjernosti i postojanosti.

Naša su zvona također glasnici slave Božje među nama; njihov zvonki metalni glas redovito nas zove u Božju blizinu i na molitvu. Kad se ujutro i navečer tiho oglase, treba, po starom dobrom običaju, skinuti kapu i pozdraviti Gospu. Kad se njihov milozvučni glas otisne s visokih tornjeva preko sivih krovova te uđe u naš stan, vjernik osjeti da je pozvan i da treba krenuti u Očev dom sabranosti i molitve.

»Na molitvu zovu pravedne i krive,
na blagdane tješe sve blagdanskim zvukom.
Opominju one što od zemlje žive,

one što se bore pameću i rukom.
U zvoniku dok se zabrinuto klate,
zalutale zovu da se domu vrate.« (Ante Jakšić)

Glas im je uvijek isti, ali u našim srcima toliko raznolik jer budi mnogovrsna raspoloženja. Radosna, kada pozivaju na slavlje Gospodnjih i Gospinih blagdana, na krštenja, vjenčanja i prve pričesti ... ; uzbudljiva, sumorna i bolna kada zovu na pogreb dragih osoba, na uzbunu zbog elementarnih nepogoda i sl.

»Zvonila su za oluje, zvonila su za vjenčanja,
zvonila su za živote i za zadnja putovanja ...
Boga su i ljude zvala za trabakul koji tone ...
Pričaju nam našu povijest brižno kao otac sinu.«
(Drago Britvić)

»Zvono mi se čini svetinjom« - već davno napisa velikan hrvatske riječi »Meštar stiha« i »Trubadur Croatiae«, pjesnik Antun Gustav Matoš. Glas zvona je *»glas ljudske tuge, radosti i molitve, sloge i ljubavi ... Zvono je zračna, silna molitva što se svakidan po tri puta penje put oblaka i do prvih zvijezda ... Otmite selu zvono i ... oteli ste mu jezik kojim razgovaraše sa svevišnjim Bogom.«* (Sabr. djela, XV, Zgb. 1973, 65).

Ljudi vole zvona, cijene njihovu ulogu te rado žrtvuju da ih nabave. Tako je bilo i u Sukošanu poslije prvoga svjetskog rata. Vjera u Boga i narodna sloga omogućiše da se sredinom ljeta Gospodnjega 1921. u sukošanskom zvoniku zanjihaše i radosno oglasiše tri dosta velika brončana zvona. Nabavio ih je sukošanski župnik, pedesetgodišnjak don Feliks (Srećko) Ivasović, rodom iz Kaštel Staroga. Salivena su u talijanskoj ljevaonici svjetskoga glasa ing. Franje De Poli u Vittorio Veneto. Teška su ukupno 1.537 kg. Njihovi batovi, »klepci«, teže 78 kg.

Za sva tri zvona crkovinarstvo župe sv. Kasijana u Sukošanu isplatilo je renomiranoj firmi De Poli 22.154 talij. lire preko Dalmatinske banke (Banca Dalmata) u Zadru 17. lipnja 1921. godine. Zvona su prevezana iz Venecije u Zadar parobrodom

»Amerigo Vespucci« uz obavezno osiguranje (od mina i drugih mogućih opasnosti) preko osiguravajućeg društva »La Svizzera« iz Züricha. Dokumenti o kupnji zvona sačuvani su u arhivu Župnog ureda u Sukošanu.

Natpisi na zvonima

Najveće zvono, ono »Svetog Kasijana« - kako ga naziva narod - teško je 707 kg. a promjer mu je 107 cm. Po čitavoj površini ima mnogo ornamenata u obliku izduženih listova odozgor prema dolje. Između toga ukrasnog lišća nalaze se u niskom bas-reljefu likovi slijedećih nebesnika: sv. Kasijana, sv. Ivana Krstitelja, Raspetog Krista, Bezgrešnog Začeća i apostolskog prvaka sv. Petra. Poviše slike sv. Kasijana, mjesnog zaštitnika, utisnut je reljefnim slovima natpis: SVETI KASIJAN. Ispod njegova lika stoji natpis: SALIVENO DAROVIMA ŽUPLJANA. Nešto niže, u posebnom medaljonu nalazi se, kako je to običaj, oznaka i natpis firme koja je zvono salila: PREMIATA FONDERIA DE POLI IN VITTORIO - 1921.

Drugo, *»sridnje«* zvono, ukrašeno je također raznovrsnim lišćem i figurama. Na prednjem dijelu zvona utisnuti su likovi naših slavenskih apostola i prosvjetitelja sv. Ćirila i Metoda uz popratni natpis: SVETI ĆIRIL I METOD. Zvono je teško 490 kg. a promjera 96 cm. I na ovom zvonu, na njegovu donjem dijelu, ponavlja se veoma značajan natpis koji ističe solidarnost seljana: SALIVENO DAROVIMA ŽUPLJANA. I ovo zvono, kao i ono najveće, ima u medaljonu utisnut žig firme koja ga je proizvela. Uokolo još susrećemo utisnute likove slijedećih nebeskih zaštitnika: Bogorodice s djetetom Isusom u naručju, simbol Srca Isusova, sv. Ante Padovanskoga i sv. Ivana, Isusova preteče.

Treće, *najmanje* zvono, narod zove »zvono sv. Jerolima«. I ovo zvono krasi lik zaštitnika sv. Kasijana. I ono, s ponosom, po treći put ponavlja natpis: SALIVENO DAROVIMA ŽUPLJANA. Uz redovitu naznaku proizvođača, ljevaonice i godine izrade (1921), na zvonu su otisnuti figuralni likovi sv. Jerolima, zaštitnika Dalmacije, i Uznesenja Marijina na nebo. Na podnožju zvona susrećemo figure anđela i lik sveca s knjigom i križem. Težina zvona: 340 kg. Promjer: 85 cm.

Još u Sukošanu nalazimo jedno manje zvono. Visi na omanjem zvoniku-preslici crkvice Gospe od Milosti (capella B. M. V. in Coemeterio), podignuta 1650. Nekad se nalazila izvan zidina starog Sukošana, pred gradskim vratima na nekadašnjem mjesnom groblju, a danas posred mjesta, na sjeveru malog trga.

»Na vratima groblja zvonca - tužno plaču, zovu, zovu ...«
(Vjekoslav Majer)

Zvono je promjera 35 cm. Na njemu su likovi Isusa na križu, Majke Božje s Djetetom, sv. Juraj (svetac na konju). Četvrta je figura neprepoznatljiva zbog istrošenosti bronce. Godinu izrade nisam mogao ustanoviti jer se rimski brojevi nalaze na teško pristupačnoj južnoj strani samog zvona. Prva dva rimska broja su lako čitljiva: M.D. ... Tri ostala izlizana, trošna. Budući da treće slovo nije C (stotina), pretpostavljam da potječe iz 16. stoljeća.

Budući da su zvona raspjevani glas Božji, usklici radosti i molitve, završavam stihovima naših pjesnika:

»Nedjelja. Proljeće. Podne. - Veselo zvona zvone.«
(Đuro Sudeta)

»Ne, ne valja klonut u životnom boju,
za oblacima sunce još se žarko krije,
umornome srcu, čovjeku u znoju
sa visine ipak nebo još se smije.«
(R.K. Jeretov)

»O zovi nas, zovi k nebu i Bogu,
kampanile vječni, ti brate sunca i zvijezda!«
(Jeronim Korner)

Sl. 6. Crkva Uznesenja BD Marije u Debeljaku

Sl. 7. Crkva Svih svetih u Sukošanu

DON. IVAN ZORICA, župnik

VJERSKI ŽIVOT SUKOŠANA

Tokom stoljeća vjerski život u Sukošanu se stalno razvijao sve do naših dana. Veliki utjecaj na taj život i rast dao je položaj koji je to mjesto zauzimalo u zadarskoj Crkvi. Sukošan je od najstarijih vremena bio pod okriljem Zadarske nadbiskupije i benediktinaca, koji su na području Sukošana imali svoju zemlju, a Sukošanci su tu zemlju obrađivali i živjeli često svoj život sa središnjim ustanovama Crkve u ovim našim krajevima. Ta tradicija dubokog vjerskog života zadržala se u Sukošanu sve do naših dana. Ovim kratkim prikazom samo ćemo djelomično pokazati sve one aktivnosti i stremljenja Sukošanaca kako bi očuvali, uzdigli i proslavili svoju vjeru u Boga, u raznim vidovima djelatnosti i prakticiranju vjerskih obreda.

Župna crkva sv. Kasijana

Župna crkva sv. Kasijana u Sukošanu spominje se u dokumentima od 1399. godine. Današnja župna crkva posvećena je 15. svibnja 1674. i svojom veličinom i oblikom ostala je ista sve do naših dana (Sl. 2.). U toj crkvi u početku su bila tri drvena oltara izrađena u baroknom stilu, posvećena sv. Kasijanu, Gospi Karmelskoj i sv. Antunu. Unutrašnjost crkve počela se uređivati krajem 18. stoljeća, tako je 1794. godine izgrađena sakristija u produžetku crkve 3,5 m dužine, 9,50 m širine koja je pokrita kupom kanalicom. Po svoj prilici tada je i krov cijele crkve prekrit i stavljena je na krov kupa kanalica. U crkvi je izgrađen prezbiterij koji je podignut za dvije stepenice od ostalog dijela crkve i popločan novim mramornim pločama naizmjenično bijele i tamnosive boje. Stepenice prezbiterija su također mramorne i crvenkastosmeđe boje, a takve boje su poslije napravljene i stepenice svih pet oltara koliko ih ima u crkvi. Podne ploče koje su prije bile na mjestu novoizgrađenog prezbiterija prenesene su

u sakristiju; njima je ona popločana, takva je i danas. U sakristiju se iz svetišta ulazi kroz dvoja vrata s lijeve i desne strane glavnog ili velikog oltara izgrađena u lijepo oblikovanom mramoru. Svetište je od ostale crkve odvojeno oltarnom pregradom u obliku kolonade koja se zadržala do danas. Na desnoj strani pregrade na njezinoj gornjoj površini urezano je vrijeme izgradnje i glasi: 1794 na 15 sete(mbra). U svetištu je podignut veliki mramorni oltar (Sl. 3.). Točna godina izrade ne može se utvrditi, ali je vrlo vjerojatno da je postavljen nedugo poslije izgrađenog svetišta, a možda i u isto vrijeme. Do oltara vode tri mramorne stepenice svjetlocrvenkaste boje. Sa strane oltara nalaze se po dvije kolone sa svake strane, a u sredini se nalazi umjetnička slika koja prikazuje Blaženu Djevicu Mariju od Ružarija. Na sredini oltara uzdiže se lijepo mramorno svetohranište, koje se završava polukrugom. Ispod njega se sa svake strane nalaze po dvije kolonice koje drže mali mramorni baldakin nad polukružnim kamenim cvijetom na kojem se drži križ, ili izloženo sveto Otajstvo na klanjanju.

Sa svake strane oltara između kolona postavljena su dva kamena kipa svetaca. S desne strane nalazi se kip sv. Kasijana, zaštitnika Sukošana, a s lijeve strane oltara kip sv. Jerolima naučitelja, zaštitnika Dalmacije. Kipovi su izgrađeni narudžbom tada uglednih Sukošanaca, po svoj prilici u isto vrijeme i u istog majstora. Na kipu sv. Kasijana na prednjoj strani piše S. Kasian mučenik, a sa strane ime darovatelja, i to Andrea Peričić Capovilla. Na kipu sv. Jerolima na prednjoj strani piše S. Jerolim naučitelj, a sa strane ime darovatelja, ime majstora koji je kip izradio i godina izrade na talijanskom jeziku, odnosno:

LEONE BOTTINELLI FECCE
PER CURA DEL
REA. PARROCO DECANO
DON GRISOGONO TORBARINA
ANNO 1870.

Prijevod: Leone Bottinelli učini nastojanjem presvijetloga župnika i dekana don Krševana Torbarine godine 1870.

S lijeve i desne strane glavnog oltara a iznad vrata u sakristiju nalaze se oltarne niše s kipovima, i to na lijevoj strani sv. Josipa, na desnoj sv. Kasijana. Kip sv. Josipa kupljen je darovima Sukošanaca i svečano blagoslovljen od zadarskog nadbiskupa msgr. Marijana Oblaka 9. siječnja 1966. Kip sv. Kasijana izgrađen je za župnikovanja don Ante Cotića 14. studenog 1925. Kip je izradio Ferdinando Stuflesser Ortisei, Italija, pokrajina Alto

Adige. Cijena izrade iznosila je 1.170 lira. Osim glavnog oltara u crkvi se nalaze još četiri oltara, i to sa svake strane crkve po dva. Prema izgledu i konstrukciji kao i njihovoj izradi najvjerojatnije ih je izradila ista radionica.

U župnom uredu postoji račun za izradu oltara sv. Petra i Pavla koji je izgrađen 1910. godine, a izradila ga je firma CASSANI E GASPARINI Maestri Scalfellini iz Zadra. Oltar je koštao 1.440 kruna i bio je isporučen 29. rujna 1910. Nasuprot oltaru sv. Petra i Pavla nalazi se oltar posvećen sv. Ćirilu i Metodu. Na jednom i drugom oltaru nalaze se umjetničke slike koje prikazuju te svece. Na slici na kojoj su prikazani sv. Petar i Pavao u donjem lijevom kutu stoji potpis autora J. Hlavka. Potpisa na slici sv. Ćirila i Metoda nema, ali je vrlo vjerojatno da je i nju izradio isti majstor ili ista umjetnička radionica jer su likovi s jedne i druge slike u umjetničkoj obradi dosta slični. Oltar sv. Ćirila i Metoda izrađen je 1890. godine. U donjem dijelu crkve na lijevoj strani nalazi se veliki kip Srca Isusova. Oltar je prema uklesanoj godini izrađen 1908. godine. Na vrhu oltara piše velikim slovima SRCE ISUSOVO SMILUJ SE NAMA. Kip je po svoj prilici izrađen također te godine. Nasuprot tom oltaru podignut je oltar Gospi Lurdskoj, koji je izgrađen 1906. godine. Na oltaru se nalazi kip Gospe Lurdske, na čijem podnožju piše DITTA G. NARDINI 1906 MILANO (ITALIA). Na vrhu oltara je natpis velikim slovima JA SAM NEOSKVRNJENO ZAČEĆE. Osim tih pet oltara, u samom dnu crkve nalaze se kipovi sv. Antuna Padovanskoga i kip sv. Nikole biskupa. Na podnožju kipa sv. Nikole piše ime majstora »Josef Runggaldier Gröden Tirol«. Vrlo vjerojatno je da je i kip sv. Ante izradio isti majstor. U dnu crkve uzdiže se drveni kor bez posebnih oznaka, jedino ga prema sredini podržavaju dvije velike kamene kolone jednostavnog oblika. S unutrašnje strane na desnoj strani glavnih vrata nalazi se velika okrugla škropionica sastavljena od nekoliko raspucalih dijelova koji su sada povezani cementom. Škropionica stoji na kamenom nosaču, koji je također na nekoliko mjesta puknut i sastavljen. Sve to dokazuje da je ona vrlo stara. S lijeve strane glavnih vrata nalazi se kamena krstionica. Isklesana je od kamena koji nije fino obrađen, a nalazi se na kamenom stalku. Nad njom je podignut drveni ciborij u obliku šesterokutne piramide.

U crkvi se čuva moćnik sv. Kasijana, na čijem podnožju s unutrašnje strane piše »Parochia di S. Cassiano 1864«. Osim tog moćnika crkva posjeduje i moćnik sv. Blaža biskupa i mučenika. U crkvi ima dosta starog misnog ruha, a posebno je lijep jedan

bijeli komplet proizveden u CASA VENETA D'AREDI SACRI, Plinio Frigo Venezia, te također crveni komplet koji su kupili naši iseljenici u Americi u firmi Holy Land ART Co 34, Park Place-New York. U crkvi se čuva i dosta drvenih svijećanjaka, nekoliko križeva i drugih potrepština. Crkva ima i harmonij koji je kupljen kod Ivana Kacina, Domžale - Ljubljana 19. siječnja 1941. za 7.585 dinara. Temeljito je popravljen u ljetu 1988. godine.

U nekoliko navrata tokom ovog stoljeća poduzimani su radovi na uređenju župne crkve. Tako je od 21. kolovoza do 8. prosinca 1946. obavljeno prekrivanje, uređenje stropa i žbukanje crkve. Za te radove i troškove popravka sakupljeno je 31.000 dinara, čime je kupljen materijal, i to 4.000 komada cigle kojom je zamijenjena dotadanja kupa i 65 žljebnika, pa nešto drva, vapna i pijeska. Radove su izvodili domaći majstori, a radnu snagu su davali mještani dobrovoljnim radom. Tada je u sredini crkve na stropu nacrtana slika BD Marije na nebo uznesene. Godine 1951. elektrificirana je crkva i za to je sakupljeno 5.100 dinara. Godine 1962. obavljeni su također popravci, za što je sakupljeno 214.500 dinara, kada je ponovno popravljen strop crkve i postavljena trstika umjesto daščica. Osim tih radova, u crkvi su izgrađene nove klupe, zatim obloženi zidovi ivericom, u nekoliko navrata crkva je bojadisana i rađeni su i drugi sitni popravci. Godine 1987. prekriven je krov sakristije, a tada je uvedena i tekuća voda u crkvu.

Uz crkvu je izgrađen zvonik. U staro vrijeme zvonik nije postojao, već se njegovoj izradi pristupilo 1908. godine i trajala je do 1911. Zvonik u tlocrtu iznosi 4,50x4,50 metara. Kako nije bio potpuno završen, zvonik je pokriven drvenim krovom i kupom kanalicom i tako je ostao sve do 1969. godine. U prvo vrijeme je imao dva zvona. Tokom I. svjetskog rata veće zvono je skinuto i otpremljeno u ljevaonicu za lijevanje topova za ratne potrebe, a manje je u međuvremenu napuklo pa se nije moglo upotrebljavati. Zato je odmah poslije završetka rata pokrenuta akcija da se kupe nova zvona što je i učinjeno 1921. godine kada su nabavljena tri zvona. Najveće zvono posvećeno je sv. Kasijanu, srednje je posvećeno sv. Ćirilu i Metodu a najmanje je posvećeno sv. Jerolimu. Zvonik je tokom 1969. i 1970. godine dovršen na taj način da je povišen još nekoliko metara i dodan kameni vrh u obliku piramide. Ožujka 1982. godine zvona su elektrificirana, a to je uradila firma GIACOMETTI ELETTRONICA PER MOVIMENTO, CAMPANE LEGNARO - PADOVA. U kolovozu 1984. postavljen je na zvonik električni sat.

Crkva Gospe od Milosrđa

Crkva Gospe od Milosrđa je zavjetna crkva i tokom stoljeća čašćena je naročito od bolesnika, koji su u njoj ostavljali predmete kao što su štake, štapovi za hodanje i druge prigodne darove. Izgrađena je 1650. godine kada je prestala kuga koja je harala ovim krajem, a u znak zahvalnosti BD Mariji što je prestala pošast (Sl. 4.). Danas se u narodu ta crkva najčešće naziva KAPELICA na starom groblju ili samo Kapelica. U crkvi se između ostalog čuva i oltarna slika Bezgriješnog začeća BD Marije koja se prije izrade oltara Gospe Lurdske u župnoj crkvi u njoj čuvala. Iznad glavnog oltara nalaze se slike 12 apostola pojedinačno naslikanih u natkritom polukrugu, kao i četiri evanđelista u podnožju tog polukruga. Od 1803. godine Sukošanci su svoje mrtve počeli sahranjivati u groblju »i pri crikvi Gospe od Milosrđa prid vratima Sukošana«. Do tog vremena svoje mrtve Sukošanci su sahranjivali na groblju uz župnu crkvu sv. Kasijana koje je bilo obzidano suhozidom u kamenu. Na tom groblju sahranjivali su se mrtvi do 1926. godine kada je izgrađeno novo groblje u Kosmatcu. Posmrtni ostaci ukopanih preneseni su iz toga groblja na novo na Bijelu nedjelju ili Mali Uskrs 1963. godine. Ta crkva je nekoliko puta popravljana, a zadnji popravak je bio 1974. godine kada je adaptacija izvršena pod nadzorom Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru. Tada je uređena iznutra, a ponovno su otvoreni otvori od puškarnica koji su bili zazidani a postojali su od prvobitne izgradnje. Takvih puškarnica ima osam, i to s istočne i zapadne strane po tri i sjeverne dvije. Puškarnice su izgrađene tako da je stražar imao određeni vidokrug vani, a svih osam stražara imali su kompletan pregled oko cijele crkve. Do izgradnje nove crkve Svih svetih ova crkva upotrebljavala se za bogoslužje prilikom ukopa mrtvaca, a treća misa na Dušni dan ujutro održala bi se u njoj. Poslije izgradnje nove crkve Svih svetih u ovoj crkvi svake subote navečer slavi se sveta misa prije koje se moli krunica, tako da je i u današnje doba našla svoju ulogu u vjerskom životu našeg mjesta.

Crkva sv. Martina

Sv. Martin slavi se u našem kraju od davnine, a crkva posvećena njemu nekada je bila župna crkva za selo Prljane. U novije vrijeme crkva je bila u dosta ruševnom stanju. Tako je 5. svibnja 1912. popravljena i blagoslovljena i u njoj se služi sv.

misa. To je obavio nadbiskupski ordinarij u Zadru (Sl. 5.). Unutrašnjost crkve bila je ukrašena sa dva kipa koji su se nalazili sa svake strane oltara, i to drveni kip sv. Martina biskupa i drveni kip sv. Kasijana. Tokom vremena kipovi su jako oštećeni i 1968. godine preneseni su u Zadarsku nadbiskupiju gdje se i danas nalaze. Crkva je dosta dugo vremena služila i za sklanjanje poljoprivrednika za vrijeme vremenskih nepogoda kada bi se zatekli u polju. Kako je tokom vremena crkva dosta oštećena, prišlo se njenoj obnovi. Tako je 1. i 2. kolovoza 1976. promijenjen cijeli krov, postavljene nove grede, daske i nova kupa kanalica koju je kupila Ivka Peričić, a radili su mještani s Rudolfom Vukša koji je postavio krov. Iste godine na jesen ožbukana je izvana i iznutra.

Izgrađena je i preslica za zvono koja je bila porušena. Crkva se upotrebljavala za bogoslužje prilikom procesije blagoslova polja pred Spasovo (Mali Križi). U novije vrijeme postoji običaj da se i u nedjelju pred blagdan sv. Martina, koji se slavi 11. studenoga, u toj crkvi održi svečana nedjeljna sv. misa, na koju dođu mnogi vjernici Sukošana i Debeljaka.

Crkva Uznesenja BD Marije u Debeljaku

Kako je Debeljak svakim danom postajao sve veće mjesto, osjećala se potreba da se i u njegovoj sredini podigne crkva. Priprava za njenu gradnju otpočela je odmah kako je novi župnik don Ivan Zorica došao u Sukošan. Nakon svih pripremnih radova i konzultacija sa stanovnicima Debeljaka zaključeno je da se crkva podigne u čast Velike Gospe ili Uznesenja BD Marije na nebo. Kamen temeljac položio je i blagoslovio zadarski nadbiskup msgr. Marijan Oblak na 22. rujna 1968. Tlocrt crkve je bio zamišljen u obliku križa, s tim da lijevi krak bude vjeronaučna dvorana, a desni krak manji stan za svećenika. Radove su izvodili mještani. Najprije je pokrivena vjeronaučna dvorana i u njoj je služena prva misa u Debeljaku. Bilo je to na Novu godinu 1969. Misu je služio zadarski nadbiskup Marijan Oblak. Osim što je bila pokrivena, dvorana nije bila završena, tako da ni prozore još nije imala. Drugu misu služio je na blagdan Sv. tri kralja 1969. župnik Ivan Zorica. I tako malo po malo nastavilo se povremeno održavati bogoslužje u Debeljaku. Istovremeno nastavljeni su radovi na crkvi (Sl. 6.).

Dana 11. siječnja 1970. postavljen je krov i pokrivena crkva kupom kanalicom, pod nadzorom Debeljačana. Nakon toga

prišlo se žbukanju i najnužnijem unutrašnjem uređenju, tako da je na Veliku Gospu 15. kolovoza 1970. zadarski nadbiskup Marijan Oblak posvetio crkvu i blagoslovio oltar. Na taj način Debeljak je dobio svoj bogoslužni prostor. Bila je to prva faza izgradnje, u kojoj je izgrađena crkva i vjeronaučna dvorana. U drugoj fazi izgrađen je, 1973. godine, lijepi zvonik uz crkvu. Tada su kupljena i dva zvona za crkvu, jedno teško 440 kg, drugo 310 kg. Zvona su nabavljena u Italiji. U trećoj fazi izgradnje izgrađen je manji župni stan, kao desni krak tlocrtnoga križnoga kompleksa. Na taj način, mukotrpnim radom i zalaganjem Debeljačana, kao i nastojanjem župnika, Debeljak je dobio svoj bogoslužni prostor i lijepi pastoralni centar. Tokom ovih godina nastavljeno je dalje uređenje crkve i okoliša. Tako je 11. srpnja 1971. blagoslovljen kip »Gospe od zdravlja«, čiji se blagdan svečano slavi u Debeljaku, kada se u nedjelju do tog blagdana održi velika procesija. Kip je darovao Marko Smolić nastanjen u Americi. Svetohranište i krstionicu u crkvi darovao je Šime Gašparović Rošilj, Sukošanac nastanjen u Australiji. Kip sv. Ante darovao je Ante Štaun nastanjen u Parizu. I na kraju, dimenzije su pastoralnog centra slijedeće: crkva - dužina 16, širina 10 metara, vjeronaučna dvorana - dužina 8, širina 6 metara. Takvih je dimenzija i manji trosobni stan za župnika, koji još nije popunjen. Čeka svog prvog župnika, jer je do sada Debeljak filijala župe Sukošan. Istaknimo ovdje i to da su prve misije u Debeljaku održane od 17. do 24. kolovoza 1980. i tom prilikom podignut je na ulazu u mjesto misijski križ.

Crkva Svih svetih u Sukošanu

Potreba za gradnjom crkve kod novog groblja u Sukošanu datira još od izgradnje groblja 1926. Te godine izvršena je posveta groblja, koje je ograđeno suhozidom i u njemu je počelo sahranjivanje mrtvih. Mrtvi su se do tada sahranjivali u groblju kod crkve Gospe od Milosrđa. Prema zamisli, bilo je predviđeno da se na sredini groblja sagradi crkva, ali prolazile su godine, a crkva nije izgrađena. Ponovna zamisao da se izgradi crkva došla je prije nekoliko godina. Prilikom jednog od pastirskih pohoda župi nadbiskup Marijan Oblak izrazio je želju da se sagradi veća crkva, i to ne u groblju, nego izvan njega, kako bi tokom vremena, kada razvojem Sukošana ne bude moguće organizirati duge sprovode iz kuće mrtvaca na groblje, bilo moguće organizirati sprovod od te crkve u groblje. On je također predložio da

se crkva izgradi na lokaciji na kojoj je poslije doista izgrađena, jer to zemljište je uknjiženo na Nadbiskupsku stolicu u Zadru. Nova crkva počela se graditi 25. kolovoza 1986. godine. Radove su izvodili zidarski poduzetnici Nedjeljko Antičev iz Sukošana i Danijel Baričić iz Filipjakova. Kamen temeljac bio je blagoslovljen u toku gradnje crkve 12. listopada 1986. godine. Blagoslovio ga je zadarski nadbiskup Marijan Oblak uz sudjelovanje većega broja svećenika i velikog broja vjernika. Crkva se gradila 6 mjeseci i bila završena koncem očujka 1987. godine, pa je svečana posveta crkve s blagoslovom oltara bila u nedjelju 29. ožujka 1987. godine. Posvetio ju je zadarski nadbiskup Marijan Oblak uz sudjelovanje 14 svećenika i mnoštva vjernika iz Sukošana, Debeljaka i okolnih župa, tako da u crkvu nije moglo stati ni polovinu prisutnih vjernika (Sl. 7.). Crkva je 16 m duga i 10 m široka, s atrijem ispred ulaza u crkvu i malom apsidom četvrtastog izgleda koja podsjeća na apside starokršćanskih crkava. Uz crkvu je izgrađena manja sakristija i još jedna pomoćna prostorija iznad koje se diže lijepi zvonik. Radove je djelomično u početku financirala Zadarska nadbiskupija koja je posudila dio sredstava za gradnju, a vjernici Sukošana su u roku od dvije godine isplatili sve troškove izgradnje i vratili posuđena sredstva. Nastavljene su aktivnosti na daljem uređenju crkve, tako da je kupljen najpotrebniji namještaj, zatim knjige, misno ruho i ostalo. Da bi što bolje proslavili prvi blagdan Svih svetih, u toku ljeta 1987. godine kupljene su nove lijepe klupe u crkvi, a pojedine obitelji financirale su izradu vitraža na svih 7 prozora koliko ih ima u crkvi. Godine 1988. za crkvu je izradio postaje križnog puta akademski slikar Sukošanac iz Velike Gorice kod Zagreba Milan Nadinić u tehnici intarzije. Svečani blagoslov križnog puta obavio je nadbiskup Marijan Oblak na prvu korizmenu nedjelju 12. veljače 1989.

Poslije posvete crkve, mrtvi se prilikom ukopa više ne nose u crkvu Gospe od Milosrđa u selu, već u tu crkvu. Naglasimo ovom prilikom da je prvi preminuli za kojeg je obred obavljen u novoj crkvi bio pok. Nikola Nadinić, i to tri dana poslije njezine posvete. Isto tako tokom godine održe se ovdje svete mise, a do sada svake godine počasti nas svojom posjetom na blagdan Svih svetih i nadbiskup Marijan Oblak koji slavi u ovoj crkvi sv. misu i daje odrješenje mrtvima na groblju. Isto tako svake prve nedjelje u mjesecu u ovoj se crkvi moli večernja za mrtve i daje odrješenje na groblju, te drži večernja u čast Presvetog Srca Isusova. Tako je ova crkva našla svoje mjesto i opravdanje, a Sukošanci su s razlogom ponosni na nju. U toku su planovi da

se njena unutrašnjost još više ukrasi, kao i da se nabave dva zvona koja bi se postavila na zvoniku.

»Crkovna kuća«

»Crkovna kuća« služila je do 1894. godine kao župni stan za svećenika. Kako je te godine izgrađen novi župni stan, kuća služi dalje kao skladište za crkvene potrebe. Bila je to tipična stara kuća na kat, izgrađena u sukošanskoj arhitekturi. Pola kuće upotrebljavao je župnik za svoje potrebe, a druga polovica služila je za potrebe crkve kao zajednice. U prizemlju se nalazila konoba, a na katu je bio župnikov stan. Pošto se župnik preselio u novu kuću, stara je još neko vrijeme služila kao kuća za držanje crkvenih stvari i njome su upravljali crkveni prokaraturi. S vremenom je postajala sve zapuštenija i došla u ruševno stanje kao i sve ostale stare zgrade u selu. Godine 1953. pokrenuta je akcija za njezin popravak i u tu je svrhu sakupljeno 65.550 dinara. Oko 1974. godine prilikom pregleda ustanovljeno je da je kuća potpuno dotrajala, pa čak i zidovi, te se rodila ideja da se cijela poruši i sagradi nova, u kojoj bi bila vjeronaučna dvorana i manji stan za časne sestre. Tako je počela njena ponovna izgradnja 1975. godine. Bio je to drugi građevinski poduhvat župnika don Ive Zorice, odmah poslije izgradnje crkve u Debeljaku. Radovi su izvođeni nekoliko godina, a radilo se u etapama i radnom snagom mještana, te skupljanjem novčanih sredstava od vjernika. Radovi su trajali tri godine i 1979. su završeni. U prizemlju se nalazi vjeronaučna dvorana površine 60 m^2 te ulazni dio i sanitarni dio ukupne površine 10 m^2. Na katu je uređen manji trosobni stan za časne sestre, oko 70 m^2. Tako je dobijen dragocjen prostor za potrebe crkve, u prvom redu za održavanje nastave vjeronauka, jer se do tada vjeronauk održavao u crkvi, što nije bilo najprikladnije, naročito u zimskim mjesecima. Dvorana je popunjena namještajem i svim drugim potrebnim pomagalima za prikladno održavanje vjeronauka. Stan za časne sestre ostao je dugo prazan. Napokon je dočekan dan, 1. rujna 1988. godine, kada su časne sestre Nikolina i Štefica došle u tu kuću i popunile prazni stan koji ih je čekao blizu 10 godina. Sestre su po dolasku preuzele vođenje vjeronauka, organiziranje crkvenog pjevanja i ostale aktivnosti u crkvi i župnoj zajednici. Prilikom proslave Svih svetih zadarski nadbiskup Marijan Oblak za svečanog euharistijskog slavlja službeno je u nedjelju 6. studenog 1988. u novoj crkvi Svih Svetih predstavio časne sestre župljanima i povjerio ih njihovoj brizi i suradnji.

Župni stan

Župni stan je izgrađen u eri intenzivnih građevinskih poduhvata u crkvi krajem 19. stoljeća. Tada se javlja potreba da se izgradi veliki i za ono vrijeme moderan župni stan. Zgrada, koja i danas ima dominantni položaj u svojoj okolini, rađena je nekoliko godina i završena 1894., i to za vrijeme župnikovanja don Petra Jadrošića. U prizemlju zgrade nalazi se prostorija u kojoj je smješten župni ured, zatim kuhinja, skladište i ostale prostorije, a na katu su četiri spavaće sobe. Zgrada je kvalitetno građena tako da je i danas poslije 100 godina u dobrom stanju. Nekoliko je puta na zgradi bilo manjih zahvata, a među inima vanjsko i unutrašnje bojenje. Godine 1965. izgrađen je ogradni zid sa željeznom ogradom i ozelenjeno dvorište.

Misijski križ u Sukošanu

Misijski križ postavljen je na ulazu u Sukošan na području koje se zove Ždralovac. Danas se za to mjesto kaže »kod Križa«. To je kameni križ na uzidanom četvrtastom postolju. Nalazio se uz staru cestu koja je izlazila iz sela i išla prema Zadru, a sada njenom trasom prolazi Jadranska magistrala. Križ su postavili mještani prilikom održanih misija koje su vodili isusovci 1885. godine. Na sredini postolja uzidana je kamena ploča koja je danas dosta oštećena, a na njoj piše:

S. POSLANIE
DRUŽBE ISUSOVE
GG. 1885
TRI OTČE. ZDRAVE I SLAVA
PET. GOD. OPROST.

To znači da je u mjestu bilo: *Sveto poslanje Družbe Isusove g(odine) G(ospodnje) 1885. Tri otče(naša), zdrave(marije) i slava(otcu)* svatko koji izmoli dobije *pet god(ina) oprost(a).*

Krštenja

Krštenje kao jedan od najvažnijih sakramenata stoljećima se podjeljivao svima rođenima u mjestu. Na taj bi način novorođenci postajali punopravni članovi crkve. U stara vremena krštenju se

pridavalo od strane roditelja i ukućana velika pažnja i ono bi se obavljalo svega nekoliko dana poslije rođenja. Nije se htjelo da nekršteno dijete dugo stoji bez krsta kao i to da uslijed nemarnosti dijete ne bi umrlo nekršteno, što bi bio težak udarac za obitelj. Nekrštena djeca sahranjivala su se na posebnom dijelu groblja, a isto tako na posebnom dijelu groblja sahranjivala su se umrla krštena djeca koju je narod nazivao »anđeli«. Krštenje se tada, za razliku od danas, obavljalo i radnim danom, a ne samo nedjeljom, obično posebnim obredom krštenja bez sv. mise. Ipak, najčešće bi se krštenje obavljalo u nedjelju poslije završetka tzv. male mise. U ovom prikazu navest ćemo nekoliko podataka da ilustriramo koliko je bilo krštenja u pojedinim vremenskim razdobljima u ovom stoljeću. Ti podaci izgledaju ovako:

Godina	Broj krštenih
1900.	57
1905.	59
1910.	86
1915.	82
1918.	27
1919.	75
1925.	81
1930.	68
1934.	37
1940.	62
1945.	38
1950.	76
1955.	55
1960.	40
1967.	55
1977.	60
1987.	45
Ukupno 1900-1987.	1003

Podaci za period prije II. svjetskog rata pokazuju nam i broj rođenih, jer su se svi rođeni krstili i upisivali u matične knjige rođenih koje su se službeno vodile u župi. Za period poslije rata to nije vjerodostojno, jer pojedini roditelji nisu svoju djecu krstili tako da se broj rođenih i broj krštenih ne mora poklapati.

Vjenčanja

Vjenčanja su uvijek svečane i vesele zgode koje su događaju u župi. Naročito svečana bila su prije vjenčanja »na lipe«, tj. kada je mladoženja išao po djevojku u njezinu kuću i sa svatovima otišao u crkvu. U tim prilikama djevojka je nosila na glavi bijeli veo i u rukama kitu cvijeća. Za tu priliku svečano se luncijalo i zvonilo sa sva tri zvona. U prvu nedjelju po vjenčanju mlada, mladoženja, kumovi i ostali ukućani došli bi u crkvu na misu. Mlada bi donijela kitu cvijeća koju je nosila na dan vjenčanja i ostavila bi na oltaru Gospe Lurdske i tim gestom tražila od Gospe pomoć i zaštitu u svom novom životu. Nakon mise svi bi otišli k mladoženji na svečaniji ručak koji se zvao »kokošica«. Osim »na lipe« bilo je vjenčanja i »na ružne«, iako u manjem broju. Vjenčanje »na ružne« bi bilo kada je djevojka već prije došla živjeti k mužu. Tada vjenčanje ne bi bilo tako svečano kao »na lipe«, jer se nije išlo k obitelji odakle je žena, a i svatova je bilo manje. Mlada tada nije nosila veo preko glave niti bjelinu, a i cvijeće je bilo oskudnije. Nije bilo svečane zvonjave ni luncijanja, nego se zvonilo tri puta sa dva zvona. Ti stari običaji danas su gotovo iščezli, iako su oni i te kako obilježavali svetost ženidbe. Broj vjenčanja u našoj župi različito se kretao i u razdoblju od 1949. do 1987. godine zaključeno je ukupno 609 vjenčanja. Po desetljećima to izgleda ovako:

Vremensko razdoblje	Broj vjenčanja
1949.	17
1950-1959.	138
1960-1969.	108
1970-1979.	220
1980-1987.	126
Ukupno 1949-1987.	609

Najveći broj vjenčanja u jednoj godini u ovom promatranom razdoblju bio je 1978. godine kada je vjenčan 31 par, a najmanje 1964. kada je bilo samo 6 crkvenih vjenčanja. Dosta siromašne godine bile su i 1963. kada je bilo 8, pa 1962. sa samo 7 vjenčanja. Po najvećem broju vjenčanja odmah poslije 1978. godine dolazi 1951. kada je bilo 27 vjenačnja, a za njom 1974. i 1985. kada je bilo po 25 vjenčanja.

Umrli

Umrlih je u našoj župi od početka 1952. do kraja 1988. godine bilo 765. Toliko umrlih sahranjeno je uz vjerski obred odnosno sa svećenikom. Sahranjivanje mrtvih obavlja se sprovodom iz kuće umrloga u crkvu, tj. kapelicu na starom groblju, a odatle na groblje. Po izgradnji nove crkve Svih svetih sprovod ide iz kuće umrlog prema groblju i zaustavi se u novoj crkvi gdje se vrši bogoslužje, a odatle se ide na groblje. Kod Debeljačana je bio običaj, prije nego je napravljena crkva u Debeljaku, da dva čovjeka, obično bliza rođaka umrloga, dođu u Sukošan i obavijeste župnika o smrti. Tada odlaze u župnu crkvu i uzimaju procesijski križ i blagoslovljenu vodu i vraćaju se u Debeljak i to ostave kod umrlog. Na dan pogreba pogrebna povorka krenula bi put Sukošana, a na čelu povorke nosio bi se onaj križ koji je uzet u crkvi. Mrtvac bi se nosio u lijesu na ramenima, dok je u Sukošanu bio običaj da se mrtvac nosi u lijesu na rukama. Svećenik bi povorku iz Debeljaka dočekao na Lokvici i tada bi produžili do crkve Gospe od Milosrđa na starom groblju, gdje bi se obavio obred za umrlog, poslije čega bi povorka krenula na groblje. Nakon izgradnje crkve u Debeljaku obred za ukop obavi se u crkvi u Debeljaku i povorka poslije uz pratnju svećenika krene dalje put sukošanskog groblja, koje je ostalo zajedničko groblje za Sukošan i Debeljak. Inače kad tko umre, zvoni veliko zvono oko 20 minuta i time naviješta smrt mještanina. Na dan ukopa u podne, poslije zvonjenja pozdravljenja, zvoni opet veliko zvono, a u znak za ukop zvoni također veliko zvono, samo kraće. Do danas je ostala praksa da se mrtvaci sahranjuju uz crkveni obred. Samo u iznimnim slučajevima sahrana se obavlja bez crkvenog obreda. Najčešće se sada crkveni ukop obavlja sa sv. misom za pokojnika.

Po decenijama u ovom promatranom razdoblju broj umrlih kretao se ovako:

Vremensko razdoblje	Broj umrlih
1952-1959.	126
1960-1969.	176
1970-1979.	211
1980-1988.	252
Ukupno	765

Najveći broj umrlih bio je 1982. godine kada je umrlo 38 osoba. Slijedi 1985. godina sa 32 umrla, 1979. sa 33 umrla, 1973. sa 30 umrlih itd. Najmanje umrlih bilo je 1958. godine, samo 6, a zatim slijede 1954. i 1964. sa po 10 umrlih, 1955 sa 13 umrlih i 1961. sa 14 umrlih.

Krizma

Podjela sv. potvrde ili krizme uvijek je svečani doživljaj u župi, jer tada župu službeno posjećuje biskup koji podjeljuje taj sveti sakramenat. U ovom zapisu zadržat ćemo se na nekoliko podjela sv. potvrde u novije vrijeme u Sukošanu.

Na 18. travnja 1931. bila je podjela krizme u Sukošanu. Župu je tada posjetio dr. fra Jerolim Mileta šibenski biskup i apostolski administrator dijela zadarske nadbiskupije koji dio je ostao u Kraljevini Jugoslaviji. Krizmi je pristupilo 285 krizmanika. Ponovna krizma u Sukošanu bila je 15. travnja 1939. kada je u posjeti bio također biskup šibenski. Toga je dana sakramenat sv. potvrde primilo 335 Sukošanaca. Slijedeća krizma bila je 11 godina poslije, i to u Zadru u crkvi sv. Stošije na dan 28. svibnja 1950. Toga dana sakramenat sv. krizme primilo je 56 Sukošanaca. Dijelili su je Miho Pušić, biskup hvarski i apostolski administrator zadarske nadbiskupije i don Mate Garković apostolski protonotar, kasniji zadarski nadbiskup. Te godine u Zadru je krizmano još 17 Sukošanaca, i to 16 lipnja i 29. lipnja.

Prva podjela sv. krizme u Sukošanu poslije rata bila je 13. kolovoza 1951. Krizmu je podijelio don Mate Garković, kanonik, apostolski administrator zadarske nadbiskupije. Krizmu je primilo 87 krizmanika. Te godine u Zadru u crkvi sv. Stošije na 14. svibnja krizmalo se još 18 sukošanskih krizmanika. Slijedeća krizma u Sukošanu bila je 1. rujna 1957. Tada je župu prvi put posjetio msgr. Mate Garković u svojstvu zadarskog nadbiskupa. Sakramenat sv. potvrde primilo je tada 76 krizmanika. Slijedeće 1958. i 1959. godine u razne datume u Zadru je krizmano 36 krizmanika. Slijedeći posjet župi zadarskog nadbiskupa Mate Garkovića bio je 30. travnja 1961. Tada je sakramenat sv. potvrde primilo 56 Sukošanaca. Bio je to zadnji posjet msgr. Mate Garkovića našoj župi. Već prije toga, na 5. lipnja 1960., u Zadru u crkvi sv. Stošije podijelio je sakramenat sv. krizme 40-torici krizmanika iz Sukošana novi zadarski pomoćni biskup msgr. Marijan Oblak. Isto tako msgr. Marijan Oblak podijelio je 21. svibnja 1961. 20-torici krizmanika iz Sukošana sv. potvrdu u crkvi sv. Stošije u Zadru.

Prva sv. krizma koju je msgr. Marijan Oblak podijelio krizmanicima Sukošana bila je na 2. svibnja 1965. kada je pohodio župu i krizmao 195 krizmanika, od toga 86 muških i 109 ženskih osoba. Ponovna krizma u Sukošanu bila je 4. svibnja 1969. Krizmu i posjetu župi obavio je msgr. Marijan Oblak, ovaj put kao zadarski nadbiskup. Tada je krizmano ukupno 88 krizmanika.

Prva podjela sv. krizme u Debeljaku bila je na Veliku Gospu 15. kolovoza 1980. na dan posvete nove crkve. Svetu potvrdu podijelio je šezdesetorici Debeljačana nadbiskup Oblak, koji je toga dana posvetio novu crkvu i blagoslovio oltar.

Slijedeća krizma u Sukošanu bila je 6. svibnja 1973. Tada se krizmao 101 krizmanik. Iste godine na 26. kolovoza bila je krizma u Debeljaku kada se krizmalo 60 Debeljačana. Tom prilikom zadarski nadbiskup blagoslovio je i nova zvona u Debeljaku. Na Mali Uskrs 17. travnja 1977. bila je ponovno krizma u Sukošanu i tog dana su se krizmala 123 krizmanika, dok je u Debeljaku te iste godine krizma održana 24. kolovoza kada se krizmalo 56 krizmanika. Nakon tri godine, opet 24. kolovoza, Marijan Oblak krizmao je u Debeljaku 48 krizmanika. U Sukošanu krizme su još održane 7. lipnja 1981. kada se krizmalo 114 krizmanika, zatim 19. svibnja 1985. kada je krizmano 54 krizmanika te 5. srpnja 1987. kad je krizmano 70 krizmanika. Posljednja krizma u Sukošanu bila je 7. svibnja 1989. sa 97 krizmanika. U Debeljaku su krizme bile još 28. kolovoza 1983. kada se krizmalo 36 krizmanika i 5. srpnja 1987. s 58 krizmanika, nakon čega je tog istog dana bila podijeljena krizma i u Sukošanu.

Prve pričesti

Postala je tadicija u našoj župi da u prvu nedjelju u mjesecu lipnju ili pred Tijelovo bude podijeljena prva sv. pričest. Na prvu sv. pričest pristupe uglavnom učenici koji pohađaju II. razred osnovne škole, a koji se prije toga temeljito pripremaju kroz vjeronauk za primanje tog sakramenta i sakramenta sv. ispovijedi. Prvoj sv. pričesti pristupi 25-30 djevojčica i dječaka, ovisno koliko ih te godine bude u II. razredu i koliko ih pohađa vjeronauk. To je svečani dan za te mlade i njihove ukućane. Za tu priliku oni uvježbaju i prigodni program kojim nastupe u crkvi, kada se zahvale dragom Isusu na daru koji su primili tog dana. U župi se vodi knjiga prvopričesnika. Za primjer možemo navesti da je 1989. godine prva pričest podijeljena u nedjelju na blagdan Sv. trojstva i da su prvoj pričesti pristupila 43 dječaka i djevojčice.

Misije

Misije se periodično drže u župi, s ciljem da povećaju i ojačaju vjerski i kršćanski život. Poslije rata u Sukošanu su održane misije tri puta. Jednom su ih vodili franjevci, drugi put salezijanci, a zadnje, 1982. od 18. do 24. listopada, vodili su don Slobodan Štambuk župnik Supetra na otoku Braču, sadašnji novoimenovani biskup hvarske biskupije, i don Stanko Jerčić. Misije su održane pod geslom: »Spasi dušu!« Odaziv župljana bio je velik te su tom prilikom održane i dvije velike procesije, i to s kipom Gospe Lurdske u subotu 23. listopada i velikom procesijom s Presvetim oltarskim sakramentom koja je išla putem tijelovske procesije, čime su misije i završene.

Duhovna zvanja

Sukošan je od godine 1608. do nedavno dao 60 svećenika glagoljaša. U prošlom stoljeću bilo je 7 svećenika Sukošanaca. Za 20. stoljeće ne možemo se pohvaliti velikim brojem jer do sada su zaređena samo 3 svećenika, koji su još svi živi. O njima ćemo reći nekoliko riječi.

Don Šime Torbarina, rođen 8. rujna 1906. u Debeljaku. Mladu misu rekao je u Sukošanu 3. travnja 1933. Na spomen-sličici za tu prigodu napisao je »U svetoj godini spomena muke i smrti gospodina Isusa Krista prikazujem prvu nekrvnu žrtvu svemogućem Bogu na čast, našim dušama na spas«. Cijelo svoje svećeničko djelovanje posvetio je Bukovici. Odmah poslije ređenja 1933. godine došao je za župnika u Medviđu gdje je ostao do 1942. godine kada je otišao u Benkovac, ali je dolazio u Medviđu sve do 1960. godine. Župnik je, a bio je i dekan benkovačkog dekanata. Kako je sav svoj svećenički rad i život posvetio Bukovici, nazivaju ga »apostol Bukovice«.

Fra Rudi Jerak franjevac trećoredac, rođen 4. kolovoza 1923. u Debeljaku. Mladu misu rekao je 18. siječnja 1948. u Zagrebu. Najveći dio života proveo je kao franjevac u Zagrebu i Zagorju. Neko je vrijeme djelovao u Zadru i na Školjiću kod Preka i kao župnik i pomoćnik u župi Kotari kod Samobora, u okićkom dekanatu.

Don Eduard Peričić, rođen 31. prosinca 1935. u Sukošanu. Zaređen je za svećenika 29. lipnja 1963. Mladu misu slavio je u Sukošanu 2. srpnja 1963. pod geslom »Da svi budu jedno« (Iv. 17,21). Bio je župnik u Murvici i Petrčanima. Profesor je

povijesti iz kojega područja je stekao i stupanj doktora znanosti. Predaje povijest u zadarskom sjemeništu »Zmajević«. Bavi se znanstvenim radom, naročito iz svoje struke. Osim toga specijalizirao se kao marijolog, pa sudjeluje na svjetskim marijološkim kongresima i drugim skupovima sa zapaženim predavanjima. Redoviti je član Međunardne Papinske Marijanske Akademije u Rimu.

Sada se na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu sprema za svećenika bogoslov Zvonko Smolić.

Iz naše župe su i dvije časne sestre:
– Danica Grginović sestra Simeona dominikanka, rođena 1911. godine u Sukošanu. Živjela je i radila na Korčuli a sada je u Splitu;
– Blaženka Smolić-Ročak časna sestra Ana, koja živi i radi u Udinama u Italiji.

Kršćanske obitelji

Kršćanske obitelji u Sukošanu zadržale su svoju tradicionalnost, osobito na vanjskim obilježavanjima pojedinih crkvenih blagdana. Kada se radi o takozvanim praktičnim vjernicima koji stalno nastoje provoditi svoju vjeru i vjerske obaveze, susrećemo se s problemima kao što su nedovoljno pohađanje nedjeljnih sv. misa, sve veća praksa da se nedjelja ne slavi kao dan Gospodnji, već se sve više obavljaju razni poslovi i slično. Međutim, organiziranjem duhovnih obnova, seminara, organiziranjem vjeronauka koji pohađaju gotovo svi učenici osjeća se da se vraća vjerski život u punom značenju riječi. Kao jedan od pokazatelja koliko obitelji prakticira kršćanski život i tradiciju neka posluži podatak za blagoslov kuća koji se obavlja u vrijeme Božića. Svećenik u Sukošanu posjeti tada oko 460 kuća, dok u Debeljaku blagoslovi 200 kuća. To je velika većina stalnih stanovnika u mjestima. Prema tome, završavajući ovaj pregled o kršćanskom životu u našoj župi izrazili bismo želju da Sukošanci i dalje s puno snage, elena i ljubavi nastave održavati svoje vjerske i kršćanske dužnosti, na isti način kako su to radili njihovi preci, prilagodivši to našoj današnjoj suvremenoj svakodnevnici.

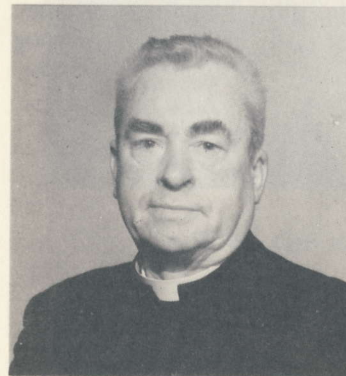
Sl. 8. Polukružna luneta s timpanom

Sl. 9. Ostaci nadbiskupskoga ljetnikovca

ZVONKO SMOLIĆ, bogoslov

DON IVAN ZORICA – LIK JEDNOG ŽUPNIKA

Proslava sedamstote godišnjice prvog spomena župe sv. Kasijana je prigoda da se osvrnemo na lik današnjeg župnika don Ivana Zorice i tako iskažemo svoje poštovanje i ljubav svim njenim svećenicima-župnicima. Oni su bili nosioci njenog duhovnog i gospodarsko-kulturnog napretka. Tumači su žive Božje riječi na narodnom jeziku. Na Drugom vatikanskom koncilu je potvrđeno ovo povijesno iskustvo kad je dopuštena liturgija i na narodnom jeziku, uz latinski.

Ivan Zorica prihvaća novi pastoralni zadatak i dolazi u Sukošan u rujnu 1964. godine. Već je tada 22 godine svećenik i navršava 45. godinu života. Prekaljen je i prokušan u jedino mjerodavnoj školi, koja je zapravo sam život. Temeljnu opciju da prihvati svećeništvo donosi u vihoru drugog svjetskog rata. Mnogi su bogoslovi njegove generacije podlegli u tim kriznim vremenima i napustili bogosloviju, mnogi su stradali u ratu.

Rođen je 9. veljače 1919. godine u težačkoj obitelji od oca Ivana i majke Božice r. Lukin u Biogradu n/m. Nakon 5 razreda pučke škole u Biogradu n/m završava u Šibeniku klasičnu gimnaziju. Maturira 1938. godine. Bogoslovne studije započinje u Splitu gdje sluša 6 semestara, zatim ide u Zagreb i tu diplomira.

Zaređen je za svećenika u Biogradu n/m 20. prosinca 1942. od msgr. Jeronima Milete, šibenskog biskupa i apostolskog administratora za zadarsku nadbiskupiju. Svećenički rad započinje kao kapelan u Biogradu n/m i u isto vrijeme je poslužitelj Polače. Godinu dana je proveo u zatvoru u Staroj Gradiški od lipnja 1945. do lipnja 1946. Po povratku postaje upravitelj župe Lukoran. Daljnje službe su u župama Brbinj, Rava i Sali na Dugom otoku. Zatim je u Pagu župnik

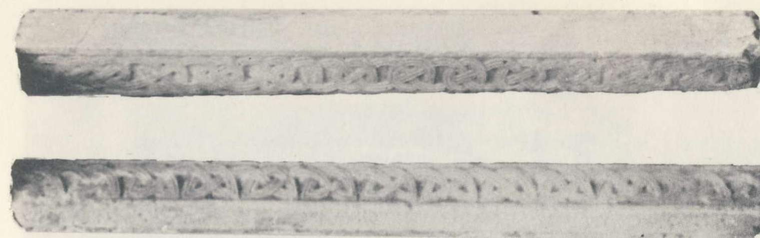
i dekan dvije godine, a nakon toga postaje ravnatelj malog sjemeništa »Zmajević« u Zadru.

Gradi crkve i crkvene objekte u Sukošanu i Debeljaku. Crkva u Debeljaku je posvećena 1970. godine. Obnavlja crkvenu kuću, gradi vjeronaučnu dvoranu i trosobni stan za časne sestre. Slijedi nadogradnja zvonika i elektrifikacija zvona, potpuna rekonstrukcija crkve na starom groblju - crkva Gospe od milosti i obnova crkve svetog Martina. Veliki poduhvat je izgradnja crkve na groblju, koja je u pola godine napravljena.

Predanim radom je postigao počasti od strane zadarske Crkve. Začasni je kanonik od 4. rujna 1963., kanonik crkve sv. Stošije od 11. srpnja 1966., monsignor od 1976., prepozit Stolnog kaptola od 3. siječnja 1984., član savjetnik od 26. studenog 1983.

Sl. 10. Grb nadbiskupa Zmajevića

Sl. 11. Dovratnici na crkvi Gospe od Milosrđa

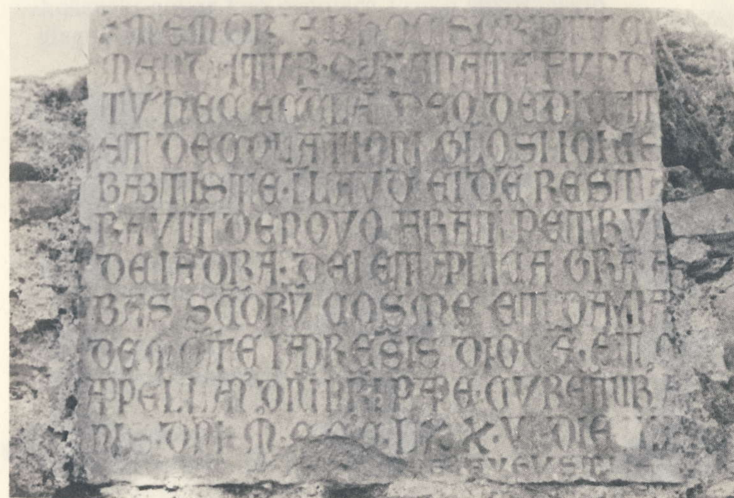
Sl. 12. Renesansni oltar u crkvi Gospe od Milosrđa

Sl. 13. Natpis nad vratima crkve Gospe od Milosrđa

Sl. 14. Oštećeni renesansni grb

Sl. 15. Natpis nad seoskim vratima

Sl. 16. Ophodni križ

Sl. 19. Ophodni križ

Sl. 17. Piksida *Sl. 20. Ophodni križ* *Sl. 18. Gotički kalež*

SADRŽAJ

